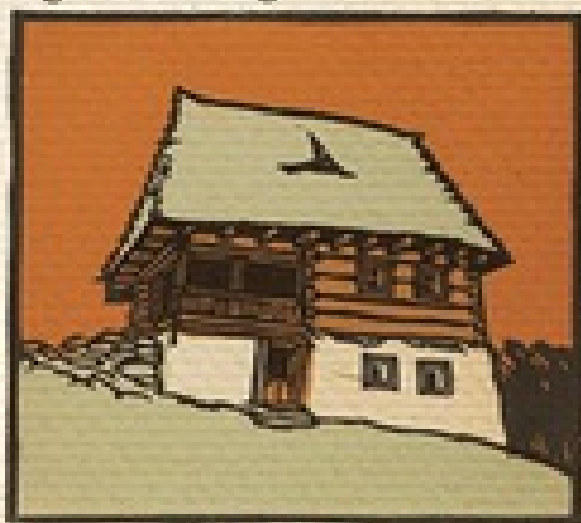

KÓS

K Á R O L Y

E R D É L Y

„... hiszem, hogy Erdélyben nagyobb szükség lesz reám, mint Budapesten...”

Kós Károly emlékkönyv
Összeállította Kuszálik Péter

MENTOR KIADÓ
Marosvásárhely, 2003

Kiadói tanács

Gálfalvi György / Kovács András Ferenc / Markó Béla / Vida Gábor

A borítót – Kós Károly önarcképének felhasználásával – K. Molnár Tamás tervezte.

Cartea a apărut cu sprijinul Ministerului Culturii și Cultelor din România

A könyv kiadását a Művelődési és Egyházügyi Minisztérium támogatta

© Kós Károly örökösei, 2003

© Kuszálik Péter, 2003

© Mentor Kiadó, 2003

ISBN 973-599-090-3

E kötet Kós Károly születésének 120. évfordulójára készült.

A szokással ellentétben nem a kortársak emlékezéseiből vagy építészek értékeléseiből, irodalomtudósok tanulmányaiból állítottuk össze és nem az író munkáinak válogatását tartalmazza. A könyv összeállítója nem építész és nem irodalmár, hanem publicista és sajtóbibliográfus. Kós Károly életének, munkásságának azokat a mozzanatait emeli ki – és esetenként kommentálja –, amelyek a mai olvasó számára is érdekesek vagy sokatmondóak lehetnek.

Úgy véljük, Kós Károly művészete további, feltáratlan titkokat sejtet, erdélyisége, politikai magatartása pedig még sok nemzedék számára lesz követendő példa.

A Kiadó

Titokzatos szavak

(Néhány szó a transzilvanizmusról)

ÁPRILY LAJOS versének utolsó szava egyúttal a Kós-életmű egyik kulcsszava is. „Titokzatos” – mondja Áprily erről a hatbetűs szóról. Mi úgy mondjuk: Erdély, mások másképp: Siebenbürgen, Ardeal, Transilvania, Transsylvania.

Egy név, amely elsősorban földrajzi fogalmat jelöl. Három oldalról a Kárpátok koszorúja határolja, nyugatról az Alföld. De jól tudjuk, Erdély sokkal többet jelent, mint a földrajzi (vagy a történelmi) lexikon egyik szócikkét. E „titokzatos szó” különös áthallásokat sejtet. Tessék csak ízlelgetni egy kicsit: Erdély népei... Erdély hegyei... Erdély kincsei... erdélyi irodalom... erdélyi mentalitás... Nem utolsósorban: erdélyi konyha...

Patagóniában semmit sem mond e név, a londoni járókelő is csak annyit tud róla, hogy a Kontinens egy távoli tartománya, amolyan provincia... Aki itt született, annak pedig: *haza*.

Titokzatos hely és fogalom.

Egy svájcinak azt külön meg kell magyarázni, „mert nem tudja megérteni, hogy miért van az, hogy ha bárkivel beszél Magyarországon kultúráról, akkor minden második mondatban találkozunk azzal, hogy Erdély, mert valaki vagy *onnan* jött, vagy *korábban* ott élt, vagy most is ott él, de itt publikál, vagy valami ott jelent meg, de itt is fontos, vagy hogy egy várnak ott van az eredetije” – írja erről a titokzatos helyről Martos Gábor, budapesti író.

Martos különben az erdélyi irodalom olvasója és kritikusa, akinek eszébe jutott, hogy a *Krónika* című lapban (2000 márciusában) vitát indítson arról, hogy van-e erdélyi irodalom, és indokolt-e a léte? Azt kérdezi Martos: vajon figyelemreméltóbb, érdekesebb, netán fontosabb-e a magyar irodalomban valami, ami mondjuk a Hargita csúcsai közül érkezett, mint ami csak Budapestről? Erre jó választ kaptunk Vida Gábortól, aki vette a fáradságot és különszámot állított össze [*Látó*, 1998. október] a rokon-kérdésre kapott válaszokból. (Azt kérdezte: *Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?*) Vida – tudtán kívül – így válaszol Martosnak: „Ahhoz, hogy az *Ábelt* szeresse valaki, nem kell okvetlenül ismernie a Hargitát, de aki olvasta az *Ábelt*, másként jár a Hargitán, legjobb úgy olvasni, hogy attól másként járjon.”

Martos kérdései nyomán számtalan válasz érkezett a Kolozsvárott szerkesztett napilap szerkesztőségbe, talán egyszer majd valaki összegyűjti és kiadja. Magam is válaszoltam Martosnak, nézzék el, hogy ebből a hozzászólásból idézek, de itt és most éppen erre van szükség: „Az erdélyiség bezártságot hordoz, de ugyanakkor védetté is tesz. Mi – kis honi konzervatívok – magunknak barkácsolunk ezt-azt, vállalva a provincializmus vádját is. Jól tudjuk: a nyitottság, transzparencia stb. korszakában nem ajánlatos bezárkózni. Nos, itt jön be a védettség öröme: a fejünk fölött elröpülnek a süket nyugati divatok, nem kell *globális* huncutságokkal foglalkoznunk, Schengen ettől is megóv.” [*Krónika*, 2000. május 6. – A cikk megírása óta feloldották a schengeni „határzárát”, de ennek örömeiről és átkairól most nincs időnk elmélázni. – K. P.]

Igen, Erdély egy kis provincia, a hozzá kapcsolódó életfilozófiával, amelyben megmagyarázzuk, hogy miért jó itt nekünk, miért szeretjük ezt a helyet.

De itt az ideje, hogy átadjam a szót Kós Károlynak, aki Bajor Andor kérdésére így válaszol:

„– Provincializmus veszélye? Az miért veszély? Az a veszély, ha a szellemiség nem a provinciából nő föl az emberiséghez. Áprilyt tartom elégé olyan költőnek, mint bármelyik hírességet. A legnagyobbak közül való volt, és innét nőtt föl, a provinciából. Az emberiséget éppen a provincia színeivel gazdagította. Te, úgy látom, a gyengeséget nevezed provincializmusnak. Gyengeség, önbizalomhiány van mindenfelé, csak nem jut ide a híre.

– Károly bácsi, amikor a transzilvanizmus fogalmát megalkotta, erre a nemes provincializmusra gondolt?

– A mi vidékünkön megvan a maga sajátos színe, hagyománya, emberi kérdései. Az itt élő magyar íróknak ebből kell kiindulnia. Hosszú történelmünk folyamán együtt voltunk a románokkal, szászokkal. Ez az együvé tartozás történelmi és kulturális tény, mindenképpen lehetőség egymás igaz megismerésére. Magunktól sohase lett volna bajunk egymással. A barátság a létezés és a fejlődés feltétele, természetes dolog. Több, mint program. Ha csak kinyilvánítjuk és egyfolytában hangoztatjuk, akkor már mulasztunk a megvalósításban. Mintha mi ketten, beszélgetés helyett, állandóan azt ismételtnénk, hogy most igenis, beszélgetünk.

Emlékszem, régen miképpen próbálták például a magyar nacionalisták eltagadni sajátosságainkat. Az első világháború előtt Apponyi kiadta a rendeletet, hogy nincs Erdély, csak »Délkeleti felföld«, meg »Királyhágón túli kerület«. Erdélyt – magát a kifejezést! – száműzték. Hát ilyesmikre vetemedhet a szűklátókörűség!

Én a transzilvanizmust úgy értelmeztem, mint a sajátos hagyományok megtagadásának orvosságát. Regényeimben nem azért szerepelnek román hősök is, mert kiméricskéltem. Hanem azért, mert minden nagy tett az itt élő nép fiainak közös műve volt.” [Bajor: 640.]

Nos, az iménti idézetben fölbukkan egy szó – a transzilvanizmus –, amelyről könyvet is írtak, pedig a fogalomnak még meghatározása sincs. Nézzük csak, mit írnak róla az irodalomtudósok:

„A korszak romániai magyar irodalmának egyik fő világnézeti és irodalmi elvét már a kortársak *transzilvanizmus*nak nevezték, s ez a fogalom az irodalomtörténet-írásban is meghonosult. A transzilvanizmus azt vallja, hogy az erdélyi történelem, a földrajzi adottságok és a táj az évszázadok folyamán sajátos lelkiséget teremtettek, amelynek főbb jellemvonásai: az összeforrás a tájjal és a néppel, valamint az együvétlésből következő egymásrautaltságnak és a kölcsönös megismerés és megbecsülés szükségességének tudatos vállalása. [...] A transzilvanizmus számos elvont és ködös elemet is tartalmazott, s ez a magyarázata annak, hogy gondolatát az idők folyamán a polgári konzervatívoktól a plebejus népiekig ki-ki a maga módján értelmezte. A *maradiak* az elmélet osztályfelettségét, a történelmet ködösítő, idealizáló vonásait hangsúlyozták, s alkalomnak érezték a múltba vagy a természetbe való menekülésre; a *haladók* humanista vonásait karolták fel, s az együvétlés, az erdélyi múlt demokratikus hagyományainak ápolását, a kölcsönös megismerést, valamint a sajátos vonások és az európaiság szétválaszthatatlanságát hirdették meg általa.” [Dávid–Marosi–Szász: 14.]

„A transzilvánizmusⁱ – az »erdélyi gondolat« – a romániai magyarság jellegzetes ideológiája volt a húszas és harmincas években. A nemzetiségi középrétegek körében keletkezett, de széles népi rétegek gondolkodását is áthatotta. A történelmi Magyarország felbomlása után valósággal nemzetiségi ideológiát jelentett, amely nagymértékben járult hozzá ahhoz, hogy az erdélyi magyarság felismerje a maga valóságos helyzetét és közös feladatait. A transzilván gondolat az erdélyi történelem liberális hagyományaira támaszkodott, és az erdélyi népek – magyarok, románok és németek – egymásrautaltságát hangoztatta, hűséget hirdetett a szülőföld és az anyanyelvi kultúra iránt. Igen nagy szerepe volt a romániai magyar irodalom öntudatra ébredésében, az *Erdélyi Helikon* körül gyülekező irodalmi mozgalom kialakulásában. [...]

Számos vita zajlott körötte annak idején, sőt a közelmúltban is. A vitában résztvevők helyzete nem volt könnyű, hiszen a transzilvánizmus hívei sohasem dolgoztak ki rendszerezett és meghatározott ideológiát. A transzilvánista eszmének több változata is kialakult, egymással ellentmondásban álló gondolatokat is megtűrt saját körén belül. Képlékeny eszme volt, amely általában alkalmazóinak személyes meggyőződéséhez igazodott. Humánus eszményeket táplált, egyszersmind romantikus illúziókat, nemzetiségi »hamis tudatot«. A vele és róla folytatott viták szinte kivétel nélkül sarkítottan közelítették meg, s nem vették figyelembe sokrétűségét és belső dinamizmusát.” [Pomogáts: fülszöveg; 8.]

E két idézet alapján már sejthető, hogy miről van szó. Megnyugtató dolog, hogy nem diktatórikusan egyértelmű a meghatározása, mint teszem azt a kockakönek, hanem mindenki a saját színvonalán értelmezheti és magyarázhatja.

Kós már gyermekkorában szembekerült a sajátos erdélyi helyzettel [bővebben lásd a második részben], erről a kilencvenes éveit taposó író így vallott Benkő Samunak:

„Nekem már egész fiatalon, elmondhatom, hogy a politikai életben is komoly tapasztalataim, élményeim voltak. [...] Láttam, hogy itt valami más van, mint amiről nekünk, diákoknak Budapesten beszélnek. S hogy valami nagy hiba van a politikában... Írtam is erről a *Budapesti Hírlapban*. Megjelent, de Rákosi Jenő megjegyezte, hogy hát ez semmi... nem jelentős dolog... Én azért mégis azzal maradtam, hogy itt Transsylvániában valami nem úgy van, ahogy eddig tudtuk. Hogy van itt valami Transsylvániában, amit tudomásul kell venni, s amihez mindnyájunknak alkalmazkodnunk kell. [...] A három rendi nemzet mellett én megláttam a románságot is. Nekünk jóban kell lennünk. Egészen fiatalon jutottam erre a konklúzióra.” [Benkő: 74, 76.]

Az akadémikus értelmezések után lássunk egy frissebb, más szempontú értelmezést is. Székely János 1991-ben, az *Európai Idő* körkérdésére – A transzilvanizmus időszerűsége –fogalmazta meg a véleményét.

Székely János: Illuzórikus békülési kísérlet

„Ad. 1. Hogy a hőskor nemzedéke miképpen értelmezte a transzilvanizmust, arról több értekezést olvastam, de minthogy én magam sosem néztem utána, véleményt sem mondhatok róla.

Nekem magamnak viszont igenis van saját értelmezésem a mozgalmról.

Ezen a földön, ahol születtünk, főleg nem etnikumok, hanem kultúrák (nyelvi és vallási közösségek) éltek együtt évszázadokig.

A kultúráknak magukban is megvan az a sajátosságuk, hogy elkülönülnek. Annak ellenére, hogy állandó köztük a közlekedés, valamilyen fal is van köztük: maguktól is szétválnak, mint az olaj s a víz.

Ettől azonban még békén meglehetnének egymás szomszédságában (elkeveredve is elkülönülten). De minthogy emberközösségeket definiálnak (sőt megformálják azokat), mindig ürgyvet szolgáltatnak politikai erőknél, dominanciaorientált érdekszövetségeknek arra, hogy hatalmi aspirációiknak érvényt szerezzenek. Egy nyelvi-kulturális közösség már csaknem kész szervezet, amelyet épp csak fel kell használni a dominancia megszerzésére. (Az iszlám erre a klasszikus példa.) Így válnak a kulturális közösségek a hatalmi rivalizálás ürügyeivé, eszközeivé.

Egészen az a látszat, mintha maguk a kulturális közösségek rivalizálnának.

Pedig csak a hatalmi aspirációik rivalizálnak.

Minálunk is mindig hatalmi aspirációk rivalizáltak az itt élő kulturális közösségeket felhasználva, azok ürügyén.

Mármost a hatalmi rivalizálás mindig dominanciaviszonyt hoz létre: az egyik aspiráció győz, a másik veszít.

Amikor tehát az egyik fél győz, annak mindig az lesz a törekvése, hogy kivívott hatalmi helyzetét fenntartsa, konzerválja. A másiknak viszont az, hogy feloldja, ellensúlyozza az előállt uralmi viszonyt. Mindig a vesztes (és csakis a vesztes) fél az, amelyik toleranciát hirdet, amelyik »békülni« akar.

A transzilvanizmust én mindig ilyen békülési kísérletnek értelmeztem: a vesztes fél ideológiájának, amellyel az előállt uralmi viszonyt próbálta semlegesíteni, feloldani. Minthogy mindkét fél a kulturális közösséget használta ürügyül a hatalmi aspirációra, ezért a békülési kísérlet is kulturális síkon jelentkezett. A transzilvanizmus a hajdani aspiráció által *kompromittált* kulturális közösség önvédelmi stratégiája; a vesztesek békülési kísérlete a győztes aspiráció uralmi helyzetének demokratikus feloldására. Ezért nem méltányolták soha a győztesek ezt a mozgalmat. A transzilvanizmus afféle *modus vivendi*: a vesztesek békítő szándékú önvédelmi mozgalma, amely a premisszákból (a

kulturális és a hatalmi szféra hajdani szándékos összekeveréséből) következően szükségképp kulturális jelleget öltött. Egyfajta illuzórikus kísérlet arra, hogy a megváltozott uralmi viszony ellenére, a kulturális közösség – *mint ilyen* –, mégiscsak fennmaradjon. A (győztes) hatalmi szféra azonban nem reagál efféle kísérletekre.

Ad 2. Legjobb tudomásom szerint ez a mozgalom engem írói munkámban soha, semmilyen mértékben nem befolyásolt. Egészen más kerekre jár az agyam.

Ad 3. Hatóerő-e ma a transzilvanizmus? Minthogy eleve dominanciaviszonyból fakadt, s ez a viszony mindmáig fennáll, biztosan eleven hatóerő most is. A transzilvanizmus a hatalmi állapotra vonatkozó (kollektív) tudati reflex egy lehetséges variánsa. Maga ez a hatalmi viszony (a vesztes-helyzet) engem is mélyen foglalkoztatott mindig, hiszen a bőrömmön érzem. Az én gondolati reflexeim azonban más variánsok felé tapogatóznak. Talán mert viszolygok a transzilvanizmushoz mindinkább hozzátapadó népnemzeti (nacionalista) mellézköngéktől.” [*Európai Idő*, 1991. márc. 6.]

Hm, érdekes. És elgondolkodtató...

Kötetünkben is található olyan – 1918 előtti és utáni – idézeteket, amelyek Székely Jánost igazolják, a két világháború közti folyóiratok pedig bővelkednek az efféle írásokban. Tavasz Sándor 1934-ben vetette papírra idevágó gondolatait, melyek hetven év után is igen aktuálisak! Már cikkének címe is sokatmondó: „Etikai szempontok a románság és magyarság viszonyának megítéléséhez.”

„Abból indultunk ki fejtegetéseinkben, hogy az európai szellemi élet hanyatlik, életszínvonala süllyed. Már most Európa jövője attól függ, hogy képes-e és kész-e ezt a hanyatlást öntudatosan felismerni [...]. Ha józan kritikai szemmel és bűnbánattal felismeri, hogy hová jutott, akkor *döntés* elé fog állíttatni és rádöbben ismét arra a régi igazságra, hogy sem Európa békéjét, sem egyes népek békéjét nem lehet sem a megfélemlítésre, sem pedig egymás katonai hatalmától való kölcsönös félelemre építeni. Ma még Európa békéje ezeken az ingatag alapokon nyugszik. Ezeket az alapokat meg kell változtatni, újakat kell építeni. Ebben a restitutio magna-ban részt kell vennie a románságnak és a magyarságnak azáltal, hogy a saját viszonyát etikai alapokra helyezi! Ellenkező esetben maga is hozzájárul az európai zűrzavar fokozásához és a hanyatlás siettetéséhez.” [*Erdélyi Helikon*, 1934. nov. p. 661–668.]

A transzilvanizmus az „egymásrautaltság” filozófiáját hirdeti, olvashattuk az imént, de a téma objektív elemzése kedvéért a negatív példákban is szemelgetnünk kell. A közelmúltból az örök példát, a marosvásárhelyi „véres eseményeket” – 1990. március 19/20. – említhetném, most annak csupán egy apró mozzanatát idézem. Úgy tudja a fáma, hogy a főtéri verekedést követően kórházba szállított egyik hodáki atyafit a látogatóba érkező feleség (is) jól elagyabugyálta, mondván, hogy tönkretette a Nyárad menti magyar falvakkal való üzleti viszonyt. Tudniillik, a hodáki románok oda hordják a deszkát, zöldségért, gabonáért cserébe. De ennek a történetnek a megfelelőjét Kós Károly *Kalotaszeg* című könyvében is megtalálhatjuk:

„... És még egyszer kellett félnie a kalotaszegi magyarságnak a román sovinizmus lángra lobbanásától. 1918-ban, a belesi, ma sem tisztázott magyar rendcsinálás után – melyet egy Budapesten toborzott és onnan ide küldött szabadsapat számlájára kell írunk, akár helyes volt az, amit és ahogyan csináltak, akár helytelen –, a havasiak beüzenték Hunyadra, hogy karácsonyra ott fognak ünnepelni és ünnepi lakomájukat a felgyújtott község lángjánál fogják megsütni.

Mire a hunyadi magyarok azt üzenték vissza: »Jó, csak gyertek, de ha túl leszünk ezen a karácsonyon, ne merjétek egy hunyadi vásárra se betenni a lábatokat, mert nem lesz hová beálljatok a szekérrel, nem lesz pajta a ló, meg a marha számára és nem lesz a számotokra helyünk a tűzhely mellett...«

Erre az történt, hogy a havasiak nem jöttek el felgyújtani Hunyadot, vagy más magyar falut.” [Kós Károly: *Kalotaszeg*. Kvár, 1932, ESzC, p. 165.]

Látható: a népek „testvérisége” időben változó, viszonylagos dolog, a *kölcsönös sérelmek* állandó felhánytorgatása helyett pedig egészségesebb lenne a *kölcsönös érdekeket* előtérbe helyezni. Ehhez viszont a Tavaszy által emlegetett etikai megalapozottságra, és – az utóbbi 85 év történéseinek ismeretében hozzátehetjük –: higgadtan gondolkozó, értelmes és türelmes partnerekre van szükség. Mindkét részről. Még akkor is, ha Székely János illuzórikusnak tartja.

(Egy másik titokzatos szó: a *Guild*)

KÓS KÁROLY legfontosabb ihlető forrása az erdélyi lét, az erdélyi kultúra. Ez éltette és ösztökelte a mindennapokban, ez inspirálta az építészetben, de még a politikában is. Erről nagyon röviden (és eléggé szkeptikusan) így nyilatkozott a budapesti Magyar Mérnök és Építész Egyesületben tartott előadásán, 1937. január 25-én: „... mert nekünk ott ez az egyetlen dolog, ami erőt és hitet adhat, hogy van egy kultúra mögöttünk, ahova tartozunk. Mert a mi életünk ott úgysem más, mint lassú pusztulás és ha mi ott azt érezzük, hogy magunk vagyunk, akkor el is pusztulunk.” [Idézi: *Gall*: 391.]

Művészeti munkásságának másik nagy ihlető forrása Angliában fakadt.

Az első rész elején majd rátalálnak – az 1904-es esztendő eseményeinél – arra az idézetre, amelyben Kós néhány angol úr nevét említi: Walter Crane, Gordon Craig, William Morris és John Ruskin. Ismerkedjünk meg velük és az általuk hirdetett eszmékkel, mert ezeknek az uraknak az alkotásai vezették el Kóst saját stílusának kiépítéséhez, az ő tevékenységük alapozta meg Kós alkotói filozófiáját, az ő példájuk áll a sztánai nyomda és az Erdélyi Szépműves Céh alapítása mögött.

Bár Kós idejében már lejárt a céhek ideje – helyüket az ipartestületek vették át –, ő mégis visszatért a céhes eszméhez, nem maradisága okán, hanem hagyománytisztelőből. Céh angolul *guild*, tehát a *Guild of Handicraft* kézműves céhet jelent. Az 1923-ban született írás azt a kulcsot jelenti, amely Kós kincseskamráját nyitja.

Alább teljes egészében közöljük ezt a cikket, de ahhoz, hogy az írást teljességében élvezhessék, minden ízét föllelhessék, még néhány fogalmat kell tisztáznunk. Kezdjük Székely András művészettörténész szövegével:

„Ruskin és Morris – a preraffaelita mozgalom e két alapítója – munkássága az egyik lényeges forrása Kós Károly grafikájának. Az 1896-ban elhunyt William Morris utolsó lakhelyén, Kelmscottban nyomdát alapított, amelyben saját tipográfiai tervei alapján bibliofil kiadásokat készített olyasféle művekből, mint például a *Beowulf* című óangol eposz. John Ruskin pedig *Velence kövei* címmel adta ki könyvét, amelyben megalapozta a középkori eszményekhez visszatérő preraffaelita mozgalom esztétikáját. A két világháború közt Kós is létrehozta a maga Kelmscott Pressét, és itt készített *Erdély kövei* című albuma Ruskin emlékét visszhangozza – de ez már a grafikus pályája egy későbbi fejezete lesz.

Az 1900-as évek elején néhány kutató hajlamú, sokfelé érdeklődő művészember felfedezi Ruskin, Morris és az iparművész Walter Crane tanításai nyomán Erdély egyik legfestőibb vidéke, a Kalotaszeg népművészetét és régi építészetét. Kriesch Aladár, a festő és néprajzkutató, az angol esztéták népszerűsítője felveszi a Körösfői előnevet; Wigand Ede építész és grafikus, a népi csillagnevek tudósa, Thoroczkai Wigand Ede néven lesz népszerű »hímes« könyveivel és épületeivel. A magyar népművészet első, máig is legnagyobb – bár inkább terjedelmes, mint szakszerű – összefoglalása ezekben az években készül. Az első kötet 1907-ben jelenik meg, és épp Kalotaszeg vidékét tárgyalja. A Gödöllőn megletelepült festő- és iparművész-iskola tagjai az erdélyi népművészet formakincsét igyekeznek feldolgozni, és a Kultuszminisztérium művészeti osztályának vezetője, Koronghi Lippich Elek megértéssel figyel törekvéseire. Ő az, aki féléves ösztöndíjat ad Kósnak, a frissen diplomát nyert és építészeti pályáját elkezdő fiatalembernek, hogy tanulmányozza Erdély építészetét.” [Kós 1979]

Rögtön az első sorban idegen szóra bukkanunk, magyarázata alább következik:

„*Preraffaeliták* – angol író- és művészcsoport a 19. század közepén. Céljuk a középkori kultúra újjáélesztése, a vallásos szellemű művészet istápolása volt. Szellemükben a német nazarénusok

rokonai, a szimbólumok iránti vonzódásuk, stilizálásra hajló formanyelvük pedig a szecesszió előfutárainak minősíti őket. A csoportot 1848-ban alapította D. G. Rosetti, W. H. Hunt és J. E. Millais. Jelentős képviselőjük még E. Burne-Jones, G. F. Watts és W. Morris. Az utóbbi J. Ruskin mellett a preraffaeliták elveinek, esztétikájának megfogalmazója is. Az iparművészeti tevékenység újjáformálói közé tartoztak, ebben is a szecesszió elődei.” [Művészeti kislexikon. Bp., 1980.]

Természetesen újabb fogalom torlódik elénk, de ez sem lehet akadály annak, hogy előbb-utóbb eljussanak a *Guild of Handicraft* – korábban megígért – élményéhez.

„Szecesszió (latin: ‘kivonulás’) – a századfordulón egész Európán, sőt Amerikán is végiggyűrűző művészeti stílus, amely egyszerre vállalkozott a historizáló eklektika túlhaladására és az építészettől a díszítőművészig mindent átfogó, új, ornamentális meghatározottságú stílus megteremtésére. [A szecesszió szót politikai fogalomként is használják; a művészeti értelmezésben a »kivonulás« tagadást jelent, szakítást a konzervatív akadémizmussal. – K. P.] Országonként eltérő sajátosságai vannak, és elnevezése is más. A szecesszió német neve *Jugendstil*, a francia *art nouveau*, az angol *modern style*, de elnevezései között előfordul a *liberty style*, *Lilienstil*, *Wellenstil*, *style spirale*, *style floreal* terminus is. A szecesszió általános jellemvonásai közé tartozik a stilizáló, ornamentális jelleg, különösen a növényi motívumok felhasználása, a vonalkultusz, a különös színek, így a fémszínek használata, a síkszerű képépítés. [...] A szecesszió előfutárának az angol preraffaelizmust kell minősítenünk, elméleti alapjait J. Ruskin és W. Morris munkássága vetette meg. [...] A szecesszió építészetének fő képviselője a katalán Antonio Gaudí, a magyar Lechner Ödön, a német Peter Behrens, a belga Henry van de Velde [...]. A festészetben a Pont-Aven-i iskola, E. Schiele, G. Klimt, E. Hodler, E. Munch, A. Gallen-Kallela, M. A. Vrubelj a legkvalitásosabb képviselői. Az iparművészetben a szecesszió egyik központja a Wiener Werkstätte. A magyar szecesszió központja a gödöllői iskola volt. [...] Az iparművészetben Kozma Lajos és a Zsolnay-gyár működése fémjelzi a magyar szecessziót. [Művészeti kislexikon. Bp., 1980.]

Nem másoljuk át az egész lexikont, még csak egy művész szócikkét idézzük, az ő neve szintén előfordul Kós emlékiratában:

„Akseli GALLEN-KALLELA (1865–1931) a modern finn képzőművészet legjelentősebb alakja. Naturalista és impresszionista műveket festett, majd 1890 után magányba vonultan alakította ki jellegzetes stílusát, amelyben a szecesszió vonaljátékát a dekoratív-monumentális kompozícióval egyesítette. Motívumait a finn folklórból merítette. Illusztrálta a Kalevalát. Szecessziós stílusú iparművészeti munkássága is jelentős.”

Még egy alapvető kézikönyv idézetei következnek, kérem szánjanak erre is egy kis időt. Az *iparművészet*ről szólván M. Kiss Pál is szóba hozza Kós példaképeit, és kiderül, hogy ezek az angol urak tényleg valami hasznosat és szépet találtak ki.

„A gyáripár esztétikumot nélkülöző tömegcikkei sokáig nem elégítették ki a szép iránti igényt. Az angol Ruskin és W. Morris nagy jelentőségű iparművészeti műhelyt tervezett 1861-ben, és »Díszítsd otthonod!« jelszóval művészi berendezési tárgyak készítésével foglalkozott. [...] Az *ipari formatervezés* új, nagy jelentőségű művészi foglalkozássá vált. Ugyanakkor a lakáskultúra is széles körben terjed. A tervezők igyekeznek az otthont úgy berendezni, hogy az kényelmet és örömet biztosítson a benne lakóknak. Kényelmet azzal, hogy a tárgyak, amelyekkel a lakást berendezik, a legcélszerűbbek legyenek, s örömet azzal, hogy a tárgyak szépsége, harmonikus egysége kellemes érzést nyújtson. [...]

Az 1890-es években a Münchenből és Bécsből kiinduló szecessziós stílus hódított tért, mely stilizált növényi mintákból alakította ki bizzar ékítéseit. A hajlított bútorok előállítására Thonet nevéhez fűződik. – A századfordulón mozgalom indult (az angol Ruskin és Morris, a belga Van de Velde

kezdeményezésére), hogy az épületekhez hasonlóan a bútorokról is távolítsák el a felesleges ráaggatott jellegű díszeket, s elsősorban a gyakorlati használhatóságot [funkcionalitás! – K. P.] és kényelmet tartsák szem előtt. Lényeges a faanyag színének megválasztása, arányai és vonalainak ritmusa. A régebben oly fontos faragás teljesen háttérbe szorult. »Szépség és kényelem«, ez volt a Morris által megindított mozgalom jelszava, amit a *The Studio* c. folyóirat hasábjain propagált. [...]

A 16–17. századi magyar festő-asztalosok felkészültségéről és gazdag ornamentális készségéről legszebben az erdélyi templomok mennyezet-, pad- és karzatdíszítései tanúskodnak, melyeknek stílusát színes virágdíszek alapján virágos reneszánsznak nevezik. A bútorformák sokféleségét az elnevezések is bizonyítják: pohárszék, almárium, tálas, hímes szekrény, tabernákulum, téka stb. A polgárosodó igények az addigi díszes, nehézkes barokk formákkal szembefordulva az új klasszicista stílust kedvelték, nemes egyszerűség és a magyar jelleg kialakítására való törekvés jellemezte őket.

A történeti stílusok felújítása után a modern törekvések nálunk is érvényesültek. Többen a magyar népművészetből kiindulva igyekeztek új stílust kialakítani (Thoroczkai Wigand, Kós Károly).” [M. Kiss Pál: *Művészetről mindenkinek*. Bp., 1979, Corvina, p. 83, 133.]

Most pedig következék a Kós Károly-i életmű fő inspirátorainak meséje.

Kós Károly: Guild of Handicraft

1. RUSKIN ÉS MORRIS

„Amikor erről a nekünk furcsa és legtöbbször előtt ismeretlen fogalomról akarok egyet-mást elmondani, akkor – bár egy pillanatra – vissza kell nyúlnom a középkorba. Abba a középkorba, melyet a mi korunk általában mint a sötétség, a műveletlenség, a kulturálatlanság korát intéz el. Még ma is; még a négyesztendő világháború után és a mai »békeállapot« tudatában és érzésében is. És csak röviden, minden indoklás nélkül kimondom (aminek az ellenkezőjét tanultuk és tanítottuk eddig valóságnak), hogy a középkor volt a mi társadalmunk kultúrájának építője, fejlesztője és a középkor vége az az időszak, amikor ez a mi mai lezüllött, lecsúszott »keresztény« kultúránk a maga fénykorát élte. E fénykor kultúra-termésének legpompásabb kivirágzása pedig: a középkor *művészete* volt.

Azóta négy hosszú századon keresztül csúszott, majd zuhant lefelé feltartóztatathatatlannal az európai ember művészete. S ennek a lejtőnek fenekét, ahonnan már tovább lefelé nincsen hová, a múlt század közepe táján érte el. Voltak ugyan művészek akkor is, sőt számuk talán sohasem volt annyi azelőtt, de művészet, az nem volt már. A piktor festett, a szobrász mintázott, az építész épített, de annak a művészetnek semmi köze nem volt az élethez. Az élethez, mely pedig valamikor a maga megszépítésére, meggazdagítására hívta azt életre.

És ekkor előállott egyetlenegy ember, aki hirdetni kezdi egyedül és bátran a törvényt: a művészet nem önmagáért van, de értünk, emberekért, az embernek a világba, a mindenségbe, az egymáshoz való tartozásába vetett hitéért van.

Ez az ember John Ruskin volt, és az ő szava nem volt pusztába kiáltott szó. Mert a IX. Pius pápa csalhatatlansági bullájához igen hasonlatos l’art pour l’art dogmájának nagyképű hazugsága egyszeriben nyilvánvalóvá lett, mihelyst azt valaki bátran és hangosan ki merte mondani. Ruskinnak a legnagyobb érdeme talán éppen az, hogy nyíltan vallotta és bizonyította, hogy a jelennek (a XIX. század közepéről van szó) kultúrája összezsugorodó, korcsosodó kultúra, művészetének pedig az élethez semmi köze.

De Ruskin tovább is megy, amikor egyúttal kijelöli azokat az adottságokat, melyekre alapozva életrevaló, új művészet építhető fel. Ezeket az adottságokat ő a középkor művészetében találta meg, mely az a korszak volt, amikor az élet és művészet szervesen és elválaszthatatlanul kapcsolódott egymáshoz.

A középkor művészetének tanulmányozása közben fedezi fel és annak alapján hirdeti a másik nagy igazságot: hogy a művészethez joga és szüksége van minden embernek egyformán. Minden emberi

kor és társadalom olyan mértékben a kultúra kora, illetve kultúra társadalma, amilyen mértékben részesíti vagy zárja ki minden egyes tagját a művészetben való részesedésből.

Időszámításunk óta pedig soha úgy elzárva nem voltak az embertömegek a művészettől, mint a múlt században, amikor a nekilendülő gyáripár és nagykereskedelem az embert már-már egyszerű gépalkotó-résszé osztotta be.

Amit Ruskin hirdetett: művészetet mindenkinek, azt William Morris próbálta valósággá változtatni. Ő mestere elméleti tételét így formulázta át: »Munkát mindenkinek, de olyan munkát, melyben gyönyörűsége teljék. Mert a munka előállítása közben érzett gyönyörűség kifejezése: a művészet.«

A múlt században a régen nemesítő, szelídítő, kultúra-produkáló munka a munkaprodukáló embertömegek kínos, véres-verejtékes tusakodásával váltott a mindennapi száraz kenyérért. A gyár, a gép megölte az egyént, a művészt, a házi munkát, az otthon-művészetet. Azt kellett újra feltámasztani. A civilizáció karmaiból vissza kellett menteni az embert a kultúrához, melyet a civilizáció már-már elpusztított. A munkásembert vissza kellett adni az életnek, hogy igazán értékeset tudjon alkotni.

»Házat, lakást: otthont kell adni az élettel tusakodó embernek« – hirdeti Morris, és – aki tulajdonképpen ügyvéd volt – gyors elhatározással beállott egy építészhez rajzolóknak, hogy megtanulja, miképpen kell házat építeni.

Aztán nekifogott terve megvalósításának: modern, művészi házat építeni, azt bebútorozni úgy, hogy abban *otthon* érezze magát a munkája után élő ember. Tehát gyakorlatilag valósította meg az elvet: művészet mindenütt és mindenkinek. Ezáltal tulajdonképpen őt kell a mindennapi élet művészete: az *iparművészet* megteremtőjének megneveznünk.

Hogy azonban az ő általa tervezett és megvalósított *otthonban* igazán otthon is érezze magát az ember, ahhoz természetes szükségességgel úgy a ház külső felépítésében, mint belső berendezésében *alkalmazkodnia* kellett annak lakójához. Mintáért, stílusért tehát nem volt szabad akárhová fordulnia, de alkalmazkodnia kellett a helyi szokásokhoz, tradíciókhoz. És itt kapcsolódik Morris praktikuma a Ruskin elméletéhez újra: stílust, formát a *népnél* keresett és a népművészet forrását a *középkor* művészetében találta meg. A nemzeti múltnak és a népi hagyományoknak az új művészet számára alapul választása pedig oda vezetett, hogy a Morris és követői által teremtett modern művészet egyúttal *nemzeti művészet* lett.

Morris tehát házakat tervezett, azokat bebútorozta, szőnyeget tervezett, sőt szőtt, kartont nyomott, tapétát tervezett, edényeket csinált. És mindent lehetőleg régi módszerrel, kézimunkával, becsületes anyagszerűséggel, jó szerkezettel, úgyhogy mire az otthon készen volt, az *angol* otthon lett. (A legcsodálatosabb az volt, hogy az ő házai, az ő lakásai, az ő bútorai nem voltak drágábbak a gyári holminál, ellenben szebbek is, jobbak is voltak.)

Sokoldalú munkássága körébe mint annak koronáját vonta be a könyv művészetét.

A könyv, a betű örök idők óta a kultúrember lelki életének legközvetlenebb kifejezője és az emberi gondolatnak – különösen Gutenberg óta – legfontosabb, mert legnagyobb jelentőségű terjesztője. A könyv mindennél könnyebben, mert olcsón jut el a milliók kezébe. Ruskin és Morris eszméik terjesztésére természetesen szintén a könyvet használták fel. A Ruskin gondolatának megvalósítója tehát minden művészi gondolatának megvalósítása fölé elsősorban a könyv művészi megoldását helyezte. A múlt század közepe táján a sajtó igen fejlett volt, de könyv mint művészi tárgy nem volt már. A középkorban, a könyvnyomtatás előtt ösztönös érzéssel megállapított betűtípusok, nyomtatási arányok, papiros, kötés, lapdísztetés stb. mind feledésbe mentek. Díszművek, drága könyvek készültek ugyan fényűzési tárgyként, de szép könyv nem volt. Hiányzott tehát a közízlés terjeszthetőségének legközvetlenebb, legolcsóbb és legáltalánosabb eszköze.

Morris ezen nem sokat töprengett. De a középkori hártakódexek, az ősnymtatványok és a XVI. és XVII. század nemes nyomtatványainak tanulmányozása után, amikor megösmerte a papírkészítés és betűmetszés titkát s a régiek minden könyvcsinálási fogását, akkor, 1891-ben megalapítja a maga nyomdáját: a *Kelmscott Presst*. Oda beállít egy kis kézisajtót, megrajzolja és kimetszeti a maga külön

betűtípusait, régi módszerű papírmalomban felséges merített rongypapirost készített, gondosan preparálja a festéket, Burne Jones-szal, Walter Crane-nel illusztrációkat rajzoltat, maga is rajzol keretdíszeket, iniciálékat, és végezetül a legpontosabb kézinyomással megjelenteti a maga világhíres könyveit, melyeknek kötését is ő tervezi. Egy bizonyos: gondosabb, művésziesebb, tökéletesebb könyvek századok óta nem jelentek meg, mint a Kelmscott Pressből kikerült Morris-könyvek.

2. C. R. ASHBEE

Ruskin irodalmi és Morris gyakorlati apostolkodása Angliában virágzó modern és nemzeti művészetet teremtett. Ez a művészet nem az elmúlt és visszahozhatatlan korok halott, használhatatlan, a modern ember által meg sem érthető formáinak gépies utánzásából táplálkozott, de a modern szükségletekhez és a modern gazdasági viszonyokhoz alkalmazkodva alkotta meg a maga szerkezeti és formakincsét, mindig szem előtt tartva azt is, hogy a régi történelmi stílusokból azt szabad és kell átvenni, átformálva az új szükségletekhez, amit a nemzetet alkotó nagy népközösség, a milliók a magukénak azokból elfogadnak. Így formulázva kell és csak így lehetséges a régít alapul fogadva mégis új stílust: élő művészetet teremteni.

Európa kultúrnépei éhesen kapták be az Angliából kiáramló friss kulturális táplálékot, és a mindennapi élet művészete: az *iparművészet* hatalmas lendülettel tört utat magának a kontinens társadalmában. Már a 80-as években Németországban van, és az akkor hatalmas zenitjéhez törtető germánság a maga nemzeti egységének erőteljesebb kiépítésére és kiélezésére súlyos fegyveréül használja fel azt. A 90-es években Ausztria–Magyarországon van, és a Monarchia különféle kultúrnemzeteinek különvaló nemzeti érzését minden propagandánál talán jobban nevelte a modern művészet életre támadása a nemzeti-népi kultúra jegyében. Ugyanezt a szolgálatot tette – de talán még eredményesebben – a finn népnél, melyre a világ figyelme éppen és pusztán nemzeti művészete révén fordult. De megtermékenyítette többé-kevésbé az ún. skandináv országok – különösebben Dánia és Svédország – művészetét is, viszont, sajátságosan, a világháborúig alig konstatálható a hatása francia, olasz és spanyol, valamint a kelet- és délkelet-európai országok művészetére.

Az elhintett mag tehát alig néhány évtized alatt hatalmas kultúrterületen gazdagon és erőteljesen kicsírázott és szárba hajtott. Az eredményt azonban biztosítani kellett, állandósítani a fejlődést, megakadályozni az esetleges visszaesést, függetleníteni a modern munka lehetőségeit és sikerét egyes emberektől. Vagyis természetes intézmények útján szervezni a művészi munkatermelést.

Számtalan kísérlet folyt és folyik e célból. Az államok, társadalmak iskolákat állítottak, tanfolyamokat, kiállításokat rendeztek, társaságok, klubok keletkeztek. De mindez csak keresés volt, kerülgatése a célhoz vezető útnak. Magát a célt: a művészi munkatermelés természetes módját ezeken az utakon még nem lehetett elérni.

Viszont ez útkeresések arra voltak jók, hogy előbb-utóbb oda lyukadjanak ki, ahová annak idején Ruskin és Morris is minduntalan visszanyúlt tanácsért és tapasztalatszerzésért: a *múlthoz*. A középkorhoz, amikor a munkának, a jó, becsületes, egyszerű, tehát művészi munkának védelmezője, szervezője, kiválasztója, konzerválója, sőt értékesítő szerve s a tervező és munkás nevelője, tanítója, munkaalkalmának szerzője volt: a *céh*.

A céh, amelybe beletartozott a csizmadia úgy, mit az asztalos, az ötvös, az építész, a könyvíró és a könyvnyomdász úgy, mint a festő; amely nem tűrte a kontárt, az »amatőrt«, nem tűrte a restet, az erkölcstelent, mely a céhbelinek lehetővé tette a tanulást, a fejlődést, szabályozta az áralakulást, nem engedte lesülyyedni tagjainak életstandardját; amely igaz, hogy a hirtelen előretöréseket megakadályozta, de meggátolta a visszaesést is.

A régi céheknek közösség adta *gazdasági* előnyeit használják ki a modern termelőszövetkezetek, de legtöbb esetben nem a munka minőségének előnyére. Ezenél sokkal fejlettebb alakulás pl. a bécsi *Wiener Werkstätte* és a német *Werkbund*, de ezenkívül még egy rakás többé-kevésbé jó alakulás. Eddigél azonban a legértékesebb és mind a Ruskin által hirdetett ige megvalósításához, mind a középkori céhrendszerhez legközelebb áll az Ashbee által alapított *Guild of Handicraft*.

Ez a Guild (céh) a régi céhek jegyében alakult, és a munkakooperáción alapult: a munkásemberek szövetkezése volt. A munkások a maguk munkaadói, a közös vállalat tulajdonosai is. A céh ügyeit a munkások közül választott háromtagú igazgatóság intézi, melynek feje Ashbee. A munkára a munkások által választott munkavezető ügyel fel.

Ez a céh (Guild) 1888-ban alakult Londonban igen szerény keretek között, éspedig először asztalos- és ezüstműves műhellyel; később bővült egy dekoratív festést és rajzot tanító iskolával. Azonban a nagyváros nem felelt meg annak az eszmének, melyet Ashbee elképzelt, ezért 1902-ben az egész Guild – mintegy 150 munkáscsalád – kiköltözött a Londontól négyórányi távolságban fekvő kis faluba: Campdenbe. (Itt jegyzem meg, hogy ezt az áttelepedést egy egyszerű nagyiparos tette lehetővé, az által, hogy Campdenben kb. 70 holdnyi területet, egy régi épülettel együtt megvásárolt és azt a céhnek ajándékozta.)

Kis, kertes családi házakban laknak ott a munkások, és onnan járnak a közös épületbe, melyben a műhelyek vannak: az asztalos- és faragó műhely, az ötvös-, ezüstműves és zománczó műhely, a nyomda és könyvkötészet. A telepet kiegészíti egy esti műhelyiskola, ahol rajzot, festést, kevés elméletet, főleg gyakorlatot tanulnak a tanoncok, segédek és érdeklődők – a *munkástanároktól*.

És szépen, gyönyörűen virágzik a modern céh. Boldog és megelégedett a munkás, aki egyúttal munkaadó is. Egészségesek a munkásgyerekek, és a közönség megkeresi a Guildet megrendeléseivel, mert bizonyos abban, hogy ott művészi munkát és amellet becsületes, jó munkát kap, ami végeredményben olcsóbb is, mint az olcsó gyári holmi.

C. R. Ashbee eredetileg építész, és éppen házépítéseinél tűnik ki legtökéletesebben az ő művészi felfogása. Az embernek, a családnak építi a házat, nem másnak; épületei nem kirakati tárgyak. Mindig a belsőt tervezi, melyhez a külső úgy simul, mint a dió beléhez a védő héj. Modern építész, aki a modernséget nem a felületes külsőségekben, de abban látja, hogy a mai embernek mások az életfeltételei, mint a régiek, tehát az építőnek és berendezőnek alkalmazkodnia kell ehhez az új élethez. Az anyagot mindenkifelett szereti és megbecsüli: sohasem hazudik tehát; ami fa, azt fának is mutatja, ami vakolat, az nem utánoz követ.

Az architektúrán kívül legjobban szívéhez nőtt a Guild nyomdája: az *Essex House Press*. És ennek a kis nyomdának nagy a históriája:

Amikor William Morris meghalt, a híres Kelmscott Press – mint a Morris személyéhez kötött minden más vállalkozás is – megszűnt dolgozni. A világhíres nyomda felszerelése a British Museumba került, de a kis kézisajtót sikerült Ashbee-nek megszereznie. Ehhez aztán a Morris betűihez hasonló típusú betűket rajzolt és metszetett (ezek típusát követik a mi »Corvinus« betűink), és az azóta az Essex House Press folytatja méltóan a Morris által tört utat. Ma Walter Crane-nel együtt Anglia legjobb grafikusművészei dolgoznak a Guild nyomdájának, melynek egyik legnagyobb munkája VII. Edward királynak két (2) példányban készült, pergamenre nyomott bibliája volt, s amelynek kötését is (fatábla, disznóbőr háttal) a Guild készítette...

És hogy mindezt itt elmondottam, kérdezheti valaki: miért is mondtad ezt el nekünk? Avagy nem tudod, hogy mi ma 1923-at írunk és Erdélyben vagyunk, és sem Ruskinunk, sem Morrisunk, sem Ashbee-nk nincsen, de a népünk sem angol, és névtelen iparosaink sincsenek, akik súlyos pénzeket áldoznának kommunisztikus ipari célokra, munkáskooperációkra, vagy általában művészi célokra, melyekből nekik közvetlen hasznuk semmiképpen, de esetleges gazdasági káruk lehet?

Tudom mindezt, sőt talán-talán nem is elméletileg, mint Te, szegény erdélyi testvérem, hanem keserves-gyakorlatilag.

De tudok még egyet: szükségünk van a művészetre, szükségünk a művészi munkára, mint ahogy szükségünk van a kultúra más terméseire is. És mert szükségünk van rá: meg kell teremtenünk. A

múltunk megvan, a népünk él, és él még népünk művészete is. Már csak egy Ruskinra, Morrisra és Ashbee-re van szükségünk, és talán akad egy-két névtelen (vagy akár neves) emberünk is, akinek tőkéjén kívül lelkiismerete is van. És abban a pillanatban él is már az a művészetünk, mely mindenkié, mert az életé, mely gyönyörűsége a munkásnak, aki előállítja, gyönyörűsége annak, aki megveszi, de gyönyörűsége mindnyájunknak és nyeresége a vele gazdagabbá lett egész emberi világnak.”

[*Vasárnapi Újság*, 1923. júl. 1.]

Kós még azért fohászkodik: „egy Ruskinra, Morrisra és Ashbee-re van szükségünk...” – Mi, boldog utódai azt mondhatjuk: nekünk szerencsénkre *van* (mert műveiben ma is él!) egy Kós Károlyunk. Aki építész volt és nyomdász, grafikus és drámaíró. Meg iparművész, aki nemcsak az épületeket tervezte meg, hanem azok berendezését is: a bútort, lámpákat, az üvegerakásos ablakot, de még a kapu sarokvasait és kilincsét is.

(Az életmű leltározása és értékelése)

KÓS KÁROLY alakja és életműve szintolyan kedves a transzilván eszme híveinek, mint maga Erdély. Sokoldalú ember, akinek addigi tevékenységét – 1940 őszén – Corvin-koszorúval jutalmazta a magyar állam. Egyetlen koszorút kapott, holott tízet érdemelt volna. Kós Károly ugyanis a következő céhekben munkálkodott, mindegyikben megalkotván a mesteri ranghoz szükséges „mesterremeket”: építész, grafikus, író, iparművész, nyomdász, lapszerkesztő. S hogy kikerekedjen a tíz, tegyük hozzá a többit is – közösségsszervező, politikus, egyházmegyei főgondnok, pedagógus. Egyet kihagytam, mert annak a díja nem más, mint a jól végzett munka öröme, ez pedig a földműveltség. Erről ő maga mesél, Benkő Samunak, igen jóízűen és nagy szeretettel. [Lásd: *Beszélgetés 1973 nyárutóján a földművelésről*. In: *Benkő*: 42–68.]

Kós Károly páratlan életművének *teljes* feltérképezése és objektív méltatása még várat magára. Ő elsősorban építésznek tartotta magát, természetes hát, hogy az *építész*t bemutató monográfiák vannak nagyobb számban. Eddig Pál Balázs és Nagy Elemér munkáinak örülhettünk [lásd a bibliográfiai részben: *Pál* 1983 és *Nagy*], de végre sikerült egy, a Kós Károly-i életműhöz méltó monográfiát is összeállítani róla, mely 2002-ben jelent meg [lásd: *Gall*]. A könyv szerzője bizonyos *Anthony Gall*, aki Ausztráliában született, építészetet tanult, s egyetemi éve alatt ismerkedett meg Kós Károly munkásságával. S most tessék megfogózni! Kós kedvéért megtanult magyarul és áttelepedett Magyarországra, hogy közelebb kerülhessen kedves mestere munkáihoz. – Röstellkedjünk amiatt, hogy nem került magyar ember, aki nekidurálja magát a munkának? Nem, inkább örüljünk, hogy *értő* kezekbe került a Kós-hagyaték építészeti része. (Anthony Gall különben építészként is tevékenykedik. A Gyilkos-tóhoz Kós Károly kis kápolnát tervezett 1932-ben, amelynek alapkövét 1941-ben tették le [*Gall*: 366.], de a háború miatt nem tudták felépíteni. Néhány évvel ezelőtt aztán sikerült fölépíteni a Szent Kristóf-kápolnát. Az úton járók, vándorok védőszentjének emlékére emelt templomocskát – Anthony Gall tervei alapján – gyergyói mesterek építették fából.)

Mivel kötetünknek nem célja az *építész* Kóst méltatni, csupán röviden idézünk Anthony Gall könyvéből – e két mondat azonban sokatmondóan értékeli Kós nagyságát: „Építészete emberi léptékű és természetközeli. Olyan egyéni, sajátos és a hagyományokra építő szellemiséget adott a hazai építészetnek, ami egyszerre utat mutató és összegező.” [*Gall*: 7.]

Írói tevékenységéről Varró János írt monográfiát [*Varró* 1973], emellett néhány előszó és kisebb-nagyobb értekezés próbálja értékelni Kós írói hagyatékát.

Életművének válogatott bibliográfiáját Vajk Ilona, budapesti könyvtáros állította össze [*Vajk*], aki 1993-ban zárta a kéziratot. A kötet 1175 tételt sorol föl, de – bevallottan – nem teljes; főleg a Kósról szóló irodalom kíván kiegészítést.

Kós maga sem győzte számon tartani minden írását:

„Szépirodalmi, művészeti, társadalmi, politikai és szakmai kisebb írásaim, cikkek, novellácskák, kisebb tanulmányok, előadások stb. az első világháború előtt a budapesti *Magyar Iparművészet*, *A Ház*, *Budapesti Hírlap*, a világháború után a kolozsvári *Újság*, *Keleti Újság*, *Erdélyi Helikon*, *Pásztortűz*, *Erdélyi Szemle*, *Erdélyi Gazda*, *Világosság*, *Utunk*, *Falvak Népe*, *Korunk* c. napilapokban, ill. folyóiratokban jelentek meg. – Ezeket számon nem tartottam.” [Pál 1983: 33.]

Leveleit kézzel írta, tehát azokról másolat nem maradt. S ha az eddigiekhez hozzátesszük, hogy 1944 őszén sztánai házáat feldúlták – lásd az alábbi idézetben –, akkor érthető, hogy miért olyan nehéz összeállítani a Kós-életmű teljes leltárát.

„A zsandár támadt reánk, és ő hozta reánk a gárdákat. El kellett fussunk. Csak úgy, a rajtunk való gúnyában. Semmit a házból ki nem hozhattunk. S gyalog bé Kolozsvárra... És aztán prédáltak és romboltak: házat, pajtát, mindent. És elhordtak bútort, gabonát, állatokat. Az maradt meg, amit ma itt látott. Ez a két kicsi ló, a szekér s holmi, amit ez az ember, aki itt most velem van s akkor nálunk volt, el tudott lopni a tolvajok elől... Ennyi az egész. S most én is Kolozsvárt várom a rendet és békességet.” [Kós Károly: Ezerkilencszáznegyvennégy. In: *Kós* 1969: 283.]

Ismétlem, a Kós-életmű kritikai feldolgozása még várat magára, szellemi hagyatékának leltározása, áttekintő értelmezése azonban csapatmunkát kíván, amelyben építészről művészettörténészre és kritikustól bibliográfusig öt-hat szakembernek is helye volna. A munka nagyságát történész barátom mondása jellemzi: „senki sem olvasta szisztematikusan végig a két világháború közötti napisajtót”. A sajtó után következnek a levéltárak, hagyatékok, jeles kortársak levelezése és emlékiratai...

Munka volna, de kevés a napszámos.

Íme, egy apró mozzanat. Nem sarkalatos kérdés, de mivel ellentmondásos, hát tisztázásra vár. A *Kiáltó szó* kiadását ismertető leírások nagyjából egyetértenek abban, hogy a szöveg csak a cenzor jóindulatának köszönhetően jelenhetett meg [ti. Kósnak régi ismerőse volt], de a szöveget alaposan meg kellett kurtítani. Ám a röpirat *terjesztéséről* megoszlanak a vélemények. Három forrás – négy változat [kiemelések tőlem – K. P.].

A lexikon így tudja: „A röpirat egy részét törölte a cenzúra, a kiadvány *terjesztési engedélyt sem kapott*.” [RoMIL 3: 12.]

Évtizedek múlva Kós így emlékezik: „... ez a szerény röpirat [...] megcsönkítva kerülhetett ki a nyomdából (első része szövegének több mint felét törölte a cenzúra), s ráadásul *megjelenése után 24 órával, nem kobozta el ugyan a hatóság, de megvonta boltokban szabadon való árusításának, valamint postai szállításának jogát*.” [Kós 1971: 1502.]

1972-ben jelent meg Beke interjúkötete, ahol ez olvasható: „A *Kiáltó szó* aztán így megjelent [...], de huszonnégy óra múlva (kissé már késve) mégis elkobozta a rendőrség. Tudtommal például a Bánátba már nem jutott el egy példány sem.” [Beke: 14.]

A kortárs – húsz évvel a történetek után – ezt írja: „Kiadása azonban nehezen ment, mert a cenzúra az eredeti szövegezést visszautasította. Kós Károly összeült Măcelariu cenzorral és pontról-pontra végigmentek az egész kézíraton. Végre a *negyvennyolc oldalas munka megjelent, de forgalomba egyelőre nem hozták, csak azoknak mutatták meg, akik a magyar politikai életnek akkori rangrejtett irányítói voltak*.” [Ligeti: 57–59.]

A dőlt betűs részek összevetése azt mutatja: különböző források különböző tényeket közölnek, de bízunk benne, hogy egyszer majd kiderül a valóság is.

Hasonló kétely áll fenn a cenzor sorsát illetően is. Ezúttal nem az emlékezések mondanak ellent egymásnak, azok – szerencsére – egyeznek: „A cenzort pedig a [...] román papból vármegyei irodafőnökké és cenzorra avanzsált kedves barátomat: Macselár Emilt – elcsapta.” [Kós 1971: 1502.] és: „Măcelar Emil barátomat is felmentették cenzorhivatali tisztségéből” [Beke: 14.]. – Az ellentmondás abban áll, hogy hónapokkal a *Kiáltó szó* megjelenése után (pl. 1921. május 1.; 1921. június 15.), a *Napkelet* utolsó oldalán továbbra is ott áll a közlés: „Cenzurat E. D. Macelariu.”

Macelariu sorsát illetően talán az alábbi megfogalmazás áll a legközelebb az igazsághoz, itt viszont az „elkobzás” ténye nem fedi a valóságot. „A *Kiáltó szó* c. kiáltvány 1921. január 23-án jelent meg. A röpirat Emil Macelariu cenzor jóindulata révén jelent meg, a hatóságok elkobozták, s eljárást indítottak a cenzor ellen.” [Pomogáts: 45.]

A kihúzott szövegrészek mennyiségéről is változnak a vélemények (pl.: „kihúztuk a szöveg jó felét” [Beke: 14.]), de a kiadványban igen kevés a cenzúrázást jelző fehér folt, az első oldalon csupán egyetlen szó helye üres: „Régi zászlónk összetépve, fegyverünk csorba, ~~xxxxxxxx~~-lelkünkön bilincs.”

A mai olvasó szempontjából azt hiszem sokkal fontosabb az a tény, hogy kötetünkben megtalálhatja a *Kiáltó szó* teljes, az eredeti kiadványból átvett szövegét (csupán a nyilvánvaló hibákat javítottuk), a megjelenés körüli hercehurca pedig hadd maradjon a kutatókra...

(A kiadásról)

A KÖNYV ELSŐ RÉSZÉ a grafikus és könyvművész Kóst mutatja be, a kötet második felében a politikusról lesz szó. Politikusi pályafutásának csupán a kezdetét részletezzük, a húszas évek elejét, a sorsfordulót, a *Kiáltó szó* körüli eseményeket.

Kós nem volt kimondottan politikus alkat, ezt azzal is jelezte, hogy nem lett pártelnök, inkább a nála tapasztaltabbakra bízta a párt vezetését. Van erről egy adomázó hangulatú (de azért komoly!) idézetünk is, tessék figyelemmel elolvasni:

„Biztosra veszem, hogy Kós Károly meg fogja még írni belső fejlődésének azt a folyamatát, amely a politikához és a politikától elvezette. Természetesen naiv politikus volt, a hivatásos augurok játszva bántak el vele. Szállóigévé lett egyik barátjának mondása: Isten őrizze Károlyt, hogy hét embernél több belépjen a pártjába, mert akkor nyomban ő maga lép ki belőle. Azt azonban kevesen tudják, hogy egyszer csak Isten óvta meg a képviselői mandátumtól. Mielőtt a nemzeti parasztpárt annak idején hatalomra került, Kós Károly szoros összeköttetést tartott vele a transzilván program jegyében. A kormánybuktató nagy gyulafehérvári pártgyűlésen itt-ott jártak a Kalotaszegi Magyar Néppárt főemberei. Aztán Maniu miniszterelnök lett, Vaida Sándor pedig Kolozsvárra jött a választások előkészítésére. Kós Károlyt hívatta, megbeszélni a választási együttműködést. Mindenki biztosra vette, hogy Kós és barátai most végre egy tucat mandátummal bekerülnek a parlamentbe. Kós azonban nem ment el a paktumtárgyalásra, hanem egyik alvezérének megüzente egy cédulán: »Légy szíves menj el Vaidához. Nekem muszáj mennem Sztánára, nem hagyhatom el a szántást.«

Úgy tudom, ez volt Kós Károly legutolsó aktív szereplése a pártpolitikában. És így is van rendjén. Az író szántson, fizikai és szellemi ugart, vesse el belé a rábízott talentum örök magvait, a többi pedig bízza a holnapra, amely gondot visel az ő dolgairól. A *politikus* lehet barátja az íróművésznek, de az biztos, hogy a *politika*: legnagyobb ellensége. Kós Károly emberi és művészi nagyságának, zsenijének és tehetségének aktív bizonyítéka pedig, hogy a *politikust* úgy vészelte át önmagában, mint gyermek a himlőt. Most már immúnis a hatalmi gondolat pogány kórokozójával szemben, feloldotta magában, átszellemítette s ezáltal még erősebbé vált benne a humánum tiszta háttere, melyből minden maradandó alkotás fakad. Már nem harcol politikusok *ellen*, személyek *ellen*, hanem a politika *fölött*, a kulturális vezetés öntudatos ormain végzi pótolhatatlan, örökértelmű feladatát.” [Kádár Imre: Kós útja a politika fölé. *Erdélyi Helikon*, 1933. 10. sz. p. 720, 721.]

Amikor az öt ért támadások miatt félreállt, akkor találta meg igazi énjét. A nagypolitika helyett a cselekvésnek egy másik ágát választotta: a kultúra által próbált hatni. Ma igazat adunk akkori döntésének: többet tudott tenni könyvkiadóként és szerkesztőként, mint politikusként..., de bocsánat, ezt Kádár Imre már az imént elmondta.

Kósról – öt 50. születésnapján köszöntve – többen is írtak az *Erdélyi Helikon* imént idézett számában, most egy jóval később született értékelésből, dicséretből idézünk, amellyel le is zárjuk ezt a részt. Debreczeni László mondotta:

„... A húszas években csak két olyan embert ismertünk az erdélyi magyar közéletben, aki teljes lélekkel a népünkért való politika embere, mégpedig *cselekvő* ember volt. Tehát aki nemcsak elméleti vonatkozásokban és inkább csak jóakarattal próbálta meg hordozni a kétszeres – politikai és társadalmi – kisebbségben élő népnek a gondját, hanem *gyakorlati* tekintetben, egész szívvel és kemény akarattal dolgozott is érte: Benedek Elek és Kós Károly. Mindketten akkor tértek vissza ide, *haza*, amikor a nagy országváltozás következtében a középosztálybeliek és értelmiségiek tízezrei menekültek innen, elhagyva a szülőföldet és magára hagyva a föld népét. Egyikük a székelyföldi Erdővidék fia, már túl a hatvanon; a másikuk, ki Kalotaszeget vállalta szűkebb hazájának, harmincötödik évének virágjában és magasra ívelt művészpályájának teljében fényes lehetőségeket hagyott oda Budapesten. Mindketten azért jöttek haza, mert úgy érezték, hogy a nagy történelmi fordulat nehéz idejében itthon, népük mellett van a helyük. Benedek Elek (1921-ben) bizonyára a népnevelés, a gyermeknevelés és gyermekirodalom itthoni folytatásának határozott célkitűzéseivel érkezett; Kós Károly (1919-ben) még csak annyit tudott-hitt, hogy Erdélyben nagyobb szükség lesz rá, mint Budapesten... De mindketten hamar meglátták, hogy a közélet terén a »passzivitásba ájult népünk ébresztése« lesz a fő hivatásuk. És hamarosan meg is találták egymás kezét. Az 1921 nyarán Kós Károlytól Bánffyhunyadi megindított politikai szervezkedésből megszületett Erdélyi (illetve Magyar) Néppárt programjának megfelelően az ugyancsak Kós Károly által még azon az év őszén megindított és szerkesztett *Vasárnap* című néplap főszerkesztője – Benedek Elek.” [Cseke: 60, 61.]

Arra törekedtünk, hogy könyvünk olvasmányos legyen, de egyúttal újat is mondjon, árnyalja az eddigi Kós-portrékat. Az illusztrációs anyag összeállításakor a többször „idézett” munkák helyett inkább néhány ritkán látott tollrajzot és metszetet (címlapot, iniciálét, borítótérket) tettünk, szem előtt tartva a nyomda lehetőségeit is.

Kötetünk végén egy szűkebb, jegyzetekkel ellátott könyvészet sorolja föl Kós műveit, ugyanott életének fontosabb – időrendi lajstromba szedett – eseményeit is megtalálják.

Kötetünk Kós Károly születésének 120. évfordulójára készült.

Egy szál virág a Mester síremlékére...

Kuszálik Péter

Marosvásárhely, 2003 őszén

ⁱ Transzilvánizmus – írja Pomogáts, 1983-ban megjelent könyvében; az erdélyi források inkább a transzilvanizmus formát használják. A mai *Helyesírási szótár* a transzszilvanizmus írásmódot javasolja, szerintem indokolatlanul. Könyvünkben az első két alakot használjuk. – K. P.

Első rész

A könyvművész

A HUSZADIK SZÁZAD végét követően – valahol Európában – közvéleménykutatást tartottak arról, hogy kit tartanak a megkérdoztetek a másodík évezred legnagyobb alakjának, leghíresebb emberének. A válaszadók szerencséjére nem a hadvezérek vagy diktátorok közül jelöltek ki valakit, a „híresség” mellé a humanizmust és a kreativitást is döntő vonásnak vették. Így lett a legjelentősebb személyiség bizonyos *Johannes Gensfleisch zur Laden genannt Gutenberg*, aki a másodík évezred közepe táján fejtette ki áldásos tevékenységét és Johannes Gutenberg néven vált közismertté. Eredetileg aranyművesnek készült, de miután föltalálta a mozgatható betűket, nyomdásszá lett.

Nyomtatott könyv – e találmány korszakalkotó jellegét az az igen „egyszerű” tény határozza meg, hogy az emberiség felhalmozott tudásanyagát ennek révén sikerült átmenteni az utókor számára. A *könyv* a szellemiség éltetője, az eszme–tudás–kultúra–haladás vonal kezdőpontja. Aki a mozgatható betűt megalkotta, az olcsó könyv technológiáját kimódolta, az méltán lett az emberiség egyik elismert jőtevője, híres embere.

Elmondhatom, hogy a „betű mágiája” – Pietro Santarcangeli szép szóképe – engem is idejekorán bűvkörébe vont. A hatvanas évek közepén, minden nyári vakációm egyik hónapját a kolozsvári *Utunk* szerkesztőségében töltöttem el, kifutóként. Alkalmam volt megismerni a lapkészítés titkait, s akkor kötöttem életre szóló barátságot a nyomtatott betűvel, a könyvvel. A nyomdászcséhen belül még az inasságig sem jutottam el, mert nem *gyakoroltam* a szakmát, csak *bámultam*. Az akkor gyűjtött ismereteket később sikerült kamatoztatnom, amikor – 1990 után, tanult szakmámat elhagyva – magam is „könyves” ember lettem.

Engedelmmükkel kijelentem, értek annyit a mesterséghez, hogy tanúsíthassam: Kós Károly – akit elsősorban kivételes tehetséggel megáldott építészként tartanak számon – ezen a téren *is* maradandót alkotott.

Kós Károlynak, az erdélyi kultúra céhes nagymesterének könyvművészeti hagyatéka kiemelkedő értéket képvisel. Egy személyben volt grafikus, író, szerkesztő, nyomdász és kiadó, röviden: *könyvművész*. Világéletében teremtő alkatú ember volt, teremtő művész, akit csak a Teremtő képes illő jutalomban részesíteni. A Teremtő ajándékát így nevezte meg Kós Károly: „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni.”

ÉLETMŰVÉNEK NÉHÁNY fontosabb alkotását szeretném bemutatni, azokat, amelyeket különösen nagyra becsülök.

Indulásként Debreczeni Lászlót idézem (róla, aki sajnos már szintén nincs közöttünk, 1983-ban jelent meg gazdagon illusztrált monográfia), a Kósnál kerek húsz évvel fiatalabb művészettörténészt és grafikuszt, aki mesteréhez mérhető módon gondozta erdélyi műemlékeinket. Kós Károly grafikusművészi munkásságát értékelve, ezt írja: „Érdekes, hogy ő, aki sohasem egyénieskedett, talán a legerőteljesebb egyéniségű alkotó egész művészetünkben.” [*Debreczeni*: 664.] Nem a dicséret fokát vitatom, csupán azt kívánom hozzáfűzni, hogy Kós azért nem *egyénieskedett*, mert *egyéni volt*.

Kós idejekorán elsajátította a tipográfia titkait, egyenrangú félként tárgyalt a szedőkkel és gépmesterekkel. E kölcsönös tisztelet eredménye kötetekben mérhető. A tipográfusnak egyben jó *grafikusnak* is kell lennie. Idézzük fel – a Benkő Samu által készített interjú segítségével –, miként is kötött szövetséget Kós Károly a grafikával.

„– Hát úgy, hogy elkezdtem rajzolni. Középiskolás éveim idején a Kolozsvári Református Kollégiumban, amikor még halvány fogalmam sem volt építészetről meg általában művészeti tevékenységről, a görög- és latinórákon tanult klasszikus műveket (Caesart, Tacitust, Vergiliust, Homéroszt) elkezdtem illusztrálni. Csak úgy, a magam számára. – Hogy a füzetembe lejegyzett

fordítások szövegét miért toldottam meg rajzokkal? Talán erre is megfelelhetek. Én képen gondolkodom, az irodalmi élmény is mindig képi formában rögződött meg bennem. [...]

– Tusrajzok voltak?

– Dehogy! Ceruzával készültek, úgy, azon nyomban, ahogy az órákon, jegyzés közben egy-egy jelenet felvillant előttem. Rosszul, mert tulajdonképpen én akkor még nem tudtam rajzolni. A kollégiumban sok mindent meg lehetett tisztességesen tanulni, de a rajzot, azt nem [...]. Amikor a műegyetemre kerültem, nekem nagy bajom támadt a rajzzal, mert fogalmam sem volt, hogyan kell rajzolni. Megkezdtem felül s végeztem alul. De azt egészen másképp kell; ott aztán megtanítottak arra, hogy miképpen rajzol a rajzos ember. Nagyon kínlódtam, amíg rájöttem, hogy valójában miben is áll a rajzolni tudás.” [Benkő: 28–30.]

Posztumusz kötetként megjelent életrajzában így emlékszik a kolozsvári időkre, korai rajzos próbálkozásaira:

„Némettanárunk, a svájci Gráf Jakab szenvedélyes akvarellista volt, és a vásárnapi istentisztelet után, a kollégium rajztermében a felső osztályokból önkéntesen jelentkezőket ingyenesen tanította rajzolni és festeni. A következő iskolai évben tehát én is beállottam önkéntes (és ingyenes) tanítványai sorába, és a nyári vakációban, utolsó kollégiumi vakációmban [...] tarisznyámban vázlatkönyvvel indultam ki a városból kalotaszegi vándorlásaimra. Végigjártam akkor a Felszeget, barangoltam a havasalji lunkákon, és fenn a gyalogfenyők felett a vén Vlegyásza füves-gyopáros domború hátán, s kóboroltam falutól faluig a Nádasmente kopár, suvadásos dombjai közt. Kóboroltam és rajzoltam. Rajzoltam mindent, ami a szemem elé került, nehezen, gyatrán, ahogy tudtam, de leginkább – s talán mert ezeket jobban, könnyebben tudtam lerajzolni – öreg templomokat, csupos fedelű házakat, havasi esztenákat és iromba csűröket, hímes kiskapukat és temetői fejfákat...” [Kós 1991: 27–28.]

A kollégium végeztével, 1902-ben beiratkozott a budapesti Műegyetemre, de az első esztendő sok keserőséget hozott a fővárosi forgatagba becsöppent csendes természetű, szemlélődő alkatú fiatalembernek.

„... a megfelelő rajzi gyakorlatokkal pedig az volt a helyzetem, hogy mindenekelőtt meg kellett barátkoznom a csak felületesen ösmert fejes vonalzóval és a háromszögekkel.

Nagyon megijesztett és elkésérített akkor ez a tudatlanságom, s ijedségemet és keserőségemet még tetézte, hogy a szabadkézi rajzi próbarajzoláskor kisült rólam, aki azt hittem, hogy legalább ebben a tárgyban jártas vagyok, hogy bizony pedig rajzolni sem tudok. (S az fájt erősen, hogy Schauschek professzornak ebben igaza volt.)

[...] egyetlen előadást, egyetlen rajzi gyakorlatot nem mulasztottam, és makacsul, dühösen tanultam, csak tanultam.” [Kós 1991: 34.]

„És végül: munka, munka reggeltől késő estig és mindennap, vasárnap is, ha azt akartam elérni, hogy le ne maradjak a hajszolt iramban a többitől.” [Kós 1991: 211.]

A „makacs” tanulás meghozta az eredményt, mert: „Szabadkézi rajzból megérdemelten kaptam jó jegyet.” A második tanulmányi év aztán sok változást hozott a budapesti diákká lett erdélyi legénynek. A kitarulkozó, kíváncsi lélek kezdte fölfedezni a székesfőváros múzeumait – a Nemzeti Múzeum képtárát és régiségtárát, az Iparművészeti Múzeumot, a Műcsarnokot –, érdeklődő figyelemmel nézegette a nagyvárosi utcákat, épületeket, hidakat.

„A múzeum körüti Kun-féle antikváriumban bukkantam rá s karácsonyi ajándékul fillérékért szereztem meg magamnak a *Magyar Iparművészet*, a *Deutsche Kunst und Dekoration* s a *Studio* régebbi évfolyamainak néhány ott kallódó számát és valamennyiükben megtaláltam a párizsi világkiállítás magyar és finn pavilonjait is, így ösmerkedtem meg Vágó Pál huszárképével és Akseli Gallen-Kallella megdöbbentő freskójával.” [Kós 1991: 37.]

A második tanulmányi év végén, 1904 őszén, az édesapja által javasolt mérnöki szakról átiratkozott az építészeti fakultásra. Az első tanulmányi évét elismerték, ezért csak a másodikat kellett megismételnie az új szakon. Új kollégák között, új szakmával kellett megismerkednie, de a makacsság – mely szónak lekicsinylő hangulata van, nevezzük ezért *kitartásnak* – most is javára vált:

„... hazamentemben utamba esett az Iparművészeti Múzeum, tehát fel-felmentem könyvtári olvasótermébe látni, tanulni, rajzolni. Ott másoltam akkor Walter Crane mesekönyv-illusztrációit, Gordon Craig grafikáit, rátaláltam a korai fametszőkre is és igen megszerettem őket. A könyvtáros (Czakó Elemér) hívta fel a figyelmemet a könyvgrafikára, az írott és nyomtatott könyv művészetére. Könyveken és folyóiratokon keresztül kezdtem megismerni az akkori korszak művészeti, illetve építészeti áramlatait, törekvéseit, alkotásait, és megjegyeztem magamnak akkor az osztrák Olbrich és a belga Van de Velde nevét; és megismerkedtem Ruskinnal és Morisszal s az akkori angol lakóházépítőkkal és a tipikusan angol családi lakásépítéssel.” [Kós 1991: 42–44.]

Másodéven az általános műszaki tantárgyak voltak többségben, a harmad- és negyedév már a szakmai „mélyvizet” jelentette. A negyedéves diákot a tanárok már kollégaként kezelték, másképp tárgyaltak velük, olykor még saját megbízásaikból is juttattak nekik. Ekkor – egyik tervének megbeszélésekor – Schulek Frigyes fogadta őt, s ezt a beszélgetést utóbb így értékelte az emlékeit rendező Kós Károly: „Máig is hálásan emlékszem arra a másfél-két órára, melyet professzorom szobájában töltöttem el, akkor azt az okulást kaptam meg építész-útravalóul, amit semmiféle más formában vagy módon nem szerezhettem volna meg.”

Mi volt az útravaló? Néhány – mély bölcsességgel megfogalmazott – őszinte tanács: „Az építész lásson, tanuljon mindenkitől, de ne utánozzon senkit. Járjon a földön, ne ugorjon a levegőbe. Na csaljon, ne hazudjék, mert az építészet nem kulissza, nemcsak forma, hanem azzal egyensúlyosan az ember szükségleteit szolgáló anyag és szerkezet...” [Kós 1991: 46.]

Ezeket a tanácsokat, a lassan egyre szilárdabb intellektuális háttérrel rendelkező Kós Károly mélyen az emlékezetébe véste, s egész alkotó életének alapvetésévé tette. Alkotásai is ezt igazolják, sokrétű életműve is ezt bizonyítja.

Utolsó éves diákként rábeszélte évfolyamtársát és barátját, hogy rendezzenek kiállítást az építészhallgatók munkáiból. A tervezést tett követte:

„Kiállításunk, az építészhallgatók első kiállítása – az 1906/07 tanév telén – a meghívott előkelőségek jó részének jelenlétében megnyílt. A megnyitásra eljött Lippich Elek [a Kultuszminisztérium művészeti osztályvezetője] is és vele Lyka Károly, a *Művészet* nagy tekintélyű szerkesztője. És a megnyitás után Györgyi Dénes kalauzolásával részletesen végigjárták a kiállítást. Sőt, búcsúzáskor gratuláltak – nekem is. Az volt az érzésem, hogy nem vallottunk szégyent.

Számomra ez a kiállítás két váratlan ajándékot is hozott: a *Művészet* egyik közelebbi száma – a kiállítási anyagból egyetlenül – közölte egy erdélyi népi hatások alapján fogalmazott »Kis családi ház« tervemet, a Kultuszminisztérium pedig – Lippich Elek javaslatára – »hazai tanulmányútra« pénzsegélyt utalt ki számomra.

Negyedéves hallgató voltam akkor.” [Kós 1991: 64.]

De ne kanyarodjunk el kitűzött témánktól, ismerkedjünk meg grafikus-illusztrátor-könyvművészi tevékenységének alkotásaival. A Benkő Samunak adott interjúban arra is választ kapunk, hogy milyen minták alapján tervezte meg kézírásos műveinek betűit.

„– Hogy fedezte fel a maga számára a betű kínálta esztétikai lehetőségeket?

– Hát ez is még a kollégiumban történt. A könyvet – ezt az én egyik nagy szenvedélyemet – a kollégiumi nagykönyvtárban fedeztem fel. Engem oda beengedett Török István, a történelemtanárom. Ő volt a nagykönyvtár mestere, s én az ő jóvoltából ott nézelődhettem. Szerettem a régi könyveket, a

szép hártya- és bőrkötéseket, a gyönyörű címlapokat, no meg a pergamen oklevelek írását. A könyvtárban ilyenek is voltak. Ezek a régi írások nekem rettenetesen tetszettek; s bolondériám lett, hogy ezeknek az írásoknak a duktusát elsajátítsam. Aztán Beöthy Zsolt gazdagon illusztrált kétkötetes irodalomtörténetében, ahogy neveztük, a Nagy-Beöthyben, rátaláltam Ráskai Lea írására. [Ráskai Lea – domonkosrendi apáca, 1510–22 között egy Pest melletti kolostorban élt; az általa másolt kódexek közül 5 ismeretes, köztük a Szent Margit legendája. – K. P.] Ezt irtózatosan megszerettem s betanultam. Elég alaposan, úgyhogy az maradt meg bennem még a rendes kézírásomban is.

Kézzel írott könyveim másik forráshelye a kalotaszegi temetők, a fejfák. Lerajzoltam a parasztok betűit, alaposan tanulmányoztam e fába vésett betűk vonalvezetését, s aztán ezekkel írtam meg első kézírásos könyveimet.” [Benkő: 32, 34.]

KÓSNAK HAT, KÉZÍRÁSSAL írt önálló műve van, de ezeken kívül – különböző kiadványokban – még megjelent néhány, kézzel írt és tollrajzokkal illusztrált kisebb munkája. Ezek egyikével kezdjük munkáinak ismertetését.

1907-ben, végzős diákként, temérdek munkája volt, de arra is szakított időt, hogy illusztrálja az építészhallgatók lapját. Akkoriban már néhány esztendő hagyománya volt a *Megfagyott Muzsikus* című kiadványnak, amely a Magyar királyi József-Műegyetem (később: Budapesti Műegyetem) építészeti szakosztályának diáklapja volt. Az elnevezés abból a „logikus” szófejtésből származott, hogy amennyiben – valamely híres ember mondása szerint – az *építészet* „megfagyott muzsika”, akkor az *építész* csakis „megfagyott muzsikus” lehet. A rajzos-humoros diáklap 1–3 évenként jelent meg, 1898-tól 1937-ig kisebb-nagyobb kihagyásokkal, majd harminc év szünetelés után, 1966-ban ismét kiadták.

Kós Károly pesti diáksága idején három, egymás utáni évben is megjelent az évkönyv. Az 1905-ös és 1906-os kiadásokat Kós kollégái írták, szerkesztették: Jánszky Béla, Kozma Lajos, Tátray Lajos, Machlup Károly stb. Az 1907-es évkönyvnek nem volt impresszuma, tehát a kiadvány végén nem sorolta föl a könyv szerkesztésében közreműködő személyeket.

Kós önéletrajzából, a rá jellemző szerénységgel kiderül – „évtársaim bizalmából ezt a feladatot, jól rosszul én teljesítettem” [Kós 1991: 64.] –, hogy az 1907-es kiadást ő tervezte és részben ő illusztrálta. A stílus és az aláírás alapján pontosan meg lehet határozni, hogy mely rajzokat készítette ő, aki akkoriban még két szignót használt, felváltva: *Kósch*t és *Kóst*. A lap tréfás beszámolót tartalmaz arról az egy hónapos tanulmányi kirándulásról, amelyet Kós évfolyamtársaival Machlup Károllyal, Prokisch Jánossal és Révész Tiborral együtt tett Erdélyben. A beszámoló címe: *Utazás a székely népművészet körül*. Az útleírásból vett alábbi idézet is sejteti a kirándulás hangulatát.

„Tehát elindultunk. Mentünk, mentünk, már ti. vonaton mentünk a kutatás színhelyére: Székelyföldre. Innen kezdve gyalog kutattuk át a vidéket Segesvártól Borszékig. Átkutattunk erdőt, mezőt, falut és várost, különös súlyt fektetve vendéglőkre és korcsmákra, mint a kultúra úttörőire abban az elmaradt világban. És ha nem is hozhattuk el magunkkal a székely népművészetet, de mégis eredményeikről számolhatunk be. Hiszen, kérem, boldogult Zichy Jenő gróf se találta meg az ősmagyarokat és ugyebár azért ő mégis híres ember lett. Azonban háromszor voltunk olyan szerencsés helyzetben, hogy majdnem megtaláltuk.

Először Énlakán a Firtos-hegy alján. Itt a kutatásban ifj. Prokisch János buzgólkodott legjobban. Egy este jelenti, hogy ő jó nyomra akadt: a székely népművészet özv. Fazekas Jánosné, szül. Filep Eszter fiatal, gyermektelen özvegy házában van. És János barátunk bátran – ami az ő jellemző tulajdonsága – elindult. Reggel került csak vissza; szomorú, álmatlan és bágyadt képpel jelentette, hogy egész éjjel kutatott az özvegnél, az özvegygel együtt dolgoztak, de a székely népművészetet nem kapták meg. [...] Reggelig keresték, de hiába. A magyar népművészet elveszett az özvegy házából: bizonyosan ellopták.” [idézi Gall: 115.]

A további diáktrefák közlésétől eltekintve, tekintsük át Kós Károly *kézzel írt, rajzos könyveinek* darabjait. Időrendi sorban ezek a következők.

1. Székely balladák

A JEGYAJÁNDÉKNAK szánt munkát – emlékirata tanúsága szerint – 1906/07 telén rajzolta [Kós 1991: 87.], az aprólékos gonddal rajzolt füzetke 41. oldalán ez áll: „Isten segedelmével készült: 1907. ápr. – Budapesten – Kós Károly”. Önéletrajzából a könyvet inspiráló történetet is megismerhetjük.

„1906-ban, nyáron, egyik székelyföldi barangolásomból igyekeztem hazafelé. Erdőszentgyörgyön a Balázsfalva felé bumlizó vicinálisra ültem fel [...]. Az ósdi harmadosztályú kocsiszakaszban rajtam kívül még tizenöt-húsz ember lehetett, s ahogy az egyetlen pislogó mennyezeti petróleumlámpás világánál s a poggyászokból meg tudtam állapítani: részesaratásra utazó székelyek voltak [...]. Már-már aludtam, amikor valami furcsa, vibráló hangra felneszeltem: valahol a szakasz mélyében egészen halkán valaki dúdolt, s a hang asszonyé volt. A dalt nem ösmertem, de dallamát meg tudtam ott tanulni, és megőriztem a mai napig: szövegét megértettem, és feljegyeztem volt magamnak egyik versszakát:

Nem szoktam, nem szoktam hajnalban felkelni,
Piros hajnal előtt a patakra menni
A patakra menni, véres ruhát mosni
Könnyemmel áztatni, jajszóval sulykolni...

[...] Az asszony végigdalolta a balladát, aztán elhallgatott. S meghalt a szakaszban minden emberi hang, aludt mindenki, s én is csak akkor ébredtem fel, amikor a kalauz bekiáltotta: »Balázsfalva, kiszállni!«

Kicsi, jelentéktelen esemény volt ez, tudom, de azt is, hogy ennek hatására készítettem még azon a télen nyolc illusztrált székely balladamásolatot tartalmazó kicsi, kéziratos könyvecskémet [...]. [Kós 1991: 86–87.]

„... a balladaskönyvet nem én írtam [értsd: a balladák nem a művész költeményei], hanem néhány székely balladát tartalmaz, rajzolt kézírással és illusztrálva. Eljegyzésünkkor jegyajándékkul adtam a mátkámnak. Fodorvászon kötésére ő hímezte aztán a címképet. Ezt a kis könyvkuriózumot Benkő Samu barátom fedezte fel, és ajánlotta annak faksimile kiadását könyvbarátok számára a Kritérionnak [1973-ban].” [Marosi 1974: 17.]

A kis füzet a következő balladákat tartalmazza: *Fogarasi István, Júlia szép leány, Kádár Kata, Kőműves Kelemenné, Barcsai, Pálbeli szép Antal, Molnár Anna és Bíró szép Anna.*

Érdemes a 44 oldalas *faksimile* kiadás impresszumának szövegét idézni, egyrészt az alkotó iránti tiszteletből, másrészt azért, mert az akkori példányszám – a mai, erdélyi körülményekhez képest – mesébe illőnek tűnik. „Ez a könyv KÓS KÁROLY KILENCVENEDIK SZÜLETÉSNAPJÁRA készült, ezerkilencszázhetvenhárom decemberében, a Kritérion Könyvkiadó gondozásában, a Kolozsvári Nyomdaipari Vállalat műhelyeiben, összesen tizenkilencezerhatszáz példányban, ebből háromszáz számozott példány Kós Károly aláírásával.” – Ez utóbbiakat kalotaszegi varróasszonyok hímzésével díszített egészvászon kötésben adták ki. [Gábor: 89.]

2. Erdélyország népének építése

A KÖNYVECSKE keletkezésének történetéről így emlékezik a mester:

„– Műegyetemi hallgató koromban nyaranta pár száz korona ösztöndíjat kaptam a kultuszminisztériumtól, hogy bejárhassam Erdélyt s tanulmányozhassam a népművészetet. E nagy számú tekergetések után úgy háláltam meg Lippich Eleknek az ösztöndíj kieszközlését, hogy munkabeszámolómat könyv formában írtam meg neki. { Az ajánlás szövege: „Ajánlom e kis könyvecskét én nagy jó URAMNAK, K. LIPPICH ELEK öméltóságának igaz tisztelettel Kósch K[ároly] É[pítész].” – K. P. } Ezt a kicsi könyvet illusztráltam, kalotaszegi fodorvászonba kötöttem, a feleségem pedig – akkor még jegyesem – hímzéssel díszítette a kötés vásznát. Nagyon tetszett Lippichnek, annyira, hogy írt is róla a *Magyar Iparművészet*ben [1908. 3. sz.]” [Benkő: 34.]

A két részre osztott (Segesvár és Torockó; Székelyföld és Kalotaszeg) könyvecske tartalmát *A Ház* című folyóirat (1909) közölte, *Erdély népének művészetéről* címmel, kisebb változtatásokkal, pl. az első rész címe: Királyföld és Torockó lett. (E munkát, néhány, Kósról szóló kötetben, *Erdélyország népének építőművészete* címen említik. A fodorvászonba kötött kézíraton, a fonallal hímzett címváltozat: *Erdélyország népének építészete*.) A két kis tanulmány 3+6 oldal terjedelmű, „ezt követi a 32 oldalnyi fekete-piros-kék tussal rajzolt *Vázlatok Erdélyországból* című rész, a szóban forgó vidékek parasztházainak, templomainak, házbelsőinek, kopjafáinak, haranglábainak stb. hol perspektivikus, hol pedig mérnöki pontossággal ábrázolt rajzaival.” [Gábor: 89.]

A szöveges rész végén a megírás idejét így módon rögzíti az alkotó: „Isten segedelmével írtam e kis könyvecskét 1907–1908 esztendő téli napjaiban én Kósch Károly kutyabőrös építő. Aki forgatja e lapokat annak kívánok jó egészséget, hosszú életet, sok boldogságot.” Úgy lehet, hogy Kós – szokásához híven – előbb a rajzokat készítette el, s ahhoz írta a szöveget, ui. a rajzos rész előzéklapján ez áll: „1907 esztendő nyarán”.

Az első három munka írásképe közel azonos, a betűket – végtelen türelemmel – még vékony hegyű tollal rótták egymás mellé, a későbbi könyvek (*Régi Kalotaszeg*, *Testamentum...*, *Könyv a lovakról*) náddal írt betűi és színes iniciáléi már a kódexek mintáját követik.

3. Atila királról ének

BAJOR ANDOR kérdésére válaszolva, Kós így emlékezik erről a könyvről:

„Aztán később írtam históriás költeményt, Atila királyról. De előbb megrajzoltam. Jó grafika volt, meg is jelent. És fölfedeztek mint költőt, holott a rajzokat kellett volna méltányolni. Mert az grafika volt, a verseket csak azok mellé írtam: kompiláció volt az egész, de azt se vették észre.” [Bajor: 636.]

Hosszabb életrajzában ezt olvashatjuk:

„... az *Atila királról ének* című balladám tartalmát 1908 nyarán, pihenésképpen, írott szöveg helyett rajzolt képekben kezdtem megfogalmazni. [...]

Még az 1908/09-es tél folyamán elkészültem az *Atila királról ének* című balladám illusztrációival. És most már kénytelen-kelletlen meg kellett komponálnom a rajzokhoz a szöveget is. Megírtam tehát az én verses »históriás énekemet« a székely népballadák modorában, és a szöveget és képeket Van-Geldern papirosra egy kicsi, 24 oldalas könyvecskében rajzoltam meg végső formájában. Ezt a rajzos füzetemet látta meg aztán nálam a nyár folyamán Györgyi Dénes barátom, és elkérte, hogy megmutassa édesapjának (Dénes édesapja: Györgyi Kálmán a *Magyar Iparművészet* szerkesztője volt). Ennek eredménye az lett, hogy a *Magyar Iparművészet* az évi novemberi száma fakszimilében közölte az én ballada-kompilációm. (Bemutató bevezetésében ezt mondja többek között a szerkesztőség: »Kós Károly, az építész... vastag, iromba vonalakkal rajzolt írt és szöveget rajzolt a mondabeli hun királyról... Ahogy azt a nép lelkén keresztül látta, ahogyan a nép szívében át hallotta... Ahogyan ezt a világtragédiát csak magyar ember álmodhatta meg...«)

Az én grafikai-irodalmi kuriózumom olyan hangos sikert aratott, amilyent álmodban sem tudtam volna elképzelni. A fővárosi nagy lapok kivétel nélkül nemcsak tudomásul vették, de párt- és

világnézet-különbség nélkül figyelemre méltó irodalmi-művészi alkotásnak minősítették. [...] Furcsán tréfás játéka volt ez a sorsnak, kicsit bosszantott is engem – az építész –, akinek nem voltak szépirodalmi ambíciói, csupán egy-két esztendő óta bennem fészkelődő hangulatom kényszere alatt, a székelly balladák drámai előadásában, sajátos szerkezetében és felépítésében, egy könyvgrafikai problémámat: az írás és kép (szöveg és illusztráció) harmonikus együttesét próbáltam egy székelly-magyar tárgyú históriás éneket tartalmazó könyvembrió formájában megoldani.” [Kós 1991: 87, 92–94.]

Erre a felemás sikerre majd’ mindegyik interjúban, visszaemlékezésben kitér [lásd még a *Függelékben* közölt Kós-életrajzban, az 1910-es év eseményeinél], rövidebb életrajzában így ír róla:

„Még 1909-ben jelent meg első írott és rajzolt szépirodalmi kísérletem: *Atila királról ének* című balladám, faksimile kiadásban, melynek – őszinte bosszúságomra –, akkor nagyobb sajtó- és közönségsikere volt, mint építészeti alkotásaimnak, úgyhogy ezután tíz esztendeig nem nyúltam szépírói pennámhoz.” [Kós 1969: 12.]

A kilenc rajz vonalvezetése még szecessziós jegyeket hordoz (pl. indázó faágak), de mindegyik munka egyéni, igazi Kós-teremtmény. A rajzokon néhány visszatérő elemet is fölfedezhetünk, például a „nagy fekete madár” képét, amely szimbolikus ereje (a gyász színe) miatt válik motívummá Kós grafikájában, képzőművészeti alkotásai között. Az óbudai református parókia üvegablakán láthatni még a „nagy fekete madarat”, a csillagábrázolás pedig a városmajori iskola lépcsőkorlátját ékíti, ugyanakkor a kolozsvári „kakasos” templom kerítésének áttört díszeként is előfordul.

Végül a balladát záró sorokat idézem, nem a szerző „bosszantására”, csupán azt kívánom érzékeltetni, hogy Kós milyen tökéletesen vissza tudta adni a magyar balladák hangulatát, mennyivel több ez, mint sima „kompiláció”.

Nyolcadnapra aztán csendes lőn a világ,
nyolcadnapra aztán temeték a királt...
Viszik már, viszik már nagy Atila királt,
húsz fekete bihal huzza koporsóját,
vele menyen ezer kopjás katonája,
koporsója megett menyen két árvája,
úgy viszik, úgy viszik nagy Magyarországra.
Szél menyen előtte, köd menyen utána,
szegény székelly népe, ameddig csak látja
sírva néz utána, sírva néz utána...

4. Régi Kalotaszeg

A NÁDTOLLAL fekete, piros és kék tintával (tussal?) pergamenre írt és rajzolt mű eredetije nem maradt fenn, ezt viszont pótolja a korabeli két kiadás. A nyomdászati szempontból tökéletes hasonmást előbb a *Magyar Iparművészet* [1911. 5. sz.] közölte, különnyomatként az Athenaeum is kiadta. A könyvecske ajánlása: „Ajánlom ezt az írást mindazoknak, akik magyarok és a szépet is magyarul szeretik”, kolofonja pedig így szól: „Készült ez a kis könyv Isten segédelmével 1910–1911 esztendőben, téli időben.” – A „téli idő” Kós valamennyi, kézzel írt könyve végére odaírható, hisz a rajztollat rendszerint csak az építészek kényszerű, téli munkaszünete idején vette elő.

Erről a könyvről Kós szintén szerényen nyilatkozik, az általa csak *tanulmányfélének* nevezett munkáról csak zárójelben közli [Kós 1969: 12.], hogy a Magyar Mérnök és Építész Egyesület az évben a Czigler-éremmel tüntette ki, holott a *Régi Kalotaszeg* nemcsak grafikai remekmű, hanem „egyben Kós Károly építészeti kiáltványa is” [Gall: 241.].

Debreczeni László, aki Kós grafikusművészi tevékenységéről hosszabb tanulmányt írt 1968-ban, a következőképpen értékeli a művet:

„1911-ben pedig, a *Magyar Iparművészet* teljes számát kitöltve, megjelenik a *Régi Kalotaszeg* – dekoratív címodallal, huszonegy egész oldalas rajzzal és harminckét oldalt kitevő kézi írású szöveggel; fakszimilében, pergamensárga papiroson, ugyancsak kiváló nyomdatechnikai kiállítással. Lényegében építészeti és építéstörténeti tanulmánynak készült, de annál már írott tartalmánál fogva is sokkal-sokkal több: régi krónika és művészi álmom, tárgyas előadás, forrásító líra és hitvallás együtt; különben Kósnak második jelentős szakirodalmi munkája, és ugyanakkor második nagy értékű írói alkotása. A képeken építészeti objektumok és emberalakos ábrázolások vegyesen; vastag, erőteljes, szinte darabosan primitív, de mégis artisztikus vonalak, köztük itt-ott kompakt fekete foltok – s a papiros villogó »fehére«. A szövegírásban lapidáris-régies kalligráfia, fekete-vörös-kék kódex-jellegű betűsorok és betűtükrök; kiemelt, mozgalmassító kezdő típusok. A *Régi Kalotaszeg* teljességgel más világ, mint az *Atila királról ének*. Itt nem legenda, nem a távoli ősmúlt ködeibe vesző esemény, hanem valóság alkotja a mű alapját. A 17. századnak és a megírás korának reális világa, melynek hagyományos emlékei és tárgyai még tisztán érzékelhetők, láthatók. Nyilvánvaló, hogy mikor a szerzőt e téma foglalkoztatni kezdte, akkor a hagyományos mélységeiből felsejtődve már a formai kivitel alakja is megvillant előtte. Kós szenvedélyektől feszülő belső világa éppen ebben a grafikai formában talált a maga legtökéletesebb kifejezőjére. Ezért érezzük itt is a tartalomnak és a formának megbonthatatlan egységét, amely csodálatos hűséggel sugallja a tárgyalt kor világát, történelmi levegőjét s a téma háttérét. Ezúttal is elmondhatjuk, hogy a rajzok nem csupán illusztrációk, a szövegírás módja nem pusztai grafikai fogás, hanem mintegy más hangnemben szóló igaz tolmácsolója a mű mondanivalójának. A *Régi Kalotaszeg* grafikai szempontból második nagy állomása Kós művészi útjának, s egyben élete fő grafikai művének is tekinthető.”

„Első betűírásain a régi betűvágó ács mesterek vonalvezetése ismerhető fel; az *Atila-ének* hajlékony betűvetésében ugyanez keveredik-keresztelkedik a késő középkor kalligrafusainak vonásaival; a *Régi Kalotaszeg* szövege láttán a Margit-legendát másoló Ráskai Lea írására emlékezünk. És mégis: minden művének betűírása elvitathatatlanul az ő sajátos egyéniségét, maga alkotta formáját mutatja. Kós Károly, a betűírás művészetének nagymestere, ebben az ágazatban is nagyszerű értékekkel gazdagította grafikai művészetünket.” [Debreczeni: 653, 660.]

Az írásos rész egyik érdekessége, hogy Kós őrszavakat is használt. *Őrszónak* [latinul *custos*] nevezik a teleírt lap aljára, külön sorba, jobb szélre írt szót, amellyel a következő oldal szövege kezdődik. A nyomtatás föltalálása előtt ugyanis a könyvek, kódexek oldalait nem számozták meg, így az őrszavak vigyázták a lapok sorrendjét. Kós természetesen megszámozták a lapokat, ez esetben tehát az őrszavakra csupán díszítő funkció hárul.

A művészettörténész kritikája után idézzünk egy kortárs kritikát is. A budapesti *A Hét* cikkírója bizonyos Carpaccio, azaz Kárpáti Aurél; a kritika az 1911. aug. 6-i számban jelent meg.

„Csendes, öreg, téli estéken egy fanatikus rajongó magyar kezébe vette a nádtollat és üzenetet írt azoknak, akik »új utakat járnak«. Valahol Sztána körül, hegyes, köves földön, nagy merő egyedüllétben, estéről-estére sokasodtak a piros iniciálék, avas hártýára illő fekete és kék betűsorok.

Közben egy-egy kerített udvarház, fatemplom, omladozó vár magyar interieur rajza is odakerült a pergamenre, néhány biztos, erőteljes, stílusos vonalba összefoglalva. És egy nap készen lett a krónikás írás, a Kós Károly könyve. Az »Atila királról« szóló ének szerzője, aki egy esztendő előtt még rezignáltan írta, hogy »Napnyugodot felől nagy zivatar támad, / naptámadat felől nap többet nem támad, / nap többet nem támad«, most valami naiv, de imponáló magabizással, keserű daccal rója az üzenetet, ha senki-senki sem fogja is olvasni közületek ezt az írást, akkor is leírom már, mert tudom, hogy eljön az idő, amikor újra feljönnek a hegyekbe igazi, új magyarok és keresgélni fognak elmúlt dolgok után... Ha ma nem fogják olvasni írásomat, hát akkor azoknak írok... Furcsa, reménykedéseket és sejtelmeket ébresztő könyv a Kós Károlyé. Nemcsak egy művész álmairól számol

be ez az írás, de a magyar architektúra fátyolos jövődjében is, mintha élesebben húzna meg egy vonalat, színesebben csillantana meg egy foltot. Öreg magyarok elfelejtett, porladozó, kőből és gerendából emelt várai, csupos fedelű, boronafalas nemesi fészkei, fonatos, sározott palánkú cintermei, tornácos haranglábai a váratlan újság és érdeklődés fényében állnak előttünk és sejtelveink támadnak magyar építészetéről, nemzeti architektúráról, aminek a csírája ott van a Kalota és Körös vize mellett. És mi a huszadik századnak rabitz- és betonfalak közt lakó fiai, soha nem érzett, jóleső örömmel olvassuk a krónikát I. Rákóczi György építéseiről, hogy: »Várad várában az sok épületek a Bethlen Gábor fejedelemtől olasz fokokra és sűrű csatornákra lévén építve, hogy az csatornák minduntalan csurgók és amiatt az házakban is sok károk volnának, az olasz fokokat mind lehányatván, mind szarufákra és sendely alá vétette azokat.« – Tipográfiai tekintetben a könyv szenzációszámba megy. Az iparművészettel szoros kontaktusban álló tartalmán kívül bizonyára az is hozzájárult ahhoz, hogy Györgyi Kálmán a *Magyar Iparművészet* hasábjait nyissa meg előtte.” [idézi Gall: 242.]

A kötet fogadtatása nem volt egyértelmű, a *Nyugat*ban például Bálint Aladár „alaposan ledorongolja Kósnak »szentimentális, sekély és mindenképpen jelentéktelen betűpocskolásnak« minősített dolgozatát” – írta Györgyi Kálmán, Bálintnak címzett válaszában, amelyben visszautasítja az alaptalan vádak. Nyolcvanöt év után csupán annyit fűzhetnénk e kis intermezzóhoz: az utókor értékelése abban is megnyilvánul, hogy az *Új magyar irodalmi lexikon* Bálint Aladárnak csupán hét sort szentel, Kósnak pedig egy egész oldalt. Emberi, művészi értékeik is ezzel arányosak.

5. Testamentum és agrikultúra

A HARMINCKÉT OLDALAS, kézzel írott, illusztrált könyv ezúttal nem az építész vagy az író, hanem a *földműves* Kós Károly tanácsait tartalmazza. A gyermekeinek szánt *testamentumot* a „nagy háború” második évében írta, 1915-ben. A tartalom legnagyobb részét a mezőgazdasági és gazdálkodási témák töltik ki. Ugyanis Kós – annyi más elfoglaltsága mellett – nagyon jó gazdaember volt, aki gyermekkorában, édesanyjától tanulta meg a kertészet és a földművelés fortélyait. A gazdálkodás elsősorban létfenntartást jelentett a népes családnak, de Kós – a Benkő Samuval folytatott beszélgetésből tudjuk – elmefrissítő és pihentető tevékenységnek is tartotta: „Engem a mezőgazdasági munka edzett meg és tartott jó egészségben. Életem legszebb óráit a szántás és a kaszálás közben éltem át.” [Benkő: 54.]

„Megtanultam dolgozni s megtanultam gyönyörködni a munka eredményében.” – mondja a gyermeki évekről; a későbbi időkről így nyilatkozik: „Mikor a háború kitörésekor [1914] végleg Sztánára költöztünk, elhatároztam, hogy én minden évben vagy építék valamit magamnak, vagy pedig földet vásárolok. Építettem gazdasági épületeket, méhest, majd tanyát, s vásároltam földeket. [...]

Nekem a gazdálkodással messzebbre tekintő céljaim is voltak: a korszerű földművelésre akartam példát mutatni. [...] Én kezdettől fogva modernül igyekeztem gazdálkodni, berendezkedni. Ezen a tájon nekem volt legelőbb lófogatú kukoricavető gépem, gabonaboronám, lókapám és váltóékém. Ez utóbbi tette lehetővé, hogy a meredek oldalon teraszos művelést tudtam meghonosítani. Tanultak is tőlem. Kérték kölcsön az eszközeimet, szerszámaimat, s aztán amint látták parasztszomszédaim, hogy jobb, eredményesebb ezekkel dolgozni, maguk is hasonlókat szerezgettek be. Eleinte bátoratlanul, aztán tömegesebben.” [Benkő: 46, 48, 50.]

E néhány sort csupán ízelítőnek szántuk, mert a *földműves* Kós Károly tevékenységének ismertetése nagyobb teret igényelne, s most elsősorban kézírásos könyveit szemléljük. A *Testamentum* is az iménti idézetekhez hasonló szellemben íródott, értő ember számára igazi élményt jelent annak böngészése.

Sajnos, a *Testamentum* kiadása [Kvár, 1997, Gazda Kiadó], mely a szöveges részt nyomtatva és hasonmásban is teljes egészében közreadja, Kós szellemiségéhez méltatlan formában, alapvető szerkesztési hibákkal – szövegcserek és -ismétlődések, fölcserélt oldalszámok (páros a páratlan helyén!) – jelent meg.

6. Könyv a lovakról

KÉZZEL ÍROTT könyveinek sorában ez az utolsó, jóval később készült, mint az előbbieik. Kivitelezése hasonló az előbbiekéhez, a faragott fatábla borítást bőrrel kombinálta, a 150 oldalnyi „kódex” lakattal zárható. Eddig csak részletek jelentek meg belőle, teljes hasonmás kiadása még várat magára.

„Azt később írtam, 1937-ben, Sztánán... Kézzel van írva, nádtollal, színes illusztrációkkal és fába kötve. [...] Nem szakkönyv, nem. Ennek a könyvnek a megírása és illusztrálása olyan mulatságfélém volt, üdülésem, amikor tulajdonképpen efféle haszontalanságokkal foglalkozhattam. A grafikát különben is elsősorban a betűért szeretem.” [Marosi 1974: 17.]

Kós nagyon szépen beszélt a *lovakról*, kedvenc állatairól, segítőtársairól. Idézzünk föl néhány jellemző részletet a Benkő Samuval folytatott beszélgetésből:

„Igavonó erő tekintetében lóra rendezkedtem be ökor vagy bivaly helyett. Mokánylovat tartottam. Csak azt, semmi mást, mert nincs annál okosabb, szerényebb és edzettebb állat. Nekem két olyan kancám is volt, melyek még a hátukon viselték az ősi keresztet. Ezeket fel is vették a törzskönyvbe. Sajnos a háború idején nyomuk veszett. [...]

A ló az különleges állat. Azzal az ember nincsen egyedül. Beszélni, értekezni tud vele. S ahogy az néz a jó gazdája szemébe, okosan, értően... Volt olyan lovam is, ha kicsaptuk a kertbe legelni, s meghallotta, hogy én benn a házban füttyölök neki, rögtön odajött és nyújtotta be a nyakát az ablakon, várva a jó szót s a kockacukrot vagy sós kenyeret. Remek hátszló volt; vele jártam a havast, s ha egy-egy ösvényen leszálltam róla, utánam kocogott, mint egy hú kutya.” [Benkő: 50, 52.]

KÉZZEL ÍRT, rajzos könyvecskéinek sorát ki kell egészítenünk egy olyan munkával, amely hasonló stílusban készült ugyan, de nem jelent meg önállóan, csupán *A Ház* című budapesti folyóiratban, az 1909-es évfolyam 255–264. oldalain. – Címe: *Az én világom*.

Ha nem „műfaji” sorrend szerint ismertettük volna az előbbieket, hanem időrendben, akkor ezt a rajzokkal kísért önvallomást az *Atila királról ének* elé kellett volna sorolnunk. A vallomás az idő tájt íródott, amikor az építész Kósnak felszálló ágban volt a csillaga, egyre-másra kapta a megrendeléseket. Ekkor döntötte el, hogy kerülni fogja a hajszás nagyvárost, inkább földet vásárol Sztánán, s emberi léptékű házat épít, ahova visszahúzódhat: *élni*.

„Tartalmában a szülőhazája és népe mellett hitet tevő művészember mélységesen emberi és költői vallomása ez; bevezető a lapban közölt építészeti munkáihoz. Betűvetése még a ballada szövegírásának némileg egyszerűsített típusait mutatja, de a szöveg között álló kis rajz már más. Itt tűnik fel először a részeknek a kevés vonal mellett tömör fekete foltokban való tudatos grafikai előadása.” [Debreczeni: 653.]

Álljon itt teljes egészében a három bekezdésnyi szöveg [idézi Gall: 200, 201.]

AZ ÉN VILÁGOM

Napkeletről jöttem, a nagy hegyek, zúgó fenyvesek és kis faluk világából, ahol még álmodnak szűkszavú, kemény magyarok csudás álmokat, ahol még mesélnek fehérhajú vén nótafák nagy régi időkről, elmúlt világról, elporladt emberekről. Abban a világban sok a rom, sok az útszéli kereszt, sok a gazdátlan kúria és sok, nagyon sok az elárvult pusztá magyar templom. És sovány a föld és köves nagyon. Ott, Erdélyországban.

Nagy palotás rakott városba kerültem, ahol sok a zaj, annyi, mint napkeleten a csend, ahol örökké siet a sok ember, ahol vastag füstös a levegő, hogy nyomja az ember lelkit is. És itt ebben a lüktető, a jövőnek élő életben, ebben a zajos vidám városban sokszor eszembe jut az a másik elhagyott világ, s elmúlt, megfakult idők szele borzongat. Eszembe jut a sok együgyű mese, mit hosszú téli estéken hallottam vén emberek szájából. Eszembe jutnak a hegyek, az erdők, a faluk. Hallom szinte, hogy zúg a havasi szél a fák között, hogy szitál csendesen az őszi eső, hogy sikolt közbe-közbe az esőmadár. És visszaálmodom álmatlan éjszakákon régi álmaimat.

Amiről így egy esztendő alatt megemlékeztem, amit így az én szegény világomból visszaálmodtam, abból egyet-mást ím elmondok nektek, palotás városban lakozó napnyugati magyarok.

Budapest, 1909 szeptember havában

Kós Károly

KÉZZEL ÍRT és rajzolt munkái után – a teljesség igénye nélkül, és a kronológiai sorrendet megszakítva – említsük meg azokat az illusztrált munkákat is, amelyeket az 1944-ig terjedő időszakban készített.

Elsőként a *Sztambul* című várostörténetet említjük, ez a konstantinápolyi kiküldetésén gyűjtött adatok és tapasztalatok összefoglalója. A kötetet inkább fotókkal illusztrálta, a könyv terjedelméhez képest kevés a rajz. „A címlapon először találkozunk a fekete nyomású rajznak és színes nyomású háttérnek cinkográfiai eljárásban való kombinációjával. Illusztrációi között szabadabb kezelésű rajzok is feltűnnek.” [Debrecezeni: 655.] A könyvet 1918-ban adták ki, Budapesten. A kötet történeti körképet ad arról, hogy miként lett az ókori Bizáncból a török Sztambul, de elsősorban építészeti szempontból elemzi a várost. A kötet tagolása: 1. rész: Constantinopolis (História; A bizánci város; Bizánc és az Aja Szófia); 2. rész: Sztambul (História; Az ozmán-török dsámi; Sztambul; Sztambul és a modern nagyváros-probléma).

Építészeti témájú egyéb kiadványai, amelyeket bő illusztrációs anyag kísér:

– *A lakóház művészete* (1928). „E kicsiny, de jelentős hozzájárulással a »mintakönyv« műfajához Kós a közlés formálására törekedett. Az erdélyi népi építészet és a falusi ház pozitívan megfogalmazott és remek módon illusztrált bemutatása mellett javaslatokat tesz a helyi anyagokból megépíthető, mégis modern házakra és kis középületekre.” [Gall: 343.]

– *A székely ház* (1929). A Minerva kiadónál jelent meg. Az egy íves kis munka tkp. különnyomat a Székely Nemzeti Múzeum emlékkönyvéből.

– *A székely nép építésze* (1944). A budapesti Mérnöki Továbbképző Intézet kiadása. Korábbi rajzaival illusztrált összefoglaló tanulmány, elsősorban a szakemberek számára.

Másik két könyvét a szélesebb közönségnek szánta, ezek az *Erdély* című „kultúrtörténeti vázlat” és választott kicsiny hazájának monografikus feldolgozása, a *Kalotaszeg* [részletesebb tartalmi ismertetését lásd a Bibliográfiában]. Mindkettő az ESzC kiadványa – előbbi 1929-ben, utóbbi 1932-ben jelent meg először –, tollrajzokkal és metszetekkel illusztrálva. Mindkét kötet díszkiadásban is megjelent az ESzC tíz éves jubileumára.

Az *Erdély* illusztrációs anyaga „a tizenhárom szövegábra mellett hatvan önálló, linóleumba metszett képes táblát ad. A képsorozat magába foglalja a *Kaláka kalendárium* hat vedutáját,¹ öt híján az *Erdély kövei* teljes képanyagát (felerészben újrametszve); az épületemlékek sora öt parasztszoba belsőjével és hat népviseleti képpel egészül ki.”

A *Kalotaszeg* „kilenc linóleum metszetű és tizenkét tollrajzú illusztrációval, egy rajzolt és egy metszett dekoratív fejléccel [készült]. Az illusztrációk, egy kivétellel, mind építészeti tárgyúak, illetve vonatkozásúak, és három rajz kivételével mind két színnel nyomattak.” [Debrecezeni: 658.]

A tény, hogy e két könyvről rövidebben szólunk, nem azt jelenti, hogy nem valós értékük szerint kezeljük e műveket. Sőt, külön kiemeljük Debrecezeni László minősítését, aki szerint az *Erdély* „Kósnak

egyben a legnagyobb gyűjteményes grafikai műve is”. A *Kalotaszeg*ről ugyanő ezt írja: „Bár Kósnak 1945 után még több önálló és illusztrált könyve kerül kiadásra, ezek egyrészt szakirodalmi munkák, másrészt pedig régi anyagot használnak fel, így grafikus művészete szempontjából a *Kalotaszeg* tekinthető utolsó könyvének.” [Debreczeni: 658.]

E két kötet illusztrációival gyakorta találkozunk, a Kós Károlyról írt könyvek zöme ezekből vesz át egy vagy több képet, szövegük is eléggé közismert, ezért inkább visszatérünk Sztánára, az 1912-es esztendőbe.

A *Kalotaszeg* című hetilap

ALCÍME: KÉPES HETILAP, 1912. január 7. és március 26. között tizenkétszer jelent meg. Mérete: 22x15 cm, terjedelme 12–16 oldal. A lap alapításának történetét Kós több alkalommal is leírta vagy elmesélte.

„1911-ben olyan tervező munkáim voltak, hogy tél elején otthagyhattam Pestet és hazajöttem Sztánára, feleségemmel. S minthogy gondjaim nem voltak, lapot alapítottam. Komoly képes hetilapot. A transzilvanizmus érdekében és a haladó erdélyi öntudat ápolására. Karácsonyra készen voltam mindennel. Lapom címe *Kalotaszeg* volt. Szerkesztősége az én sztánai fészke, kiadóhivatal és expedíció a vasúti állomási postamesteri asztal, nyomdája: Diamantstein Nándor papírkereskedő és egy őskori, lábbal hajtható flach-gép tulajdonosa Bánffyhunyon. A propagandalevelek széjjelküldve. Megrajzolva és cinkografálva a címlap, a rovatfejek és az első szám illusztrációs anyaga, valamint az első szám szöveganyaga (a bevezető cikket és két illusztrációt a Kolozsvárról elszármazott Kriesch Aladár festőművész jó barátom küldte kérésemre). A főmunkatársak és vidéki tudósítók tábora is szerződött volt. Kérem, ne mosolyogjanak, pontosan így volt. Többek közt ajánlatot tettem Móricz Zsigmondnak és Ady Endrének is. Az ajánlat szövege így volt: a tisztelt író úrnak bárhol található írását a *Kalotaszeg* leközzölheti minden előleges bejelentés vagy figyelmeztetés nélkül, s ezzel szemben a főmunkatárs úr ingyen és bérmentve kapja rendesen a lap tiszteletpéldányát... Ezt a kitűnő ajánlatomat természetesen minden író, akinek megtettem, elfogadta. Így lett Móricz Zsigmond a sztánai *Kalotaszeg* című képes hetilap munkatársa, tehát szerkesztőségbeli – alárendeltem.” [Kós 1969: 216.]

Az imént említett „kitűnő ajánlat” és Móricz Zsigmond „alárendeltsége” természetesen átvitt értelemben értendő – a fenti idézet különben az 1939-ben írt *Találkozásaim Móricz Zsigával* című visszaemlékezésből származik –, s a külső munkatársakra vonatkozó utalás sem teljesen helytálló, ui. Varró János a kívülálló hűvösségével rávilágít arra, hogy „Kós nemcsak illusztrálta a *Kalotaszeg*et, de maga is írta csaknem teljes egészében [lásd még az alábbi idézetet – K. P.]. A kis terjedelmű lapba nem nagyon fért bele szépirodalmi anyag. Az egyik szám Móricz Zsigmond *Márkus* című novelláját közli Kós illusztrációjával [...], [ezen] kívül a *Kalotaszeg* tizenkét számában mindössze még három novella, illetve elbeszélés jelent meg. Ezek egyikének címe: *Emberek a havas alatt*.” [Varró 1973: 54.] Az elbeszélés „írója” Sebesi Kiss Ádám, az álnév mögött természetesen Kós Károly rejtezik.

A rajzolt címlapon Kós neve – szerkesztőként – már az első számtól szerepel, az impresszumban csak később jelenik meg felelős szerkesztőként is. Ugyanott szerepel egy „főmunkatárs” is: Böngérfi Géza, kinek a nevét az erdélyi irodalomtörténet nem jegyzi. *Transsilvanus* és *Kalotaszegi gazda*, valamint *SK* szignóval Kós írásai szerepelnek, valós személy Szemere György, Móricz Zsigmond és Cséser Lajos, miniszteri biztos, aki az 5. számhoz írt cikket *A kalotaszegi falusi társadalom szervezéséről*.

A lap alapításáról és szerkesztéséről önéletrajzában is megemlékezik, innen csak néhány olyan adatot emelünk át, amelyeket még nem említettünk:

„1912. január 7-én megjelent a Sztánán szerkesztett és Bánffyhunyon nyomtatott *Kalotaszeg* című képes hetilap első száma, Körösfői Kriesch Aladár festőművész beköszöntő írásával, és az ő meg az én

illusztrációmmal. És azontúl pontosan, minden héten megjelent és Sztánáról mind messzebb és messzebb vitte a posta a négy égtáj felé.

[...] A lapnak szerkesztője és kiadója én voltam. [...] a lap jó részét én töltöttem meg írásaimmal, köztük első, jellegzetesen transzilván szemléletű politikai cikkeimmel (*Erdély és a pesti közvélemény; Erdély és a telepítés; Erdélyben keressük!; Egy erdélyi mágnás* stb.).” [Kós 1991: 120–121.]

Egy adalék az eddigiekhez, mely azt példázza, hogy egy lap szerkesztéséhez nem föltétlenül szükséges tíz fős személyzet.

„S lám kaptam másik bolondot is társamul: az állomásfőnököt, aki egy személyben postamester is lévén, vállalta a kiadóhivatali adminisztrációt és az expedíciót. Aztán megegyeztem a lap technikai előállítására nézve Diamantstein úrral, a bánffyhungyadi papírkereskedővel, akinek volt egy lábbal hajtható nyomógépe, valamennyi betűje és papirosa és a maga személyében betűszedője is.” [Kós 1962: 1069.]

Az 1912-ben megszerzett tapasztalat már 1919-től folyamatosan kamatozott, a „kamatos szellemi tőke” pedig az Erdélyi Szépművés Céh szervezésekor hozta meg igazi hasznát. Ugyanis az ESzC anyagi biztonságát – részben! – a kis létszámú adminisztráció jelentette.

„És a lap előállítása mibe került, istenem? Diamantstein a lábával nyomtatta és örült, hogy nem mentem a lappal Ábrahámhoz. A kliséket én rajzoltam, reggel vonatra adtam, másnap estére már megkaptam kimetszve, Budapestről.” [Bajor: 636.]

Nos, ez nem mindig sikerült, az 5. számban rövid közlemény tudatja: „Sajnálattal kell értesítenünk szíves olvasóinkat, hogy ehhez a számhoz készült illusztrációink csak a jövő számban jelenhetnek meg, miután a kliséket a budapesti cinkográfusunk nem küldte el időre.”

A február 25-i számban, a 13. oldalon olvasható szerkesztői üzenet újabb előfizetők toborzására szólítja föl az olvasókat. Az üzenet záró sorait idézzük: „Aki Kalotaszeg és Erdély magyarságának érdekeit szíven viseli, az segítőkül, olvasónkul, munkatársunkul fog szegődni mellénk. – Üdvözetét küldi olvasóinak a Szerkesztőség.” [8. sz.]

A *Kalotaszegben* – néhány Kriesch Aladár-rajz mellett – Kós rajzai és folyóirat-grafikái (címlap, rajzos rovatcím, címírárok) találhatók. „A nem építészeti jellegű rajzok közül a *Nyomtalan út* című saját verséhez, *Emberek a havas alatt* c. elbeszélésehez és Móricz Zsigmond *Márkus* c. elbeszélésehez [8. és 9. sz.] készült illusztrációi említhetők.” [Debreczeni: 654.]

Ez alkalommal ki kell javítanunk Varró János közlését, aki a *Márkushoz* készült illusztráció kapcsán a következőket írja: „Az egyik szám Móricz Zsigmond *Márkus* című novelláját közli Kós illusztrációjával. Ez a linóleummetszet hívja fel Móricz figyelmét Kós illusztráló művészetére, s csakhamar megállapodás jön létre köztük, hogy következő kötetét teljes egészében Kós illusztrálja.” [Varró 1973: 54.]

Téves közlés, hogy az illusztráció linómetszet volna, Kós csak 1916-tól dolgozott ezzel a technikával (ráadásul a többször idézett illusztráción is látszik, hogy tollrajz [lásd Kós 1969: 219.]), a „megállapodás” pontos részleteit Kós 1939-ben rögzíti a *Találkozásaim Móricz Zsigával* című visszaemlékezésében. Érdeemesnek ítéljük a Móricz–Kós párbeszéd egy részletét idézni. Időpont: 1914, helyszín: Leányfalu, Móricz nyaralója.

„– Talán nekem is, máig is ez a legkedvesebb könyvem. [A *Hét krajcár*ról van szó. – K. P.] Most új kiadásra készülünk belőle, karácsonyra. De szeretném, ha illusztrálva, szépen jöhetne ki. – Hirtelen hozzám fordult: – Olyanféle rajzokra gondolok, mint amilyen a Márkus-illusztrációd volt.

– Igazán tetszett?

– Úgy kellene megrajzolni. Mindenik novellát. S ha volna időd s kedved, megcsinálhatnád. A kiadóm vállalja a költségeket, tudom. Te tudnád azokat megrajzolni, de ezek a pestiek nem értik azt. Szép könyv lenne...

Megbeszélgettük a részleteket is, és megígértem, hogy megpróbálom a rajzokat megcsinálni.” [Kós 1969: 220, 221.]

A leírásban ekkor következik az a jelenet, amikor megtudják, hogy a trónörökösöt meggyilkolták. Az illusztrálási megállapodás végeredményéről, néhány sorral odébb, ezt írja Kós: „*A Hét krajcár* illusztrált kiadása soha meg nem jelent.”

A SZERKESZTŐI ÜZENETEK között egy levél olvasható, amely azt illusztrálja, hogy a lap valóban kapós volt:

„*Előfizető, Gödöllő.* Kérésének szívesen megfelelünk és legközelebb küldünk 3 sorozatot eddigi lapszámainkból. De csak a 3-ik számtól küldhetjük, mert az 1. és 2. számok már régen elfogytak.” [Kalotaszeg, 9. sz.]

A *Kalotaszeg* szerkesztése és kiadása is téli időszakra esett, s amikor megcsurrant az eresz, ismét indultak az építkezések, a lap „Egy negyedév után abbamaradt, mert megbízást kaptam, hogy építsem föl a Wekerle-telepet.” [Bajor: 636.] A vállalkozásnak is felfogható lapalapítás mérlegét így vonja meg Kós:

„Őszintén mondom, nem fizettem reá erre a vállalkozásomra, ellenben tapasztalatot szereztem a szerkesztés, kiadás, közönség szervezés, az újságírás gyakorlati munkaterületein, amelyek – anélkül, hogy akkor erre gondoltam is volna – későbbi életemben nagy hasznomra voltak.” [Kós 1991: 121.]

Egy új technika: a linómetszés

AMINT AZ ELŐZŐ idézetek egyikéből kiderült, a képek, grafikák nyomdai reprodukcióra alkalmas nyomólemezeit, az ún. kliséket Kós Budapesten rendelte meg, ugyanis Kolozsvárott még hiányzott az ehhez szükséges felszereltség. Létezett azonban egy olyan technika, amely kis példányszámú, közvetlen nyomást tett lehetővé. A linómetszéssel Kós már korábban megismerkedett, de alkotó esztendeinek kezdetén csak tollrajzokat és – építészeti munkáihoz – akvarelleket készített. Emlékiratában arról is megemlékezik, hogy miként jutott el a linómetszés alkalmazásához. 1916-ban történt, miután Pestre hívták, ahol egy alkalommal Kárpáti Auréllal került össze, s ő munkát ajánlott neki:

„»Írtam egy drámát, illetve dramatizáltam a Kőmíves Kelemen népballadát, melyet könyvalakban a Táltos kiadó rövidesen kihoz. Szeretnők, hogy az szép, stílusos könyv legyen. Oda kellene nekünk egy rajzolt címlap és négy, egész oldalas illusztráció. Arra gondoltam, hogy ez neked való téma volna. Szeretnők, ha vállalnád.« [...]»

Másnap este megkaptam a darab kéziratát, megállapodtunk a könyv lapméretében és a szedéstükörben. S amikor néhány nap múlva a vázlatokkal elkészültem, gondoltam egy merészet: megpróbálom a rajzokat linóba metszeni.

(Még hallgató koromban följárogattam az Iparművészeti Iskola esti tanfolyamára, ahol Muhits Sándor grafikus tanár ambiciózus nyomdászokat avatott be a könyv- és nyomdagrafika magasabb rendű rejtelseibe, s ott próbálkoztam én is a betűrajzolással és a linómetszéssel is. Azóta azonban a linómetszéssel nem foglalkoztam mostanig.)

Muhits Sándor barátomtól jó angol vésőket kaptam kölcsön, de aztán meg is vásároltam azokat. Linóleumot Seefelner boltjában vettem. Kicsit félve fogtam a munkának, de hamarosan beletanultam;

az öt metszet közül csak kettőt kellett újracsinálnom. És hiszem, hogy Kárpáti öröme őszinte volt, amikor átvette tőlem a dúcokkal együtt a levonatokat, én pedig ma sem szégyenlem azokat az én első linómetszeteimet, melyekkel a Kőműves Kelemen drámája 1916 decemberében megjelent.” [Kós 1991: 166, 168.]

Íme, megvan az új technika, amely újabb költségektől mentesíti a nyomdászt: nem kell kliséket rendelni pénzért, hisz’ a linómetszeteket házilag is elő lehet állítani – no, nem akárkinek, de Kósnak, az ezermester művésznak ez nem volt gond.

1919 után amúgy is négy gyermekre kellett keresni, minden munkát meg kellett fogni, így ugyancsak hasznára vált, hogy elsajátított egy újabb, kevesek által ismert sokszorosító technikát.

„Anyagi függetlenségemet ebben az első tíz esztendőben [1919–1929] a legkülönbélebb munkák vállalása szerezte meg: voltam kolozsvári lapok külső munkatársa, illusztrátor, nyomdagrafikus, építővállalkozók műszaki rajzolója és művezetője, voltam népújság alapítója és szerkesztője, kiadója, jórészt írója és illusztrátora is, végül voltam magam által írt, linómetszetekkel illusztrált, házinyomdámon nyomott és bekötött amatőr könyvecskék maszek kiadója és elárúsítója. Egyszóval: anyagi függetlenséget Sztána nem adott, de megéltünk ott úgy-ahogy, és emberi függetlenségünket megtarthattuk.” [Marosi 1974: 11.]

A linómetszés technikájának elsajátítása új korszakot nyitott Kós grafikájában.

„Az illusztrációkat linóleumba metszi, ezzel új technikai eljárásra tér át, amely később jelentős szerepet kap grafikai munkásságában. Most tehát nemcsak a rajzok megalkotása, hanem a nyomólapok [az ún. dúcok] elkészítése is a művész feladatává lett. És bár a linóleummetszés, tekintve az anyag tulajdonságait, gyakorlatot és több tapasztalatot kíván, Kós már első ilyenmű munkájában is kitűnő linómetszőként mutatkozik be. [...]

1921 karácsonyán, a Kolozsvárt megjelenő *Keleti Újságban* A *Gálok* című kisregényével közlik négy linóleummetszetű illusztrációját. [...]

Az 1920-as évek első felében már Erdélyben is többen foglalkoznak linóleummetszéssel. Ács Ferenc, Bortnyik Sándor. Mattis Deutsch János, Papp Domokos, Tóth István az ismertebbek [...], de Kós Károly az, aki az első világháború után elsőnek vette itt kézbe a linó-vésőt, s később is ő marad e technika legkövetkezetesebb alkalmazója és legmarkánsabb művelője. Nem pusztán művészi ambícióból vagy kedvtelésből metsz linóleumot, hanem főleg kulturális nevelői, ismeretterjesztői céllal. Akár a középkor végi és a későbbi fametszők, kik technikájukat ismeretközlés, propaganda eszközeként tekintették, és munkáik esztétikai értékével, művészeti jelentőségével keveset törődtek.” [Debreczeni: 655, 656.]

A sztánai kis nyomda illusztrációi már nem tollrajzok, hanem linómetszetek, hosszabb szöveghez azonban ólombetűt is használt. 1916-tól a „sztánai korszakig” (1922–1924) még volt néhány esztendő, de Kós ez idő alatt sem tétlenkedett.

A Vasárnap és a Napkelet

MINDKÉT LAP nyolc-tíz évvel a *Kalotaszeg* után jelent meg. A lapokat ezúttal nem Bánffyhunyardon nyomtatták, lábhajtású kis gépen, hanem Kolozsvárott, íves magasnyomással, de teljesen új körülmények között – itt elsősorban a kisebbségi viszonyokra utalunk. A cikkek témája emiatt megváltozott, de a lélek maradt, Kós továbbra is hű maradt eszméihez: minden sora tanít, buzdít, bátorít.

Első, igen harmonikusra sikeredett munkája a *Napkelet* című félhavi folyóirathoz készített címlap. A *Napkelet* 1920. szeptember 15-én indult, utolsó száma 1922. május elsején jelent meg. Főszerkesztője Paál Árpád, szerkesztői Ligeti Ernő és Kádár Imre, segédszerkesztője Szentimrei Jenő volt.

Kósnak már a 3. számban cikke jelent meg [Beszélnek Erdély kövei is. *Napkelet*, 1920. okt. 15.], amelyhez hat illusztrációt mellékel. A téma: a három kultúra megnyilatkozása és találkozása Erdély építészeti emlékeiben. E cikkből lett aztán a kézzel nyomott *Erdély kövei* kísérszövege.

A lapnak iniciálé-sorozatát készített, az első sorozatot még linóba metszette, 1921 közepétől pedig egy finomabb rajzú típus jelenik meg a lapban, ez – vélhetően – már cinkográfiai úton készült. A *Napkelet* első számában jelent meg közismert, név nélküli ex librisze, a botra támaszkodó, „vigyázkodó” alakkal. A háttérben – mi más lehetne? – egy fiatornyos kalotaszegi templom.

Röviddel a *Napkelet* megjelenése után Kós és két társa politikára adta a fejét. 1921 januárjában megjelent a *Kiáltó szó*, öt hónappal később pedig megalakult az Erdélyi Néppárt...

„... amely céljaiért önálló orgánum hasábjain kívánt síkra szállni. Az orgánum megjelentetését a Lapkiadó Rt. nem vállalta. Ekkor a *Keleti Újság* és a *Napkelet* öt vezető munkatársa – Kós Károly, Nyirő József, Paál Árpád, Szentimrei Jenő és Zágoni István – létrehozta a Kaláka betéti társaságot. A Kaláka indítja meg – 1921. nov. 13-án – a *Vasárnap* című néplapot (főszerkesztője Benedek Elek, felelős és egyben tényleges szerkesztője Kós Károly), amely utóbb a Haladás Lap- és Könyvkiadó Bt. kiadásában *Vasárnapi Újság* címmel folytatja megjelenését.” [Mózes Huba: *Napkelet antológia*. (Kézirat)]

Kötetünk második részében még szó esik e lapról, most csupán egy rövid utalást fűzünk ide, amely a lap kiadására vonatkozik.

„A *Vasárnap* életre hívását kizárólag Zágoni István és Paál Árpád barátaim biztatásával én kezdeményeztem [...] én voltam a kiadója is. De én voltam a szerkesztője, illusztrálója és jórészt írója is. A technikai szerkesztésben, adminisztrációban és expedícióban, a terjesztésben és propagálásban önkéntesen ingyenes segítségemre voltak a *Keleti Újság* szerkesztőségbeli, kiadójabeli és a Lapkiadó nyomdabeli munkás bajtársaim.” [Kós 1971.]

A *Vasárnap* a Lapkiadó és Nyomdai Műintézet Rt. nyomdájában készült. Alcíme: képes hetilap, mérete 29x21 cm, terjedelme 16 oldal. A *Vasárnap* 1921. november 13.–1923. március 21. között jelent meg. Szünetelt 1923. január 14. és március 21. között, majd május 6-tól 1925. március 29-ig *Vasárnapi Újság* címen, Szentimrei Jenő felelős szerkesztő neve alatt indult ismét útjára. Kós – még egy darabig – művészeti munkatársként szerepelt.

Kós tervezte meg a lap tipográfiáját, ő rajzolta a címfejet és a rovatcímek (Világkrónika, Népgazdaság, Hírek, A posta) fölé a kis illusztrációkat. Építészettörténeti írásokat is közölt a lapban, amelyeket tollrajzokkal vagy linómetszetekkel illusztrált.

A sztánai kis nyomda termékei

AZ ELSAJÁTÍTOTT és egyre sűrűbben gyakorolt linómetszés, valamint a nyomdatechnika alaposabb megismerése arra sarkallta Kóst, hogy hajdani példaképei – William Morris és John Ruskin – nyomán ő is kis nyomdát állítson föl, ahol saját szövegével „illusztrált” képeit (nem tévedés! – Kós képekben gondolkodott, tehát előbb rajzolt, s csak utána írta meg a szöveget) kinyomtathatja. Egyik indítéka az elődök példája, második oka a Morrisék által hirdetett kulturális–nevelői célzatosság volt, amihez már csak egy jó adag művészi ambíció kellett, hogy tető alá hozza a kis műhelyt. Kiadványai tervezésekor a könyvművészet remekeit gyűjtő emberekre is számított.

„Nekem volt Sztánán egy, az írógép feltalálása előtti időben levelek másodpéldányának készítésére használt, úgynevezett levélpresem, s ennek felhasználásával a világháború utáni első időben házilag összeállított kézi sajtóm, melyen 1922-ben, 1923-ban és 1925-ben egy-egy, összesen három, a magam szövegeit és illusztrációit tartalmazó, kis példányszámú, számozott könyvecskét nyomtattam, fűztem

és kötöttem, az ilyen könyvritkaságokat kedvelő és gyűjtő amatőrök számára. Akik azokat hamarosan fel is vásárolták.” [Marosi 1974: 14.]

1. Erdély kövei

A SZTÁNAI NYOMDÁBAN három kiadvány készült, mindegyik kis példányszámban, tehát manapság bármelyik sztánai könyvecske igen becses darabja lehet egy-egy könyvtárnak, bibliofil gyűjteménynek.

Sorrendben az első az *Erdély kövei*, amely egységes stílusban az erdélyi magyar, szász és román építészet remekeit mutatja be. A kiadvány impresszuma: „Készült e könyvecske Sztánán, Kós Károly műhelyében – 1923 – 200 példányban.” [Gall: 310.; nota bene: a könyvecske címlapján 1922 áll, az impresszumban pedig 1923! – K. P.] Több alkalommal is beszélt erről a könyvről:

„– Az *Erdély kövei* című bibliofil könyvecske 1922-ből való. Utószava azonos az *Beszélnek Erdély kövei is* című írással, mely 1920-ban a *Napkelet* című folyóirat hasábjain jelent meg. Mind a kettő korábbi élményeket rögzít, nemde?

– Korábbi élményeimet kevertem új tapasztalatokkal. Vázlatfüzeteimben megvoltak a rajzaim, ezeket kronológiailag, stílustörténetileg és tájegységek szerint rendeztem. Ezek évek hosszú során gyűltek össze. Lehetőleg minden évben bejártam egy-egy vidéket és sokat rajzoltam. A legjellegzetesebbeket megmetsztem linóleumba. A tanulságokat megírtam az általam említett cikkemben, de a könyv végén annak csak a summáját közöltem. Betűm is csak annyi volt Sztánán, hogy csak a legtakarékosabban mondhattam el a magamét. De a lényeg ott van.” [Benkő: 84.]

„Mint grafikus ugyanennek az esztendőnek a második felében készítettem el *Erdélyi kövei* címen tervezett képeskönyvecském 30 darab linómetszetből álló képanyagát. Ezt a könyvecskémet aztán házilag összeeszkábált – amolyan ősi Gutenberg-típusú – kézinyomdámon 1922–1923 telén Sztánán 200 példányban kinyomtattam, befűztem, bekötöttem és felkínáltam az erdélyi könyvbarátoknak. Egy hónapon belül az összes példányokat fel is vásárolták.” [Kós 1971: 1507.]

„A könyv tizenegy képét két színnel kivitelezte, négy lapján pedig már a három színnel való nyomással is találkozunk. Az *Erdély kövei*, amelyet szerzője úgy adott az olvasók kezébe, ahogy tudta »és ahogy lehetett«, igénytelenségében is grafikai remekmű, s az első ilyenmű munka az erdélyi könyvnyomtatás történetében.” [Debreczeni: 656.]

Kós – a bohém Bajornak – egy apró gyártási titkot is elárult:

„Volt otthon egy sokszorosító présem. [...] Hát avval csináltam én az *Erdély kövei* című könyvemet. Én szedtem, én nyomtattam a könyvet, én kötöttem. A nyomdász barátaim suvasztották hozzá a papírt.” [Bajor: 638.]

2. Atila királról ének

EMLÉKEZTETÜNK RÁ, milyen bosszús volt annak idején Kós, amiatt, hogy ezt a kis munkáját többre értékelte a közönség, mint építészeti tevékenységét. Félretéve bosszúságát, csupán a sikerre emlékezve úgy döntött, hogy ismételten kiadja a balladát, természetesen most már új formában, linómetszetekkel illusztrálva. Az eleve elrendelésben mélyen hívő Kós így emlékszik erre:

„Erősen hiszem ma is, hogy a sors akaratából kellett akkor [1908-ban] megírnom az én balladakuriózumomat, hogy majd egyszer, amikor úgy fordult, hogy a történelem kiverte kezemből az építész cirklijét és vonalzóit, felvehessem abba egykori íróttollamat.” [Kós 1991: 94.]

A kortárs költő dicsérete így hangzik:

„1923-ban Kós első írói műve könyv alakban is megjelent. Nem Kolozsvárt, hanem Sztánán. – Jó Heltai Gáspár, kolozsvári könyvnyomtató mester, ha feltámadna, elálmélkodnék rajta, és gyönyörködnék benne. Mert ezt olvasná a kolofonban: »E kis könyv szövegét az Első Magyar Betűöntő Rt. Corvinus antiqua betűivel szedte, képeit linóleumba metszette, kézisaftón, péterfalvai papirosra nyomtatta és bekötötte Kós Károly műhelye Sztánán, 1923.«” [Áprily: 644.]

A könyv „kis alakban, 400 példányban jelent meg; a külső és belső címlap, a nyolc kép és a kötési előzékpapírok linóban, a szövegrész nyomdai betűkkel és metszett iniciálékkal készült. A képek grafikai kiállítása – a linóleum-technikának megfelelően – ezúttal egészen más, mint a rajzos első kiadás. A rajzok egyszerűsítettek, a részletek összevontak, a vonalak vastagok. Alkalmazást és jelentőséget nyernek a kompakt fekete foltok, a háttér színes alányomása. A vastag vonalakkal közrefogott és tagolt háttérmezők a képeknek sajátos üvegfestmény jelleget adnak. Azt lehet mondani, hogy ebben a kiadásban a képek az eredeti tollrajzokat követik ugyan, de teljesen átköltött változatban, s így még nagyobb erővel jelenítik meg a nagy dráma mozzanatait.” [Debreczeni: 656.]

3. Kaláka kalendárium 1925 esztendőre

TENYÉRNŲI FÜZETKE, mérete 15x11,5 cm, 84 számozatlan oldalból áll. Impresszuma egyszerű: „Készült a kalendárium Sztánán, Kós Károly műhelyében, 1924.” A címlaldt követően újabb információ: „A kalendáriumból 250 példány készült.”

Egy kritikusa felrója Kósnak: ez bizony nem a Kelmscott Press-kiadványokhoz hasonló minőség... Vékonyka, sárgás papírra készült, a szedés egyenetlen, a szövegben a megengedettnél több a hiba, a rajzok darabosak és így tovább. Van benne igazság, de nem árt néhány dolgot figyelembe venni: ez nem fametszet és nem rézkarc, a linómetszettől pedig nem lehet túéles kontúrokat, vékony vonalakat elvárni. A másik dolog: a Kelmscottnál minden munkának külön mestere volt, Sztánán pedig mindent egy ember végzett, Kósnak legfennebb a két nagyobb gyermek segíthetett a lapokat összehordani, fűzni. Kicsit sarkítva: a Kelmscott mögött Anglia, a hatalmas gyarmatbirodalom áll, Kós mögött pedig csak Kalotaszeg, a maga köves, sanyarú földjével. Érdekes módon, ha e „silány” füzetke valamely példánya egy-egy pesti antikvárium árverésére kerül, komoly összegekért cserél gazdát... Nem a papír minőségéért, hanem azért, mert a füzetke minden oldalán ott tudják Kós Károly keze nyomát.

„1924-ben készítettem mint [...] grafikus év vége felé: *Kaláka kalendárium 1925 esztendőre* című képeskönyvecskémet (linómetszet-illusztrációit, szedését, nyomását, kötését) sztánai műhelyemben. Ugyanebben az esztendőben terveztem, alapoztam és szerveztem az Erdélyi Szépműves Céh könyvkiadó vállalatát, valamint írtam már *Varju nemzetség* című regényemet is.” [Kós 1971: 1509.]

„Egy év múlva, 1924 végén, Kós Károly ismét új meglepetéssel szolgál a művészi könyv kedvelőinek: Szentimrei Jenővel *Kaláka kalendárium* címmel kis naptárkönyvet ad ki az 1925-ös évre. A teljes grafikai kiállítás Kós műve, beleértve a Szentimrei történelmi szövegeihez készített tizenkilenc linómetszetű illusztrációt is (archaikus város- és várveduták, régi fejedelmek arcképei).” [Debreczeni: 656.]

No, akárhogy számoltam, nekem sehogy sem jött ki a tizenkilenc: vagy több, vagy kevesebb. De leltározzunk együtt. A borítón is linómetszet van, majd következik a kalendárium rész, ahol minden hónaphoz tartozik egy metszet. Páros oldalon vannak a hónapok, nevük két változatban (a nemzetközi és a régi magyar elnevezéssel), a metszetbe ugyanakkor az állatövi jegyeket is belekomponálta a művész. A metszet alatt, a klasszikus naptár-tördelés szerint a hónap napjai és a névnapok. Alul a hold változásai. A

páratlan oldal üresen hagyva, jegyzetek számára, a fehér teret szegő keret fölött nagy betűkből szedve:
MEMORIALE.

Ezt követi a *Százesztendő's jövődömondó* versbe szedett jóslata (a címet szintén linóba metszette Kós), minden kalendárium örökös „rovata”. Szignója nincs, Varró János szerint a kalendárium szövegét Szentimrei Jenő írta [Varró 1973: 105.]. A *Krónika* rész négysorosait biztosan ő írta, hiszen azok – újabbakkal bővítve – önálló kötetben is megjelentek, *Szentimrei Jenő Verses magyar krónikája* címmel [Kvár, 1928].

De ne tanakodjunk a szerző kiléte fölött, inkább olvassák figyelemmel a „százesztendő's” bölcs – betűhíven másolt – tanácsait.

Százesztendő's jövődömondó

Január jön hóval, február jön jéggel,
Március szelekkel, április szeszéllyel,
Május gyöngyvirággal, június jön meggyel,
Julius esővel, águsztus meleggel;
Szeptember hoz almát, október friss mustot,
November friss havat, s végre kis Jézustok,
Decemberben lassu haldoklását látva,
Szenvedéseitől az évet megváltja.

Szenvedéseitől? Hát lesz szenvedés is?
Lesz bizony bőséggel, válogathatsz tézis
De ha nem válogatsz, úgyis jut belőle,
Majd meakulpázhatsz aztán nyakrafőre.
Az én vétkem Uram! elmondhatod bátran,
Mert ujesztendőben sem leszel hibátlan.
Akkor is csak magad kicsi hasznát nézed,
De rút önzésseddel magad is felvérzed.
Mert kapkodsz tétován, s ahelyett, hogy végre
Kézbe vennéd sorsod, rábizod az égre
Pedig meg van írva, megirták eleid:
Ha segítsz magadon, az Isten is segít!
Hogy segíts magadon? Nem szóval, de tettel!
Elhúzóadás helyett jó igyekezettel!
Hogy végtére Erdély három nációja
Ne legyen egymásnak hátramosztítója
Hogy megértsük egymást, mert kívülről senki
Nem jó segítségül, csak téfelt leszedni.
Ha meg felülről jön: csak hatalmat akar,
Ha ki föld alól jön: sötét titkot takar.
De akik itt élünk munkával és bajjal,
Álljunk össze tettel, ne örökös jajjal,
Fogjuk kézre magunk magunk dolga végét,
Csináljunk kicsibe mi egy világbékét,
Egyformán magyarnak, románnak, németnek,
Munkásproletárnak, földműves-népeknek
Dolgos zsidónak és dolgos keresztyénnek:
Nincs is több tanácsa a százéves vénnek.

Ezt újabb „fejezet” követi, előtte metszett betűkből komponált címlap van: ERDÉLY ANNO 1625. Itt hat metszet következik, hat erdélyi várról készült „veduta”, az előtérben korhű ruhákba öltöztetett alakokkal. A hat vár: Kolozsvár, [Maros]Vásárhely, Szeben, Fogaras, Sebesvár, Küküllővár. Mindegyik metszet alatt négysoros versike.

Kolozsvárnál ezt olvashatjuk:

Hej! jó elegyítés a magyar a szásszal,
Mint jó földben jó mag, fizet dús kalásszal,
Centumpátéink élnek bölcs tanáccsal,
Kincses szép Kolozsvár nem cseréllek mással.

Kós a verssorok tipográfiájára is gondot fordított, minden sort annyira megritkított, hogy egyforma hosszúak legyenek, s egyezzenek a metszet szélességével. A vásárhelyi vár metszete alá írt vers egyik szavát, fölös magánhangzók beillesztésével megnyújtotta. Ebben a szakaszban három szedési hiba is van (5sak = csak, nyuta = nyugta, vagyou = nagyon), azokkal együtt reprodukálom:

Szegény gyalog székely, 5sak irhája vagyon,
Hol tatár, hol hajdu, de prédáálják nagyon,
Rossz kicsi élettyin nyuta gyéren vagyon
Csudálhattytok-é, ha hét esze vagyou?

A kalendárium utolsó része: „KRÓNKA az erdélyi nemzetségek viselt dolgairól”. Alcíme: „Emlékezetre való dolgoknak rövid foglalatja, melyek az erdélyi nemzeteket jó vigyázásra serkenthetik igen ügyefogyott állapotjukban.”

A szöveg tulajdonképpen történeti kronológia, 106-tól 1689-ig Apafi Mihály haláláig (a szövegben Apafi, a metszeten Apaffy alak olvasható). A szöveg végén a be nem tartott ígéret: „Folytatás a jövő évi kalendáriumban”. A szöveges rész a páros oldalon van, a páratlan oldalon pedig egy-egy erdélyi uralkodó (király, vajda, fejedelem) portréja található. Ezek a következők: János király, János Zsigmond, Báthori István, Báthori Zsigmond, Mihály vajda, Bocskai István, Bethlen Gábor, öreg Rákóczi György, ifjú Rákóczi György, Barcsay Ákos, Kemény János, Apaffy Mihály. – Ez összesen 12, az előbbi 6 várral csak 18, nem 19.

A Szentimrei-féle *Verses magyar krónika* harmadik kiadásában [Sepsiszentgyörgy, 1991, Castrum Kiadó] az említett metszetek reprodukciója is megtalálható (kivéve Mihály vajdát), ezeken kívül még egy-egy rajz (nem metszet!) a következő történelmi alakokról: Zrínyi Miklós, Básta György, II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos – mindegyiken föllelhető Kós szignója, a K betű.

A történelmi kronológiára vonatkozóan Varró szükségesnek tartja kiemelni:

„A *Krónika* tele van az uralkodó osztály történetírása által nem nagyon népszerűsített, régebbi és újabb kori román, magyar és székely népi megmozdulások, pórlázadások adataival, melyeknek nagy részét csupán egyes naplóiírók naplói őrizték meg.” [Varró 1973: 105.]

Varró János a küküllővári illusztráció alá írt négysorosot is idézi, amely egy jobbágy panaszát beszél el, a panasz végén „azonban már ott a fenyegetés” [Varró 1973: 106.]:

Az úré a lányom, az úré a vérem,
Az úré a földem, s a deres a bérem.
Magam nyomorkodom hitvány zabkenyéren:
Hej, ha egyszer én ezt mind-mind számon kérem!

Ez a több fronton is együtt dolgozó népi radikális Kós és Szentimrei azonos szemlélete, a néppel közösséget vállaló grafikus és költő egyező hite. – De ez már politika, erről bővebben a második részben olvashatnak.

Ennyit tartalmaz a kis kalendárium, a megígért folytatás sajnos elmaradt.

A SZTÁNAI NYOMDA rövid történetét Krizsó Kálmán, kolozsvári nyomdász és nyomdatörténész is megírta, az ő írásának egy részletével zárjuk Kós „sztánai korszakát”. Krizsó a Minerva Rt. nyomdásza volt, nem egy ESZC-kiadvány impresszumában ott olvasható az ő neve is.

Előbb azonban Székely András művészettörténész méltatásából idézünk pár sort, amely néhány új vonással gazdagítja a Kós munkásságáról született erdélyi kritikákat:

„Ezek a [sztánai] könyv-kuriózumok Kós legszebb grafikai munkái közé tartoznak. Köztük van az *Atila királ* második, szedett szövegű, linómetszetekkel díszített változata és az *Erdély kövei* című linósorozat. Ezek a metszetek továbbra is őrzik az »építész« látásmódot, de már csak technikájuk miatt is hiányzik belőlük a lirizálás és fantasztikum. Szűkszavú grafikai megfogalmazásmód ez: ezek az »épületportrék« – és az *Erdély kövei* meg a *Kalotaszeg* lapjain közölt későbbi utódaik – durván faragott népi szobrokra emlékeztetnek. Ugyanakkor árad belőlük a múlt öröksége iránti féltő szeretet. [...] Ez a rajzstílus az építészekre jellemző, akik tervezéskor *szervesített* perspektívájú vázlatokat készítenek. Mivel a perspektíva ilyenkor tetszőleges, a képzeletben létező épületet a rajzoló onnan nézi, ahonnan akarja. Az építészből lett szecessziós grafikusoknál – nemcsak Kósnál – úgy érezzük, mintha a föld felett lebegve szemlélnénk a tájat. Kiváló arányérzéssel osztotta el a sötét és világos foltokat, ahogy építészeti működésére is az arányosság és szellemesség volt jellemző, párosulva az erdélyi falusi gótika és a faépítészet hagyományainak felhasználásával.” [Kós 1979]

Következzék Krizsó Kálmán cikkének rövidített szövege.

„A kis nyomdászattörténeti história ott kezdődik, amikor a Kós Károly tisztelői sorába tartozó néhány nyomdász ellátta őt használt betűkkel, amit Kós a sztánai Varjúvárba szállított, s itt 1922-ben saját kezűleg kiszedte és kinyomtatta *Erdély kövei* című kis művét, nyomógépe pedig egy kimustrált irodai másolóprés volt. [...]

Nem azért volt Kós Károly építészmérnök és ezermester művészember, hogy ne tudott volna segíteni magán. Ezt a kis prést átalakította, modernizálta a maga kifundálása után, ezen már aztán könnyebben ment a nyomtatás. Az 1923-as esztendőben tovább folytatta a nyomdászkodást és könyvkiadást, s az átalakított kis sajtón kinyomtatta *Atila királról ének* című másik kis művét, majd 1924-ben *Kaláka kalendárium 1925 esztendőre* címen naptárt nyomtatott és adott ki.

Persze, mint amolyan »illegális nyomdatulajdonos« nem tudhatott arról, hogy minden egyes nyomtatványféléről – különösképpen, ami könyv, újság vagy röpirat volt –, az ügyészségnek, a Tudományos Akadémiának, az összes egyetemi könyvtárnak egy-egy példányt ingyen köteles beküldeni...

Minden valószínűség mellett szól, hogy egyik-másik könyvbarát – aki mint ritkaságot megvásárolta – eldicsekedett a Kós-kiadványokkal, ami valahogyan az »illetékesek« fülébe is eljutott. Ennek az lett a következménye, hogy Kós Károlyt bíróság elé citálták, ahol a sajtótörvény ide vonatkozó szakaszának be nem tartása miatt a legkisebb büntetést szabták ki reá, azaz száz lej büntetés megfizetésére ítélték. A helyszínen a bíróság nem fogadhatta el a büntetéspénzt, hanem ehelyett szépen megmagyarázták Kósnak, hogy a 100 lejt itt és itt befizeti, majd az arról szóló nyugtát itt és itt bemutatja, és akkor rendbe jön minden.

Igen ám, csakhogy ezt a széles körű bürokráciát úgyannyira nem szívelte, hogy inkább nem fizetett sehova sem... Egyszer aztán bekövetkezett a tragikomédia. Egy szép napon a Varjúvárban megjelent

egy csendőr és egynapi elzárásra invitálta a mi Kósunkat... Persze nagyot mulatott a dolgon maga a csendőr is.

Így végződött Kós amatőr nyomdászkodása és a sztánai »könyvkiadó« tevékenysége.

Nagy veszteség nyomdászati ereiklyéink számára, hogy Kós miniatűr sajtója, nagy értékű könyv- és kéziratgyűjteményével együtt – a második világháború utolsó szakaszában – Sztánán mind elpusztult.” [Krizsó: 1257.]ⁱⁱ

Sajnos e kis történet is tartalmaz meseszerű elemeket. Annak idején a perről helyszíni tudósítás készült, ezt idézzük az alábbiakban.

A kolozsvári egyetemi könyvtár pöre Kós Károllyal

(Az *Újság* tudósítójától.) Szokatlan peres ügyben kellett ítélni ma a kolozsvári törvényszék Anca tanácsának. Felperes a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, alperes Kós Károly a kitűnő építő és iparművész.

A per tárgya három kötet illusztrált könyv: *Erdély kövei*, *Ének Attila királyról* és *Kaláka Kalendárium*, melyeket Kós Károly maga írt, rajzolt, szedett, nyomtatott, kötött és árusított, de amelyekből az előírt köteles példányokatⁱⁱⁱ egyik illetékes fórumnak sem küldötte meg. Az Egyetemi Könyvtár érthetően nélkülözte gyűjteményéből e bibliofil-értékű műveket, viszont Kós Károly arra az állaspontra helyezkedett, hogy ezek a könyvek az ő művészi munkái, s ezért őt kötelezni arra nem lehet, hogy ingyen osztogasson belőlük különböző állami intézményeknek.

Ezért került pörre a sor.

A reggel 8 órakor kezdődő tárgyalásnak egész sereg nyomdászközönsége volt, akik ebben a szokatlan ügyben elvi jelentőségű döntést vártak. Anca bíró kérdésére, hogy miért mulasztotta el a köteles-példányok beküldését, Kós Károly röviden ennyit jelentett ki:

– Mert nem akartam, bíró úr!

A bírák arcán derű suhant keresztül, mire a »vádlott« bővebben kifejtette álláspontját. Kijelentette, hogy ezek a könyvek nem nyomdai műhelyben készültek, tehát nem minősíthetők nyomdaterméknek, hanem *művészi munkának*. A sokszorosított rézkarcokból sem jár köteles példány, pedig azok is nyomtató eljárással készülnek. Ő műveit épp ezért is nem adta könyvárusító forgalomba, árjelzéssel sem látta el, hanem *kézirat gyanánt* terjesztette.

Ezután a bíró kérésére felmutatta a »corpus delicti«-ket, a három, maga kezével nyomtatott könyvet. A bírák alaposan végigtanulmányozták mindhármát és szemmel láthatólag megnyerte tetszésüket Kós művészete. Voltak a tárgyalásnak kedélyes momentuma is, mikor a bírónak ama kérdésére, hogy ismertesse a könyvek technikai előállítását, Kós mosolyogva megjegyezte:

– Én ezt, kérem, a bíró úrnak hiába is magyarázom. Van itt egy csomó szaknyomdász, azok biztosan megértenének. De bíró úrnak látnia kellene az ilyent.

A »vád« képviselőjének nem volt különösebb megjegyzése. János Gáspár védő paragrafusokkal támogatta alá Kós érveit, azután a bíróság kerek félórás tanácskozássra vonult vissza.

Az elhangzott ítélet sem mindennapi érdekességű, különösen az indoklása. A szóban forgó könyveket *nyomtatványoknak* minősítette a bíróság és be nem szolgáltatásukért 300 lej pénzbírsággal sújtotta a »vádlottat«. [Összehasonlításképp: az *Újság* példányonkénti ára 3 lej volt akkor; tehát a büntetés összege 100 újság árának felelt meg. – K. P.] De nyitva hagyta a kérdést, hogy a művészi munkából köteles példányt beküldeni kötelezhető-e a művész. A vonatkozó paragrafus úgy rendelkezik, hogy a köteles példányok elmulasztásáért az illető intézmény a mű ötszörös értékét követelheti. De éppen azért, mert művészi munkáról van szó, a bíróságnak az érték megállapításra támpontja nincs és ilyen irányú keresetével felperest polgári perre utasítja. Az ítélet fellebbezhetetlen, tehát nyomban jogerőre emelkedett.” [*Újság*, 1926. márc. 6. (28. évf. 53. sz.) p. 4.]

Az Erdélyi Szépmíves Céh

AZ 1923-BAN közzétett *Guild of Handicraft* igen fontos írása Kósnak, ebben ismertette példaképeinek követésre méltó elveit. Mivel a céhes életnek Erdélyben is komoly tradíciói voltak, nem meglepő, hogy Kós egy olyan kiadót képzelt el, mely legalább nevében őrizze a céhes hagyományokat. Ezt a feltételezésünket megerősíti Marosi Ildikó is: „Az elnevezést Kós Károly sugallta.” [Marosi 1979: 10.]

A két világháború közti Erdélyben két nevezetes „céhet” alapítottak – az egyik tulajdonképpen könyvkiadó volt (Erdélyi Szépmíves Céh), a másik pedig egyesület (Barabás Miklós Céh) –, Kósnak mindkét alapításban oroszlanrésze volt. Az ESzC esetében egy kis archaikus ízt is kevert az alapötletbe: nem *szépműves*, hanem *szépmíves* céh lett a bejegyzett névben, amiként mindig földművest írt, földműves helyett. [Az 1925 és 1944 között kiadott ESzC-kötetek bibliográfiai adatai megtalálhatók in: Marosi 1979, 2. kötet, p. 302–311. – K. P.]

„1924. március 29-én a *Keleti Újság* adja közre azt a felhívást, amelynek keretében Kádár Imre, Kós Károly, Ligeti Ernő, Nyirő József, Paál Árpád és Zágoni István bejelenti az *Erdélyi Szépmíves Céh* alapításának a tervét: »Mi összeállottunk néhányan, kevesen, akik írunk, s akik ki akarják válogatni az Erdélyben dolgozó írók munkáinak legjavát, és keressük e felhívásunk szavával azt a száz embert, akik értékelik is, de fel is ölelhetik, a megvalósítás biztos útjára vezethetik, egyben magukénak vallhatják ezt a vállalkozást és legszebb eredményeit.« Az ESzC 12 hónap alatt 12 kötetet kíván kiadni – száz megrendelő támogatásával, különleges kivitelezésben, kötetenkénti 200 lejes áron.

1924. május 16-án a lap jelzi: »Megtörtént a csoda, alig jelent meg az ESzC első felhívása, *nyomban visszhangra talált Erdélyben. Pár nap alatt a kibocsátandó amatőr példányokat háromnegyed részben lejegyezték.*« A tájékoztató cikkből megtudjuk, hogy »a Céh eddig Nyirő József, Ligeti Ernő, Kós Károly regényeit, Zágoni István történelmi és Paál Árpád *Az ember rejtelméi* című munkáját, Kádár Imre verseskötetét készítette elő, de még ez évben meg fognak jelenni az erdélyi legjobb prózaírók reprezentáns kötetei is.«” [Mózes: 126.]

Az előfizetők száma (1924. aug.: 200; 1925. febr.: 250; 1925. jún.: 333.), a kiadási határidők és a kiadandó címek listája egyre változott, végül Gulácsy Irén: *Hamueső* könyve indította a sorozatot, 1925 májusában.

Kós nemcsak tervező tipográfusa – és elég gyakran illusztrátora is – volt a Céh könyveinek, hanem ő vezette az egész vállalkozást is. Az ESzC indulásáról, s hogy miként került Kós az igazgatói székbe, Ligeti Ernő így emlékezik:

„Regényt akartunk és Gulácsy jelentkezett is, hogy megírja az első kisebbségi tárgyú regényt, amely a háború, különböző forradalmak következtében dögrovásra került biharmegyei kisebbségi falu nyomorúságának a története. A *Hamueső* volt a megváltozott élet első dokumentuma. A sorozat második kötetét Kós Károlynak kellett volna megírni, de az előírt időre nem tudott kéziratot szállítani. Helyette Kádár Imre ugrott be, *Bujdosó ének* című verseskötetével. A harmadik kiadvány már a Kós Károlyé volt, a *Varju nemzetség*, amely az eddig szépirodalmi területen ismeretlen szerzőt egy csapásra vérbeli íróvá avatta. Kós Károly kalotaszegi történelmi tárgyú regénye a mi számunkra is nagy meglepetés volt. Tudtuk Kós eddigi értékeit. Kitűnő építész, ha kell, erőteljesen fejezi ki írásban is mondanivalóját, Attila királyról írt archaikus versezete, amelyet a középkori barátok művészetével ő maga rajzolt meg és nyomott ki kis kézisajtóján, kétségtelenül írói alkatra mutatott. Kós be-bejárt Kolozsvárra, mindennapos vendég volt a szerkesztőségben, részt vett belső megbeszéléseinken, nagyban politizált, akkortájt még imádtuk impulzív harcos természetét, amely nem ismert tekintélyt és sohasem riadt vissza járatlan utaktól. Hallottuk, hogy odahaza, Sztánán nagy nyomorúságban él, néhány hold földjén maga ás és kapál, kis mokánylován bejárja Kalotaszeget, az ő csodálatos liliputi országát és arra gondoltunk, hogy neki van szüksége leginkább kenyérre. Ezért tettük meg szerény vállalatunk igazgatójának. Most azonban olyan szikrázó, meleg könyvet írt, hogy mi, mesterségbeliek, valamennyien lepipálva éreztük magunkat.” [Ligeti: 70–71.]

Az ESzC alapításának történetét és a kiadóhoz fűződő emlékeit – Marosi Ildikó kérdéseire válaszolva
– Kós Károly az alábbiak szerint tárta föl.

„– Miből élhetett meg a két világháború között egy romániai magyar író?

– Íróink a két világháború között szinte kivétel nélkül ügyvédi, orvosi, tanári, tisztviselői, újságírói, illetve szerkesztői, földbirtokosi és más jövedelmükből éltek. Az írói honorárium csak ráadás volt erre. Kivételképpen, tudtommal, a harmincas évektől kezdve csak Tamási és Nyirő éltek meg szépirodalmi munkásságuk jövedelméből. Én magam a Céhtől kapott és egy átlagos középiskolai tanár fizetésének megfelelő igazgatói fizetéséből éltem meg. [...]

– S ebbe benne volt a Helikon is?

– Így feltett kérdésre nem tudok válaszolni, mert nem tudom, hogy melyik Helikonra gondol: a vécsi Helikonnak nevezett írói társaságra-e, mely a Kemény János által évenként kiválogatott és személyre szóló levele útján meghívott háromnapos vendégként Vécsen beszélte meg Erdély magyar kultúrájának ügyes-bajos dolgai? Ez a Helikon nem volt egy szokványos irodalmi társaság, egyesület vagy szövetség. Nem voltak alapszabályai, nem volt vezetősége, tisztviselői, jövedelme vagy vagyona, állandó helyiségei, lakáscíme. Szóval nem volt hatóságilag elismert, tudomásul vett, úgynevezett jogi személy. Volt egy *Erdélyi Helikon* című folyóirat, melynek a programját a vécsi íróközösség állapította meg, szerkesztőjét ugyancsak ez a közösség választotta, viszont kiadását – a szerkesztés technikai és közvetlen adminisztrációjának kivételével, melyet a szerkesztő irányított és ellenőrzött – a három évvel előbb alapított és a Kádár Imre, Paál Árpád, Zágoni István, Ligeti Ernő, Nyirő József és Kós Károly alapítótágokból és a folyóirat indulásakor hetedik betétes tagként adaptált [sic!] Kovács Lászlóból álló Erdélyi Szépmíves Céh törvényszékieleg bejegyzett Könyvkiadó Betéti Társaság vállalta és végezte. S mindezt azért mondtam el, mert bosszant, amikor irodalomtudósaink jó része egyszerűen megállapítja, hogy a Helikon a maga tulajdonába átvette az Erdélyi Szépmíves Céhet. [...] Igaz, hogy az Erdélyi Szépmíves Céh felajánlotta azt a lehetőséget, hogy a helikoni írók, egyenként vásárolt betéteikkel, teljes jogú tagjai lehetnek a Céhek, és akkor, mint most is, azok fognak abban rendelkezni, akik a többség bizalmát megkapták. De egyetlen író sem akadt, aki vállalta a Céhet alapító betétesek által egykor egyenként vállalt betéti és alapdíj-részlet megfizetését. Így tehát maradt minden a régiben: a vécsi Helikon szabad író társaság és a tőle független Erdélyi Szépmíves Céh könyvkiadó betéti társaság. [...]

Mint szerkesztő mindig tiltakoztam és a lehetőségek határán belül meg is akadályoztam, hogy a folyóiratban túlságosan elszaporodjanak a magyarországi írások az erdélyiek rovására. Mert a véleményem és a megállapított program szerint is, a *Helikon* az erdélyi írók lapja, nem a magyarországi írók fióklerakata; hivatása az erdélyi szépirodalom szolgálata, nívójának korszerűvé emelése. A magam elsődleges kötelező munkafeladatának azonban a Céh-kiadványok minél gazdaságosabb előállításával kapcsolatosan, azok korszerűen esztétikus formai és szolid szerkezeti megjelenítését vallottam és vállaltam.

– Ha illusztrált egy könyvet, azt külön megfizették?

– A magam könyvgrafikai illusztráló, borítólap-tervező és kötéstervező-rajzoló munkáját igazgatói kötelességemhez természetesen hozzátartozó munkámnak tartottam, amiért külön honorárium nem illet. De ezt a munkámat különben is szívesen csináltam. [...]

– Olyan szépek, mai szemmel is, a Céh-könyvek és a betűk. Hol nyomtatták őket, honnan voltak a betűk?

– Miután a Céh anyagi alapja elejétől a végéig az előfizetők, illetve a könyveit közvetlenül megrendelő, amatőr könyvbarátok voltak – a Céh úgynevezett külső tagjai –, számukra nemcsak tartalmukban, de külső megjelenésükben, formájukban, szerkezetükben, anyagukban is sajátosan jellemző, korszerűen jó és szép könyveket kellett előállítanunk. Néhány esztendei kísérletezés után ez sikerült is. A Céh-könyvek első sorozatait a Lapkiadó Rt. készítette el teljes egészében. Az ő készletéből válogattuk ki a papírost, a nyomáshoz szükséges Corvinus antikva betűtípust, ő jelölte ki a megfelelő szedőt, tördelőt, gépmestert. Mi adtuk a grafikai anyagot, határoztuk meg a szedéstükröt, mi

végeztük a szedés korrigálását és a revíziót. Amikor aztán 1925-béli indulásunk után két év múlva pénzügyileg rendbejöttünk: volt már forgótőkénk, sőt tartalékalapunk, tehát nem szorultunk a Lapkiadó hitelére és a fedezeti váltókat összetéptük, a könyveink előállításnak különböző fázisait egymástól elválasztottuk. A papirost közvetlenül a péterfalvai gyártól vásároltuk meg, mert így nemcsak olcsóbban, gyári áron jutottunk hozzá, de félvagon rendelése és készpénzfizetés esetében olyan súlyban, minőségben és formátumban gyártotta és szállította le, amilyenben azt mi megrendeltük. A fűzés és kötés munkájára nézve sikerült megegyeznünk a kitűnő Rohonyi Antal egyetemi könyvkötővel, a könyv hátához szükséges pergament kizárólag a mi számunkra gyártotta és szállította a kolozsvári Dermata gyár. Könyvsorozatunk nyomdai munkáinak elkészítésére négy kolozsvári nyomdától kért és kapott árajánlat alapján a munkát a Minerva Rt. kapta meg, mely nemcsak a legolcsóbb volt, de vállalta azonfelül azt is, hogy a mi könyveinket újonnan hozatott Garamond antikva betűtípussal nyomja ki. Itt jegyzem meg, hogy a kizárólagosan amatőr könyvbarátok, a Céh úgynevezett külső tagjai számára, tehát zárt számban, famentes papírra nyomott, félbőr, illetve pergamenkötéses, névre szóló ex libriszes könyvpéldányokon kívül, készült ugyanezeknek a könyveknek egy félfamentes papirosra nyomott, fűzött, sorozatonként is megrendelhető, de könyvkereskedésben egyenként is megvásárolható, nagyobb példányszámú, olcsó kiadása is.

– A Céhnek saját nyomdája nem volt soha?

– Nem volt. [...] Persze hogy szerettem volna a Céh számára is saját nyomdát beállítani, amolyan gyomai Kner-félet. De számolva a lehetőségekkel, elejtettem ezt a tervet. Megelégedtem azzal, hogy jórészt az én részvételemmel, Erdélyben, egy mindentől és mindenkitől független, Erdélyben gyártott papirosra, erdélyi nyomdában, erdélyi írók szép és jó könyveit előállító kiadvállalat vezetője lehettem. [Az ESzC kiadványai az első három évben a Lapkiadó Rt. nyomdájában készültek, majd 1928-tól a Minerva Rt.-nél, de 1929–1931 között a Concordia is besegített (38–61. számú kötetek). – K. P.]

– Ki adta a hitelt a Céh-kiadványok elindításához?

– A közönség. Erre építettem én, mégpedig régi tapasztalatom alapján. Tudniillik én azelőtt már szerkesztettem lapot, és adtam ki kis könyveket. Volt egy nagyon jó névsorom. Tudtam, hogy ki szereti a szép könyvet és a jó könyvet. Körülbelül ötszáz darab felhívást küldtünk ezekhez a könyvbarátokhoz, kérve a Céhnek címzett, mellékelte levelezőlapokon szíves válaszukat, hogy vállalják-e *látatlanban*, a nevüket tartalmazó ex libriszel ellátott, tehát kizárólag az ő számukra készült, szép és jó erdélyi könyvek átvételét ilyen és ilyen áron. Miután »lapkiadói« barátaim útján ismertem a nyomdavállalat költségvetési adatait, meg tudtam csinálni a magam költségvetését, melyből kisült, hogy ha kétszáz darab, felemelt árú, amatőr példány átvételét biztosítani tudjuk, akkor megvan a fedezete az első tíz példányra tervezett könyvsorozatunk kiadásának. Hamarosan megkaptuk a válaszokat; a feltétlenül szükséges kétszáz amatőr megrendelő helyett háromszázötven jelentkezett. Ezzel az eredménnyel kerestem fel a Lapkiadó igazgatóját, Weisz Sándort, aki ennek alapján vállalta is első sorozatunk előállítását, de hivatkozva felelősségére, azt kérte, biztosítékul írjak alá a Lapkiadónak egy fedezeti váltót.

– Mi volt a fedezet?

– A tehermentes Sztána.

– Feláldozta volna Sztánát?

– Én nem, mert biztos voltam benne, hogy a megrendelők nem hagynak cserben. És mindenikük ki is fizette a maga amatőr példányának árát. Nevüket közöltük minden amatőr példány végén.

– S esetleg más nem tehetett volna ki ezt az összeget?

– Lehet. De mi erre senkit sem kértünk, mert nem volt erre szükségünk. Így függetlenek maradtunk. Indulásunk után két évvel, 1926-ban azt a fedezeti váltót is már el lehetett tépni! A helikoni első találkozásunkon Kuncz felvetette, hogy szüksége volna az íróársaságnak egy folyóiratra, melyet a Céh adna ki. Mire én azt válaszoltam: »Minden folyóirat ráfizetéses, még a *Nyugat* is. Csak akkor vállaljuk, ha a Céhnek lesz fölös jövedelme, hogy fedezhesse a ráfizetést. Mert a Céhet veszélyeztetni nem szabad.« Így aztán, ígéretünk szerint, 1928-ban vállaltuk a *Helikon* folyóirat kiadását is. Viszont a

helikoni író társaságot köteleztük arra, hogy igenis propagálja a folyóiratát: tessék propagálni, tessék terjeszteni, ebben segítsenek a Céhnek.

- Mindenki megírta már az alakulást, de azt senki sem, hogyan szűnt meg a Céh.
- Hát egyszerűen úgy, mint ahogy 44 végén minden más egykori kiadó és lap megszűnt.
- Mi történt az irataival, a levelezésével?
- Máig napig sem tudom. Csak egyik napról a másikra kitelepítették a Fő-tér 7 szám alatti helyiségből, ahol most a bank van, a harmadik emeleti egy szobájából.
- Ki volt segítségére a Céhnél, mint alkalmazott?
- Kádár Ilus. Az alapítástól a megszűnésig ő volt a fő mindenes. Ő volt a gépíró, a pénztáros, a könyvelő. Olyan egyszerű volt a mi adminisztrációnk, azért nem fizettünk reá. Ma egy-egy szerkesztőség nem is tudom hány emberből áll! A Céh egy íróasztallal kezdte a nyomdában, a Lapkiadónál, az Egyetem utcában. Ez volt a szerkesztőség és kiadóhivatal. Mellettem ült egyetlen alkalmazottunk: Kádár Ilus. Akkor még Kovács László sehol sem volt. És kaptunk kölcsön egy írógépet, gratisz, azt is a nyomdától. Ez volt az egész szerkesztői és kiadói felszerelésünk. [...] Nekem a könyv- és lapkiadás anyagi és technikai részével kellett elsősorban törődnöm, foglalkoznom, és az éppen elég és felelős munkát adott.” [Marosi 1974: 11–14.]

ÉLETMŰVÉNEK ELEMZŐI Kós építészeti tevékenységének virágkorát a tízes évek elejére teszik, grafikus-könyvművészi téren alkotott legszebb munkái a húszas-harmincas években készültek. Ezek közül kiemelkedik az 1929-ben megírt és hatvan linómetszetet számláló *Erdély* című kultúrtörténeti vázlat, valamint az 1932-ben kiadott *Kalotaszeg* című kötet (utóbbi a metszetek mellett tollrajzokat is tartalmaz).

Ő tervezte az ESzC és a Helikon emblémáját. „Kisebb vagy »apró« grafikai munkái közül meg kell említenünk cikkeit kísérő vagy önálló rajzait, melyek a korabeli számottevő lapokban, folyóiratokban (*Vasárnapi Újság*, *Pásztortűz*, *Cultura*, *Újság*, *Erdélyi Helikon*, *Keleti Újság*, *Ellenzék*, *Tér és Forma*, *Építészet*, *Világosság*) és különböző könyvekben jelentek meg.” [Debreczeni: 658.]

A műfaj szerelmeseinek nagy bánatára csak kevés ex libris viseli az ő szignóját.

Közismert dolog, hogy kora két irodalmi folyóiratának – *Pásztortűz* és *Erdélyi Helikon* – ő tervezte a címlapját, de még 1946-ban is felkérték hasonló munkára.

„– Azt mondják, Károly bácsi mindig híres veszekedő ember volt...”

– Inkább vitatkozó, mint veszekedő. De csak addig, amíg nem győztek meg. Ez nem volt harag, veszekedés, hanem vita. Nem elegyedtem senki belső dolgaiba. Nem marcangoltuk egymást – vitatkoztunk. Sokszor vissza is vontam: nem akartalak megbántani. Így volt Gaál Gáborral is. Annyit írogatnak a mi viszonyunkról. Nem ellenségek, *ellenfelek* voltunk. De tiszteltük egymást kölcsönösen. A háború után is jól voltunk, ő kért fel az *Utunk* fejlécének elkészítésére. A végén panaszkodott, hogy nem így képzelte, de már késő volt...” [Marosi 1974: 9.]

1940 után új lehetőség nyílt meg Kós előtt: építészetet tanított a mezőgazdasági főiskolán. Már kevesebbet foglalkozott irodalommal, s az 1946 júniusában alapított *Utunk*hoz is csak laza szálak fűzték. 1963-ban (24., 25. és 28. sz.) három írását közölték. E vallomásokat (*Én és az írás*, *Ars poetica* és *Író, írás, kritika*) a *Hármaskönyv* című kötet is tartalmazza. 1966-ban rajzzal köszöntötte a 20 éves, „ifjú” lapot: a Varjúvárból Kolozsvárra igyekvő, hóna alatt könyvet cipelő Kóst ábrázolja.

Hosszabb részt idézünk egy 1958-ban megjelent írásából, mely az 500. számát megért irodalmi hetilapot volt hivatott köszönteni. Az eléggé „morcos” írást azért idézzük, mert közben felnőtt egy új nemzedék, akiknek az életéhez, mindennapjaihoz annyira hozzátartozik a számítógép, mint az én korosztályom elemista korszakához a penna és a kalamáris. A mai fiatal komputeren ír, dolgozik, „tördel és szerkeszt”. Nem ismeri a klasszikus nyomdászatot, az ólombetűt és a maratott cinklemezt – ami egészségügyi szempontból kiváló előny –, de sajnos a lap- és könyvesinálás klasszikus szabályait és alapelveit sem, aminek a semmibe vételéről Kós Károly is elítélően nyilatkozott.

A cikk elején visszaemlékezik az 1946-os indulásra, majd kifejti tipográfiai nézeteit.

//119. old.//

Kós Károly: Újratördelném az Utunkat

„[...] A vajúdás folyamatát, a lap tartalmi és formai kialakítását, élükön néhai Gaál Gáborral, az írásnak marxista szemléletű beavatottjai vezették le és az új irodalmi szemléletet szolgálni hivatott lap jövőendő életének és egészséges fejlődésének ígéretes erejében jött a világra. S készen állott már az útra is, melyet járnia elrendeltetett, amikor keresztelőjére meghívatott a grafikus is, hogy a grafika formai eszközeivel ábrázolja [a lap] nevét a lapfejen. Ez a grafikus akkor éppen én voltam: egy régi, immár elsüllyedt világ neveltje és ezért a magam hibájául igyekeztem felróni azt a kellemetlen érzésemet, mellyel tudomásul kellett vennem a lap szokatlanul nagy oldalterjedelmét (mely akkor nagyobb volt a mainál is). [Az induláskor 50x35 cm a lap mérete, 1951-ben – egy évig – 60x43 cm, majd évekig 48x35. Az utód, az 1990-től megjelenő *Helikon*, kezdetben az *Utunk* méretével megegyező volt, majd miután áttértek a számítógépes tördelésre és ofsetnyomásra, azután 34x24 cm lett. Ez már egy »kényelmes« méret. – K. P.]

Igyekeztem azonban legjobb tudásom szerint megoldani a nekem jutott feladatot és megoldásomat a bírák megfelelőnek is ítélték. Viszont bevallom, hogy én nem voltam akkor sem megelégedve és a mai napig sem békültem meg a lap címfejének azzal az újszerű grafikai megoldásával, mely ellenkezik a nyomdagrafika sokszázados egyensúly-törvényével. [...] a látszat azt állapíttatja meg velem és bennem, hogy a lap szerkesztői ill. grafikai tervezői – mindegy, hogy tudatosan vagy ösztönösen – az indulás óta eltelt tizenkét esztendő folyamán ismételten is, különböző módszerekkel és több-kevesebb eredménnyel próbálkoztak e grafikai egyensúlytalanságnak a kiküszöbölésével, vagy legalább enyhítésével, de ez nekik megközelítő mértékben sem mindig, teljességében pedig egyszer sem sikerült. (Véleményem szerint az eddig való kísérletek közül a legutóbbi két lapszám címdoldalain sikerült a legjobban.)

[...] S ahogy eközben visszapillantottam az útra, melyet születése óta az *Utunk* megjárta, megpróbáltam emlékezetembe idézni: honnan és hogyan indult egykor és hova jutott el, mivé formálódott tizenkét esztendő korára, most íme – mint a lap régi olvasója és barátja, aki a múltakban néhány évtizeden keresztül akaratlanul ugyan, de örömmel tevékenykedtem a nyomdagrafika munkaterületén – elmondom a lap nyomdagrafikai alakulásával és mai felépítésével kapcsolatos néhány megérzésemet, észrevételemet és elgondolásomat, azzal a megnyugtató hitemmel, hogy ha az, amit elmondok, felesleges, akkor úgysem árthat senkinek, viszont ha nem felesleges, akkor esetleg hasznos is lehet.

Az olvasó és lapja egymáshoz való viszonyának minden időben és ma is az a jellemző tulajdonsága, hogy az olvasónak igényei vannak lapjával szemben, lapnak viszont kötelezettségei olvasójával szemben. Az olvasó azt igényli az *Utunk*tól, hogy napi munkája után kapjon tőle megnyugvást, lelkét gyönyörködtesse, szellemét gazdagítsa, szépségszomját kielégítse, s mindezt úgy, hogy a maga területén aktuális legyen, hogy ne fássza, de üdítse, hogy ne untassa, de szórakoztassa. A lap köteles feladata viszont, hogy olvasójának ezt a jogos igényét nemes haladó hagyományainkra alapozott nemzeti formában és tiszta szocialista tartalommal egészítse ki.

Nem könnyen teljesíthető kötelezettsége ez a lapnak, mert a múlthoz képest nemcsak többletet tartalmaz, de új szemléletű szerkesztői munkát, módszereket, szellemet, illetve új szemléletű tartalmat és megjelenítési formát követel. [...] Nyugodt lelkiismerettel merem megállapítani, hogy a lap, kissé bizonytalanul tapogatózó indulásától kezdve, közbeeső megtorpanásokkal, sőt időnként kitérésekkel

is, de egészében állandóan eredményesebben halad felfelé és előre a maga köteles feladatának teljesítésének útján – az írásbeli tartalom tekintetében. De azt is kénytelen vagyok megállapítani – mint személyes véleményemet –, hogy ennek az állandóan javuló szellemi (írásbeli) tartalomnak nyomdatechnikai, formai felépítése és elrendezése (a szövegek elhelyezése /tördelése/, a szövegek és képek – felületek és foltok – egymáshoz való aránya és egymáshoz viszonyított elhelyezése a nyomástükörben, a megfelelő kenyérbetű-típusok és -nagyságok, a címbetűk, léniák, keretek, zárólécek, díszek helyes megválasztása és alkalmazása) a tizenkét év alatt alig javult valamit is, sőt bizonyos szempontból ma e tekintetben a helyzet még rosszabb, mint az induláskor volt. [Az összefüggő, folyó szövegek betűtípusát nevezik *kenyérbetű*nek; a betűszedő – úgymond – ezzel keresi a kenyerét. – K. P.] Indulásakor a lap képe, a mainál is nagyobb formátuma következtében is, amelynek tükrét, ill. túl hosszú hasábjait alig vagy egyáltalán nem élénkítette kép, vonal, fehér vagy fekete folt, vagy bár valamelyes kiemelés stb., idegesítően sivár volt, s az olvasót sokszor elidegenítette magától. Később e tekintetben fokozatosan javult a helyzet: szaporodtak az illusztrációk, képzőművészeti alkotások reprodukciói, fotógrafikák, rajzolt nyomdadíszek (műtyürek), keretek, lécek: a lap élénkebb, vidámabb képű lett, a tükör sivár szürkesége eltűnt – az olvasók őszinte öröme és a lap javára. Tetézte a javulást a lap formátumának az egykorinál kisebbre változtatása, ami kezelhetőségét az olvasó számára könnyebbé tette és az olvasó bosszúságát mérsékelte. (Bár még mai formátumában sem alkalmas arra, hogy különleges térfogatú könyvtárszekrénnel nem rendelkező egyszerű dolgozó állampolgár a maga kedves lapját évfolyamonként bekötötve elhelyezhesse szerény könyvespolcán; tehát indokolt dühvel kénytelen a kiolvasott lapot – kiselejtezni.)

A lap szerkesztősege azonban, az illusztrációs és díszítő anyag túlságos felszaporításával a végén túllőtt a célon; a túlságosan sok és ráadásul különböző jellegű, nagyságú és folthatású képanyagnak azonos oldalakon való összezsúfolásával egyaránt széjjelszaggatta az egységesnek kívánczó szövegeket, másrészt megzavarta az oldalak (és oldalpárok) nyugalmát, felborította egyensúlyukat, aminek az eredménye az olvasó esztétikai érzésének rombolása, a zavartalan olvashatóság megnyugtató hatásának rontása. »Est modus in rebus« [Értelme: mindent mértékkel kell csinálni. – K. P.] mondja figyelemreméltóan a régi, bölcs latin mondás.

Feltűnő és bosszantó a szövegekben – különösen a hosszabb és értékesebb szövegekben – túlságos mértékben használt kurzív betű, mely tudvalevőleg nehezebben olvasható, a szemet inkább rontó, mint az ugyanolyan nagyságú kurrens antiqua. Viszont állandóan apad a garmond kurrens szedés a borgisz javára. [Egy kis általános betűismeret: a *kurzív* a *dőlt betű* jelölésére használt nyomdai szakszó, a kurrens a kis betűt jelöli (a VERZÁLIS, azaz NAGY BETŰ ellentéte), az antiqua vagy antikva pedig – átvitt értelemben – az álló betűt. Az antikva tkp. a klasszikus, régebbi korokban megrajzolt latin betűtípusok gyűjtőneve, amelyeknél a betű szára kis »talpacsákban« végződik, ennek ellentéte a groteszk, melyeknél a betűt alkotó vonal azonos vastagságú. A garmond és a borgisz megnevezések a betű méretére vonatkoznak, előbbi tízpontos, utóbbi kilencpontos nagyságot jelöl, ez utóbbi, apróbb lévén, nehezebben olvasható. – K. P.] Ez a valószínűleg a nyomásfelületek jó kihasználása érdekében történő eljárás eltúlzása ugyancsak az olvasók szemének és idegeinek rongálására szolgál.

Megjegyzem, hogy a kurzív apasztása semmi nehézségbe sem ütközik. A garmond szedés szaporítása – főleg, ha ezt a szöveg indokoltá teszi – pedig megtörténhetik úgy, hogy azért nem kell apasztani a szövegeket, ha megapasztjuk a sok esetben egészen indokolatlanul és apropó nélkül közölt festői vagy szobrászati alkotások fototípiái reprodukálását (ami úgyis csak bosszantja az indoklást hiába keresgélő olvasót), vagy az igen gyakori gyenge, sőt primitív szövegillusztrációkat, melyek az ízlést nem nevelik. Nézetem szerint csupán igazán magasrendű szépirodalmi szöveg érdemel illusztrációt, de az aztán a szöveghez méltóan művészi grafika legyen s nem olyan, amilyenekkel gyermekkoromban a ponyván árult kalendáriumokat vagy a krajcáros lapok címlapját »díszítették« névtelen rajzosok. [...]

Nagyon kellemetlen és bosszantó tördelési divat ma az összefüggő szövegek megszakítása és a maradéknak egy másik, néha igen távoli oldal lehető legeldugottabb helyén való folytatólágos közlése. [...] Hogy mi az oka ennek, nem tudom, hogy azonban elkerülhető, azt tudom. [...]

Feltűnő és nem éppen esztétikus a címszövegek betűivel való szinte gyermekes tobzódás. Elrettentő példája ennek a május 15-iki szám 8–9 oldalpárján látható, ahol az összesen 9 címfejet 8 különböző

típusú, nagyságú szedett, ill. rajzolt blokk-, groteszk-, álló-, kurzív-, verzális-, kurrens-, kövér és sovány betűkből komponálta össze és helyezte el a szedő, ill. tördelő az esztétikának, a nemes nyomdagrafikának megcsúfolásával. »Varietas delectat« – tanítja ugyan az egykori latin közmondás és ez igaz ma is, de az is igazság, amit egykori bölcs professzoromtól tanultam meg úgy, hogy máig sem felejtettem el: »A hagyma jóízű, a csokoládé is jóízű, de kettő együtt mégsem jóízű.« [...]»

De most már igazán nem folytatom tovább harapós írásomat, mert eszembe jutott, hogy tulajdonképpen nem kritizálni, hanem szeretettel üdvözölni akartam az *Utunk*-at, ötszázadik száma megszületése alkalmából. [...]»

[*Utunk*, 1958. május 29.]

KÓS KÁROLY iménti cikke alapos szakmai tudásról tesz tanúbizonyságot, tanításai ma is időszerűek. Írásában – a céh mesteréhez méltó szigorral és tekintéllyel – a tördelés, lapkészítés szabályainak tiszteletét hirdeti és követeli. Tegyük hozzá: joggal.

Az elején Debreczeni Lászlót idéztem, szintén az ő szabatosan fogalmazott, értő szavaival zárom a kötet első részét. Kós Károly grafikai művészetét értékelő tanulmányának végén olvashatjuk az alábbi sorokat:

„Kós Károly rajzstílusa önálló fejlődés eredménye, egy nagyon erős és önálló művészegyéniség alkotása, amelynek mélyén azonban a hazai múlt művészetének és a nép művészetének szellemi erői hatnak. [...]»

Egész életével igazolta, amit ma, nyolcvanöt évvel a vállán is vall: az igazi művész nem lehet hűtlen az emberhez, az emberért való művészethez.” [*Debreczeni*: 665.]

ⁱ Veduta = látkép: táj, város v. épülecsoport valósághű ábrázolása festményen, rajzon, metszeten.

ⁱⁱ Krizsónak, az erdélyi nyomdászat történetét bemutató kéziratos munkájában is megtalálható a fenti epizód. Az itt idézett szöveg a két lelőhelyen található textus összehasonlított és javított változata.

ⁱⁱⁱ Amit a köteles példányokról tudni kell. Legalább 150 éves törvény kötelezi a nyomdákat, hogy minden termékük egy-egy példányát eljuttassák az arra kijelölt könyvtáraknak. Románia átvette ezt a módszert és törvényt, ma a köteles példányokat – minden nyomtatványból tíz darabot – a bukaresti *Biblioteca Națională* címére kell elküldeni. Megjegyezni kívánjuk, hogy a küldeményt a posta ingyenesen továbbítja! Célja az akciónak, hogy a jövő generációk számára elérhetővé tegye a nyomtatott műveket. Sajnáljuk, hogy Kós ezt nem értette meg, emiatt – bár az is lehet, hogy végül leadta a példányokat, s azok közül kettő eltűnt – a kérdéses három kiadványból a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtárban ma [2003. szept. 18.] csupán a *Kaláka kalendárium* található, könyvtári jelzete: C 1316.

Második rész A politikus

KÓS KÁROLY politikai értékítéletének kialakulásához két fontos esemény is hozzájárult, ezek a világtörténelem szempontjából csupán apró mozzanatnak számítanak. Emlékirataiban is megemlékezik róluk, s egyúttal azt is kihangsúlyozza, hogy az események nemcsak az ő számára voltak megrázóak, hanem Erdély számára is sorsdöntőnek mutatkoztak.

„... tizenegy éves koromban találkoztam első ízben a politikával.

Nem azzal, amelyik ócska nemzetiszíni szolamokkal bolondította a jámbor népet, vagy ádáz szócátákat vívott egy »és« szócskáért. Sem azzal, mely cinikusan csupán piszkos ugródeszkája volt munkanélküli protekción egzisztenciáknak vagy busásan jövedelmező üzleteknek. Nem a politikának ezekkel a tragikusan hitvány és szégyellni való karikatúráival találkoztam, hanem azzal a halálosan komoly politikával, mely népek és nemzetek életsorsát határozza meg és dönti el, előbb vagy utóbb, jobbra vagy balra.

Én az ún. memorandum-pörrel találkoztam.

Mi volt ennek a pörnek a lényege?

Az erdélyi román politikai vezetők: papok, ügyvédek, parlamenti képviselők népük nevében memorandumot szerkesztettek, melyben – nem véve tudomásul a 67-es kiegyezést – a 48 előtti Erdély rendi alkotmányának olyan módosítását követelték, mely a három törvényes nemzet mellé negyedikül a román iktatja be és vallásukat bevettnek ismeri el. Memorandumukat küldöttség adta át Bécsben, Ausztria császárának [...].

A császár a küldöttséget nem fogadta és a memorandumot a magyar király bíróságának utaltatta át, mely a memorandum aláíróit hazaárulás vádjával perbe fogta. Ennek a pernek kolozsvári végtárgyalásakor, illetve az ítélet kihirdetésekor találkoztam én a politikával.

Természetesen akkor én ezt mind nem tudtam. Azt még kevésbé, hogy ez a per csupán egyik közbelső állomása annak a régi nagy pernek, mely 1784-ben az érchegységi mócok véres és végül vérbe fojtott ún. Horea-forradalmával indult, második állomása a román nép 1848-as évi balázsfallvi nemzeti gyűlése volt, és ez az 1894-es memorandum-per már a harmadik állomás. (Végállomása aztán Trianon lett.)

Mindezt akkor én még nem tudtam. Akkor csak néztem, és bámultam kíváncsian és értelenül a borzongatóan érdekes színjátékot, melyet látnom adatott, de megértenem csak sokkal később.

Lakásunk ablakából néztem a számomra akkor még ismeretlen idegen nép sűrű tömegét, ahogy a vasúti állomás felől mind csak jött, jött, menetelt be a város felé. Azután kiszöktem az utcára és a többi kíváncsi kolozsvári emberrel együtt a Postakert utca torkából néztem a törvényszéki épület előtti teret fulladásig megtöltő idegen népek sokaságát, ahogy szemben az épülettel mozdulás nélkül állott és némám bámulta mind az »Igazság« palotáját. S láttam aztán, hogy egyszer csak meglódul, felmordul és zúgva hullámszik, tolong, tülekedik arrafelé. Aztán láttam, hogy a Külmagyar utcából huszárszázad kanyarodik ki és beleugrat a tömegbe. Aztán trombiták recsegnek, huszárkard villan, botok puffannak és emberek ordítanak és üvöltenek és rohanganak ide-oda s aztán futnak, nyargalnak, menekülnek...

És mindenki fut már és én is futottam egész erőmből, szorongó szívvel, rémülten – haza, csak haza. Ez volt első találkozásom a politikával.

(A vádlottakat akkor néhány havi államfogházra ítélte a magyar bíróság.)”

[Kós 1991: 14, 16, 18.]

A másik esemény jóval később történt, 1911-ben. Akkor Kós már ismert építész volt. De nemcsak tervezőként dolgozott, hanem ha a helyzet úgy kívánta, akkor maga tervezte épületek művezetését is vállalta. A sepsiszentgyörgyi múzeum építkezésénél dolgozott éppen..., de adjuk át neki a szót!

„... hazautazásom napja összeesett az ASTRA (az erdélyi románság kulturális egyesülete) félszázados jubileumi közgyűlésének napjával, melyet az Egyesület akkor Balázsfallván tartott meg. S

miután Balázsfalva az én hazautazásom útvonalába esett, felhasználtam az alkalmat, hogy ezt a román kultúrünnepet közvetlenül láthassam. És amit akkor ott megláttam és megtanultam, az soha el nem felejtett tanulságomul maradt meg bennem, sőt sorsszerű figyelmeztetőm, s eljövendő időkben életutam meghatározója lett.

Balázsfalva alatt, a Küküllő mentén terpeszkedik a hatalmas füves térség: a »Cîmpul Libertății« (a Szabadságmező, ahol az 1848-ban megtartott román nemzeti gyűlés az uniót elutasította és a román nép negyedik nemzetként való elismertetését követelte). Ez a térség volt most a román kultúregyesület jubiláris közgyűlésének színhelye, melyen ott táborozott az erdélyi románság teljessége: papjaival, tanítóival, iparosaival, kereskedőivel, ügyvédekkel, orvosokkal, politikusokkal együtt Erdély minden szegletéből odasereglett földműves és pásztor falusi parasztságának és városi kisembereinek több ezres tömege.

Ennek a népgyűlésnek adtak számot az ASTRA vezetői a maguk sáfárkodásáról, és ennek a népnek mutatták meg az utat, amelyen a jövőben haladniuk javasolják. És ez a nép hagyta jóvá azt az utat, amelyen vezetői őket vezetni elhivatottak. S bekoronázta a kultúrgyűlést, amikor Aurel Vlaicu a maga szerkesztette repülőgéppel felemelkedett a levegőbe, hogy aztán keresztülrepülve a Kárpátokon – megmutassa az utat, mely Erdélyt Óromániával köti össze...

Így tartotta meg ünnepi közgyűlését az erdélyi románok kultúregyesülete...

S még ebben az esztendőben Kolozsvárott az EMKE (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület) tartotta ugyancsak ünnepi-jubiláris közgyűlését. Azon a napon Kolozsvárt voltam ugyan, de ezen a gyűlésen nem vehettem részt. Mert az egy zártkörű társaság gyűlése volt: azoké a főpapoké, nagypolgároké, mágnásoké (díszvendége a gyűlésnek Apponyi Albert gróf volt), akik az öreg Redut termében rendezett gyűlésre hivatalos meghívólevelet kaptak. Az erdélyi magyar nép: a dolgozó paraszt és városi kisember nem volt oda hivatalos; nem is tudott róla. S a gyűlés az úri társaság bankettjével zárult a New York szálloda különtermében...

A két erdélyi kulturális egyesület két közgyűlésének hűséges fotográfiáját foglaltam össze egy írásomban, a tanulásaival együtt, amit összehasonlításuk kapcsán levontam: hogy melyik nép vezetői szolgálják népüket úgy, ahogy azt szolgálniuk kellene? És hogy a különbségeknek mi lehet (sőt lettek is) a következményei.

Írásomat – első próbálkozásomat az újságírás, a politikai riport területén – elküldtem a *Budapesti Hírlap*nak, mely azt le is közölte: tárcarovatában. De azzal a megjegyzéssel, hogy az írás szerzőjének rossz a szeme, amikor sötétnek látja a valóságot, bajt lát ott, ahol minden a legnagyobb rendben van...

(Pedig akkor mégis az én szemem látott jobban és messze előre.)” [Kós 1991: 116–117.]

A Balázsfalván tapasztalt dolgok teljes mértékben ellentmondtak a cs. és kir. Magyarország belpolitikájának... a budapesti parlament szónokai pedig nem vettek tudomást a történetekről. Íme Kós cikkének egy részlete:

„A sajtó a közvéleménynek hű tükre: a balázsfalvi napok idején a fővárosi lapok közöltek néhány cikket az Astra gyűléséről (igaz, hogy egy részüké, még tekintélyes napilapoké is, roppant téves és furcsa volt), de hamar végeztek vele, és ma már vígan tovább csépelik az obstrukció ócska szalmáját. De mi nem térhetünk oly könnyen és oly hamar napirendre; mert elvégre ez a játék a mi bőrünkre megy. Közvetlenül a miénkre, de végeredményben az egész magyarságéra.

És mi tanulni is akartunk ott Balázsfalván, mert nagyon nagy szükség van immár erre, és lehetett is ott tanulni sokat – az oláhoktól...

Láttunk egy hatalmas nemzetgyűlést, hallottunk halálosan komoly beszédeket. De nem láttunk pózolást, nem hallottunk frázisokat.

Ez az egyik tanulság.

Láttunk egy hadsereget: nemzeti hadsereget. Mert ez a gyülekezet nem Janku és Axente hordája többé, ez nem támad ellenünk kaszával és faágyúval. És nem fog többé Bécs szolgálatába állni. Ez itt már nemzet, mely öntudatos munkával, pénzzel és kultúrával szerelte föl magát.

Ez a másik tanulság.

Láttuk azt, hogy az odasereglett nép milyen áhítattal szívta magába vezérei tanítását, milyen lelkesedéssel hallgatta a sokszor unalmas beszédeket, hogy meg volt elégedve mindennel, amit kapott, nem kritizált semmit, de fizette örömmel filléreit az Astrának. És nem volt ott rendetlenség, nem volt szó politikáról, nem volt ott izgatás; száraz számadatokat hallottunk, száraz tényeket soroltak elő a szónokok nyugodtan, majdnem unalmasan.

És az volt a benyomásunk, hogy ez volt az utóbbi esztendő egyik legnagyobb politikai eseménye, ez volt a legveszedelmesebb nemzetiségi politikai izgatás.

Ez a harmadik tanulság.”

[Kós Károly: Levél a balázsfalvi gyűlésről. *Budapesti Hírlap*, 1911. szept. 6.]

Cikkének üzenete egyértelmű volt, de a címzett – a magyar kormány – tudomást sem vett róla. Kós véleménye szerint a kormány nemzetiségi politikájának az erdélyi magyarság látja kárát. Cikkében többek között azt javasolja, hogy a kormány vegyen példát azoktól az államoktól, amelyek az idegenekkel szemben bizonyos korlátozó intézkedéseket vezettek be, ettől remélve országuk megerősödését:

- „1. Pózenben [Poznan] tilos a lengyeleknek német birtokot vásárolniuk.
2. Romániában tilos iskolákban (nyilvános iskolákban), sőt templomokban más nyelven, mint oláhul beszélni és tanítani.
3. A szabad Amerika csak azt ismeri el állama polgárának, aki szóban és írásban bírja az angol nyelvet, és tisztában van az alkotmány főbb elveivel: szavazati joga pedig csak [amerikai] állampolgárnak van.” [uo.]

Kós Károly úgy látta, hogy a magyarság Erdélyben egyre több területen szorul háttérbe, a friss erőkkkel, okos taktikával szervezkedő románok viszont egyre nagyobb teret nyer. Ezt a maga módján szóvá is tette, s a maga eszközeivel megpróbálta orvosolni is. Nem sok sikerrel.

Az idézett cikk három évvel a „nagy háború” kitörése előtt jelent meg, mely háború már a kitörése pillanatában vesztesre ítéltetett. A budapesti kormány politikájáért az utódállamok magyarsága pedig kamatostul fizetett meg (és fizet azóta is).

Három hónap elteltével, Kós – 1912 januárjával kezdődően – beindította *Kalotaszeg* című hetilapját, amelynek nyomdászattörténeti vonatkozásairól az első részben már szó esett. A lap révén Kós saját politikai nézeteinek kívánt nagyobb teret biztosítani, remélvén, hogy a betű által újabb híveket toborozhat. Tudjuk, hogy ez az „újságosdi” csak amolyan téli pótcselekvés volt, de úgy látszik, Kósnak annyira tetszett ez az új szerepkör, hogy 1939-ben így emlékezik a *Kalotaszeg*-re:

[Az építkezések miatt] „... hetilapomat – legnagyobb sajnálatomra be kellett szüntetnem, s így akkor csak egy kurta negyedévig hirdethettem transzilván eszméimet. Ami szerintem pótolhatatlan veszteség volt és marad.” [Kós Károly: Találkozásaim Móricz Zsigával. /1939/ In: *Kós* 1969: 216.]

A lap cikkeit a megjelenés időrendjében szemlélzem az alábbiakban, de már az első számokban is meglátszik az írások vezető témája: az Erdély-központúság. Többször sugallja, de le is írja, hogy „Magyarország” és a történelmi Erdély között lényeges különbség van. S az csak természetes, hogy Erdélyt és lakóit különbeknek tartja az alföldieknél...

A lap beköszöntő cikkét nem Kós írta („a bevezető cikket ... Kriesch Aladár festőművész jó barátom küldte kérésemre” [*Kós* 1969: 216.]), de igen jellemző írása ez a lapnak, akár politikai programbeszédnek is elmegegy.

„Külön magyar világ ez itt a Vlegyásza alatt, sok-sok szépséggel a maga nagy elfogultságában és sok ódon zamattal, ősi kultúrával a maga százados elzártkózottságában.

De csak volt. Ma már mind szorul szebb, kisebbre-kisebbre. Egy-egy eldugott völgyi falu, itt felejtett, düledező templom, magános udvar őrzi csak a régi világot. [...]

A vasutak mentén pedig jön a nyugat nekünk idegen kultúrája, idegen magyarsága, hozza portékáját: gúnyját, beszédét, szokásait, erkölceit. És mint megunt rongyot, alkalmatlan akadályt, hányják le magukról leányaink nagyanyáink ruházatát és erkölcsét, az anyák pedig leveszik a tálasról a poros györi-kancsót, tálat, lefejtik az írásos varrottast párnáról, ágyfőtől-valóról, rúdra valóról és cserébe adják a pesti kupecnek gyári csipkéért, cifra rongyért. A házba se kerül ma ősi bútor, de pad helyett kanapé, láda helyett kaszten, kályhaskemence helyett platten és lábos helyett zománcos vasedény.

A ház is laposfedelűnek épül már, tornác helyett verandával, zsindey helyett betoncseréppel és egyszerre szürke lesz a világ itt, mint a nyugati szél hozta köd.

A régi Kalotaszeg pusztul és új idők új világot formálnak.

Mi kalotaszegiek tudjuk ezt jól és tudjuk azt is, hogy ezt a folyamatot megállítani nem lehet. Pusztulnia kell a réginek, mert úgy, ahogy reánk maradt, nem tud beilleszkedni az újba.

Mit akarunk, mit akarhatunk?

Azt akarjuk, hogy az új Kalotaszeg magyar legyen, művelt legyen és a mienk legyen. Legyen az folytatása a réginek, mint ahogyan folytatása vagyunk apáinkra [apáinknak] mi.

Menteni akarjuk azt, amit lehet, óvni akarjuk magunkat attól, hogy eldobva a régít semmivel maradjunk, prédául oláh kulturálatlanságnak és nyugati idegen kultúrának.

Harcolni akarunk minden ellen, ami nem magyar és idegen nekünk. [...]

Egyetlen fegyverünk a mi erős, magyar hitünk. Egyetlen politikánk, hogy nem politizálunk. Egyetlen akaratunk, hogy magyarok, s kalotaszegiek akarunk maradni.

Ebben segítsen meg minket a mi teremtető Istenünk és a mi kalotaszegi magyar erőnk.”

[*Kalotaszeg*, 1. sz. (1912. jan. 7.)]

NEM KÍVÁNOM az írás ellentmondásait értelmezni (lásd az idézet utolsó kilenc mondatát), sem a *Kalotaszeg* cikkeinek elfogultságát vagy a hetilap történelem-szemléletét minősíteni, majd megteszik azt a történész céh mesterei, csupán néhány jellemző részletet ragadok ki a lap cikkeiből és Kós műveiből, eljuttatva azokat a mai olvasóhoz. – Kós ígéinek egy része ma is érvényes, s ki a magyarság közös gondjait magáénak érzi, bizonyosan talál majd néhány olyan eszmetöredéket, amelyen érdemesnek találhatja hosszasan elgondolkodni...

Természetes, hogy mindenki más szemmel, más szemüvegen át tekint a világra, más tapasztalatai voltak Kósnak az erdélyi létről 1911-ben, 1921-ben vagy 1945-ben, mint könyvünk bármely olvasójának – születésétől napjainkig. Az idézett szövegekkel (szótlatlanul, hümmögve...) egyet lehet érteni, lehet velük vitatkozni, de – mellőzve minden vitát és érvelést – akár az asztalról is le lehet söpörni... Kós politikusi hiszekegyét viszont csak írásain keresztül lehet megismerni. Ha az olvasó cáfolni akarja, megteheti, de akkor is meg kell ismernie Kós elveit, hogy saját szempontjaival összevetve tovább finomíthassa önmaga építőstratégiáját (vagy: túlélési politikáját, önsorsrontó filozófiáját stb.).

Példát is mondok a „továbbgondolós olvasásra”, megszakítva rövid időre az életmű szemlélését. Huszonegy évvel későbbi írásából idézek, amelyben Kós – egy kritikára válaszolva –, a kalotaszegi népviseletről ír: „A nép pedig nem talál ki viseleteket, legkevésbé új szabást (szerkezeteket), de következetesen őrzi a régit, amíg – fel nem cseréli mással, amit *eltanult* mástól.” [Kós Károly: *Észrevételeim Szilády Zoltán bírálatára. Erdélyi Helikon*, 1933. 2. sz. p. 144.]

Ezt csupán azért idéztem, hogy hozzátehessem a magam véleményét: a „nép” következetessége ugyancsak viszonylagos, olykor túl könnyedén lemond hagyományos viseletéről. Manapság a nyugatról behozott, használt ruhaneműt hordják faluhelyen is, sőt olyant is láttam, hogy húsvét hétfőjén nem népviseletben, hanem farmernadrágban és sportcipőben indultak locsolkodni a legények.

Ilyen irányú továbbgondolásra serkentjük olvasóinkat, noha jól tudjuk: kevés a remény arra, hogy a Kós lapja által vázolt kultúra-feladási folyamatot meg lehessen állítani. De folytassuk tovább az idézetek sorolását, hátha mégis lesz valami foganatja...

Az ősi kultúra féltése tükröződik egy másik cikkben is. – *A körösfői templom tornya* című írásban (1912. 1. sz.) azt fájlatja a névtelen cikkíró, hogy a toronyról a zsindelet leverték, s azt horganyzott bádoggal helyettesítették. Kár és vétek, írja, hiszen eredeti szépségében kellett volna azt megőrizni, hiszen az épület – a kalotaszegi magyar kultúra része –: „Egy érthetetlen szép csoda. Egy apáinkról reánk maradt emlék.” Írásának végén figyelmeztet: „Úgy járhatunk, mint az egyszeri szegény nemesember a mentéjével: addig foltoztatta, toldoztatta, amíg a mentéből foltos zsakett lett.”

Az *Erdély és a pesti közvélemény* című cikk három folytatásban jelent meg (2–4. sz.), s e rövid életű lapnak ez az egyik leghosszabb és legmagvasabb közleménye.

„A cikk egy országos vitához kapcsolódik, mely akkor robbant ki, amikor a budapesti kormánykörök elutasították az erdélyi közvéleménynek azt az óhaját, hogy Kolozsváron műegyetemet állítsanak fel. Ez alkalomból Kós elősorolja az erdélyiek gazdasági sérelmeit, s még nála is szokatlan hevesességgel kel ki az Erdélyt félgyarmati helyzetben tartó magyarországi vezető körök ellen.” [Varró 1973: 53.]

A cikk néhány jellemző részlete következik:

„Cholnoky Jenő dr. a kolozsvári egyetem professzora előadást tartott 1911. december 5-én Magyarország legnagyobb és a nyilvánosság előtt legtekintélyesebb műszaki egyesületében, a Magyar Mérnök és Építész Egyletben a második műegyetemről, melyet tekintettel arra, hogy Erdélynek, Erdély magyarságának élet-halál kérdése az, hogy a szupremációt gazdaságilag és technikailag is kezében tartsa, Kolozsvárott javasolt felállítani.

Előadását ezzel kezdte:

»Megvallom, félve állok ide az előadási asztal elé, mert általánosságban azt tapasztalom, hogy Erdély ellen Budapesten némi antagonizmus és bizonyos előítélet mutatkozik. [...] Ezt a szegény országot (Erdélyt) elhanyagoljuk. A mi budapesti gondolkodásunk lenézéssel illeti, pedig erős védővárunk, melynek megerősítésére a legnagyobb szükség van. Hisz Erdélyben napról-napra húzzák ki lábunk alól a földet és annak többsége oláh kézre kerül... Ha mi kezünkben tartjuk a gazdasági erőt, megmentjük a hazát. Ilyen helyen van tehát a legnagyobb szükség a kulturális centrumok kifejlesztésére...«

Sajnos, azt hitte a professzor úr, hogy Pesten tekintetbe fogják venni erdélyi érveit, tekintetbe fogják venni azt, hogy itt nem arról van csak szó, hogy az intézet abszolút a legjobb helyre kerüljön, avagy nem. Hanem arról, hogy egy pusztuló, életéért minden eszközzel harcolni akaró, elhagyott nemzettestet segítsen megtartani.

Természetesen, hogy – közönséges utcai kifejezéssel éljek – ledorongolták.

Megállapították, többek hozzászólása után, hogy Erdély általában, de különösen Kolozsvár egyáltalában nem alkalmas hely műegyetem felállítására. Mert nincsenek gyárak, mert nincs ipar, mert a budapesti műegyetemet kell elsősorban fejleszteni, mert a kolozsvári műegyetemen nem is kaphatnának a hallgatók műszaki szellemű képzést stb. Ellenben mindnyájan tiltakoztak az ellen, hogy a budapesti közvélemény általában ellenszenvvel viseltetik Erdély irányában. És szükségesnek tartották megjegyezni, hogy külön Erdély nincsen, ők csak egy Magyarországot ösmernek. [...]

De hogy ezt az antagonizmust, ezt az Erdéllyel való nemtörődömséget nem Cholnoky professzor úr fedezte fel, azt bizonyítja a pesti sajtó egyértelmű állásfoglalása Erdély érdekei ellen az emlékezetes sármási gáz-ügyben. Akkoriban – a múlt tavaszon – Erdély magyarsága Erdélynek a gázban rejtőző kincsét a maga erejének gyarapítására akarván kihasználni, tanácskozássra gyűlt Kolozsvárra, hogy ez miképpen volna megoldható. Erre a pesti sajtó kivétel nélkül támadt Erdélynek, jogtalanságról, szeparatistikus törekvésekről írt, de egyúttal nem felejté azt sem el, hogy szellemes krokikban »Erdélyi gázkirályságról«, erdélyi Don Kihote-król [Quijotékról] írjon. [...]

Bizonyítani fogjuk azt, hogy Erdély csak politikailag nincsen, de földrajzilag, történelmileg, sőt jogilag, s ami a legfontosabb, a köztudatban igenis van és lesz is addig, amíg csak meg nem változik a pesti közvélemény rólunk.

Ha pedig az a közvélemény ilyen marad, akkor időtlen időig élni fog bennünk a külön erdélyiség tudata. És megmarad bennünk az az érzés, hogy nekünk nem édes testvérünk Magyarország, hanem mostohánk, akitől semmit sem várhatunk, ha rosszat nem. [...]"

A „magyarországi” közvélemény ellenséges érzületét többek között „az erdélyi dolgokban való teljes és tökéletes járatlanság”-gal magyarázza. Ez a *járatlanság* különben minden magyarországra – kicsitől a nagyig, kubikostól a miniszterig – rámondható és az utóbbi nyolc-tíz évtizedben általánosan jellemző volt.

A közlemény második részében [*Kalotaszeg*, 3. sz.] a cikkíró folytatja Cholnoky professzor előadásának ismertetését, dőlt betűvel kiemelve azokat a részeket, amelyeket hangsúlyozni kívánt.

„Ahol fizikai határ mutatkozik, ott bizonyos különállóság, a határok szerepe fejlődik ki. Magyarország és Erdély területén ennek a geográfiai különállásnak eredménye egyszer a politikai és történelmi különállás volt. De ez nem jelent most különállóságot, hanem csak életmódot, külön társadalmi és gazdasági centralizálódást... Minálunk a határ kétségtelen és ez mindig ketté fogja választani országunkat bizonyos tekintetben, ami miatt az egyik centrum itt, a másik pedig amott fog kifejlődni. *Fizikai földrajzi szempontból tehát Erdély külön része országunknak.*

Hogy történelmileg mi Erdély, azt röviden emlékeztetőbe idézzük mindazoknak, akiket illet, a következőkben.

Erdélyország a honfoglalás óta, az 1848-ban kimondott Unióig, illetőleg annak '67-ben való érvényesüléséig mindig önálló életet élt. Az Árpádok alatt külön vajdaság, sokszor mellékkirályság is [...]. Ügyeit tehát önállóan intézte már akkor is és a későbbi, fejedelemség korabeli alkotmányának, intézményeinek csiréit már az Árpádok alapozták a szászoknak, székelyeknek adományozott privilégiumaikkal.

A mohácsi veszedelem sírba dönti a magyar impériumot. Magyarország középső része török uralom alá kerül, nyugati része és Felsőmagyarország a Habsburgok kegyelmére bízta magát: *csak Erdély marad meg nemzeti országnak, élén a kiülőzött, elhagyott utolsó nemzeti királlyal: Szapolyai Jánossal*, az erdélyiek »jogos János király“-ával.

Azóta 200 esztendőn keresztül Erdély képviselte a magyarságot: Erdély tartotta, őrizte és harcolt a magyarság ideáljaiért csak azért – ezt jegyezze meg jól a »magyarországi« közvélemény – csakis azért, hogy dolgavégezetten visszaadhassa Magyarországnak azt, amit »Magyarország« dobott el magától a mohácsi veszedelem után: a magyarság, a nemzeti eszme, a magyar impérium képviseletét.

Hogy Erdély a nehéz századokban miképpen oldotta meg önként magára vállalt feladatát, azt illik tudnia mindenkinek. A Bocskayak, Bethlenek, Rákócziak zászlóikra írták: »Istenért és Szabadságért« és ezeket a lobogókat Erdély hétszilvafás nemesei, kópíás [kopjás] székelyei, lándzsás szásza Bácsig, Nikolsburgig és Linzig vitték diadalra – »Magyarország«-ért. Nem magukért bizony! [...]

Más most vegyük szemügyre a mai állapotot.

Földrajzi fekvésünk ma is ugyanaz, mint ezer esztendeje; magába zárt, egységes, magas fekvésű medence Erdély. Történelmünk csak ötven esztendeje közös Magyarországgal, de néprajzi, gazdasági, közlekedési viszonyaink, nemzetiségi kérdésünk más, nem közös. De mások a tradícióink is. Mi még a külön Erdély apáinak fiai vagyunk. De ezenfelül *magánjogunk, bányajogunk* még mai napon is más, mint a »magyarországi«. Tehát még a törvényekben, *az életben lévő törvényekben is »Erdély« vagyunk még.* Ezt minden jogász tudja.

Azt nem tudjuk hát, hogy miért akkor a nagy szemrehányás amiatt, hogy mi »erdélyi«-eknek tartjuk magunkat? De azért őszintén beszélünk, ha azt mondjuk, hogy mi régen elfelejtettük volna a mi külön »erdélyi«-ségünket, ha »Magyarország« nem járna el velünk *szemben* olyan módon, hogy folyton-folyvást eszünkbe kell jutnia ennek...

Egynéhány példával szolgálhatok erre az »emlékeztetésre« vonatkozólag, amelyekből megállapíthatják az előbb mondottak igaz voltát.

1906-ban, tehát hat esztendeje csak, temettük Rákóczi és Thököly hamvait. A temetést, illetőleg az egész akciót vezető bizottságban erdélyiek is voltak, akik megemlékezvén arról, hogy Thököly és Rákóczi erdélyi fejedelmek is voltak, azt kérték, hoznák őket Törökországból Erdélyen keresztül haza, hogy egykori alattvalóik utódai saját hazájukban hajthassák meg lobogóikat egykori apáik fejedelmeinek holtteste előtt. [...]

De a bizottság elutasította ezt a javaslatot azzal az indoklással, hogyha tetszik az erdélyieknek, jöjjenek Pestre gyászolni és az orsovai, sokkal hosszabb útvonalon hozták a holttesteket haza, Erdély elkerülésével, sőt a rehabilitáló törvénycikkéből is szándékosan kihagyták a »fejedelem« címet. Kommentár ehhez nem szükséges.”

Újabb, hasonló példák (Apaffy Mihály, Barcsay Ákos, Kemény János) nyomán keserűen jegyzi meg a cikkíró:

„Hát jól van! Erdély egyszer el fogja temetni a maga »külön« fejedelmeit. De akkor, azon a temetésen »Magyarország« csak vendég lesz. És hamvaik fölé talán emléket is fog állítani, hatalmasat, gyönyörűt, de arra azt kell majd róni, hogy »emelte fejedelmeinek sírja fölé Erdélyország«...

Hát ha »Magyarország« nem akar közösséget vállalni a kegyeletben »Erdéllyel«, miért akar közösséget az »Erdély« földjéből fakadó kincsben? Mondják, nem furcsa ez egy kicsit?”

Az írás harmadik része hasonló hangnemben folytatódik, újabb sérelmeket sorolva, ezúttal a művelődés és kultúra területéről. Nem akarván hosszúra nyújtani az idézetet, csupán egy részt emelünk ki:

„Erdély »Nemzeti Színházát« Pest, illetőleg Magyarország ledegradálta a pesti Nemzeti Színház előkészítő tanfolyamára. Leküldi ide kipróbálatlan színinövendékeit Kolozsvárra játszani: ha azután »beválnak«, nyakra-főre viszi őket Pestre, ha nem, otthagyja őket. Jó így is a »vidéknek«, ugyé tisztelt pesti magyarok. Pedig tudni illik, hogy az erdélyi Nemzeti Színház a pesti Nemzeti Színház apja, Magyarország első állandó magyar színháza, melynek saját vagyona vagyon, amit erdélyi magyarok adnak össze.

És a múlt nyáron ennek az erdélyi Nemzeti Színháznak erdélyi ember által adományozott alapítványi birtokát árvereztették el. És a birtokot – a magyar kultuszminisztérium asszisztenciájával – oláhok vették meg.”

Ezt a rövid részt csak azért kívántam kiemelni, mert e jelenségnek mai változata is van. A Budapesten kiadott *Új magyar irodalmi lexikon*ban [Bp., 1994, Akadémiai Kiadó] szócikket írtak a „második pesti magyar színtársulatról”, de nincs szócikke az „első magyar színtársulatnak”; a *Nemzeti Színház* szócikk 1837-tel kezdődik, de arról nem esik szó, hogy magyar nyelvterületen az első kőszínház Kolozsvárott, a Farkas utcában, 1821-ben nyílt meg. Van ugyan egy *Erdélyi Magyar Színjátszó Társaság* (1792–1809) szócikk, de nincs összefoglaló szócikke az erdélyi magyar színjátszásnak, s a kolozsvári Nemzeti Színházat is kifelejtették. Azt persze nem tudhatjuk, hogy e „feledékenység” mögött mi rejtezik, de előfordulhat, hogy a Kós és kortársai által sérelmezett Pest-központúság máig ható utórezgéséről van szó...

No, de térjünk vissza eredeti témánkhoz. Sajnos, nem tudunk olyan részt idézni, aminek ne lenne máig ható folyománya:

„A székely már 40 esztendeje vándorol Romániába és Amerikába. Mégis csak a legutóbbi esztendőben vette ezt tudomásul közönség és állam.”

A cikkíró Beksics Gusztávot idézi, aki a föld idegen kézre való jutását próbálta megakadályozni, javasolván, hogy „az állam vásárolja össze az erdélyi magyarságtól elhulló földbirtokokat, sőt, ahol

céljaira szükséges, mindenféle eredetű földbirtokot vásároljon össze” – de, teszi hozzá Kós – „ez a javaslata mai napig csak javaslat maradt.”

A cikk hangvétele és következtetései a már idézett 1911-es íráshoz hasonlítanak, de szavainak nincs, nem lehet visszhangja. A pesti nagyurak nem olvassák a *Kalotaszeg*et. Pedig elsősorban nekik szól az üzenet.

Hosszú cikkének konklúzióját az utolsó sorok rögzítik:

„Tessék hát azt állítani, hogy Pesten nincsen antagonizmus Erdély ellen; hogy nincsen külön Erdély és Magyarország. – Sajnos, van! És hiába tüntette el a hivatalos Magyarország az engedélyezett iskolakönyvekből *Erdély földrajzi fogalmát* is, elnevezvén azt Királyhágón túli területnek, illetőleg délkeleti felföldnek; az élni fog, mint élő valóság és nemcsak földrajzilag. Mert más az erdélyi ember és más a magyarországi, de különösképpen más és nekünk idegen a pesti magyar.”

E gondolatnak később, 1921-ban kerekedik visszhangja, a *Kiáltó* szóban, amikor látva azt, hogy Budapest, ill. Magyarország „lemondott” Erdélyről és a Részekről – Kós meghirdeti a programot: a magunk lábára kell állnunk, magunknak kell felépítenünk a jövőnket.

EGY KALOTASZEGI MÁGNÁS című írásában Bánffy Miklósról írt, abból az alkalomból, hogy az erdélyi grófot kinevezték az Operaház és a Nemzeti Színház kormánybiztosává.

Ebből az alkalomból Bánffyról azt írta a fővárosi sajtó, hogy: „Rendkívül művelt, olvasott, művészi érzékű, modern ízlésű ember.” Kós hozzáteszi:

„Bánffy Miklós több ennél. Mi erdélyiek és különösképpen mi, kalotaszegiek valamivel többet tudunk róla. – Először is Bánffy Miklós talán a legkomolyabb erdélyi politikus. Pártonkívüli képviselő, de Erdélyt, a mai Erdélyt, az ő szűkebb pátriáját képviseli ő a pesti fényes parlamentben állhatatosan, hűségesen mindenféle formában.

Ebből a szempontból érdekesen lehetne őt összehasonlítani csodálatos őseivel: Bánffy Dénessel, Erdély egykori főkapitányával. [...]

... Történt egyszer, jó Apaffy Mihály urunk fejedelemsége idejében, hogy országgyűlést tartának Erdély rendjei. A tárgy igen nagy fontosságú vala: a magyarországi urak segítséget kértek Erdélytől a császár ellen, mint már olyan sokszor azelőtt is.

Teleki Mihály, az első tanácsos úr a segély mellett szónokolt, Bánffy Dénes ellene.

És miközben Bánffy beszélt, a magyarországi urak közül valaki, talán éppen Thököly Imre, gúnyoskeserűen közbekiáltott:

– Talán kegyelmednek, Bánffy uram, Magyarország idegen föld, ugye?

– Ti mondtátok! Igenis! Idegen ország voltatok nekünk mindenkoron; még több, mostoha testvérek! Ti vétkeztetek mindig és mi szenvedtünk miatta. Mi harcoltunk és küzdelmeink gyümölcsét ti vesztegettétek el. A ti viszálykodásotok háromszor dönté sírba a hazát, Erdély háromszor támasztá fel újra. Mi adtuk nektek a hősöket, ti adtátok nekünk az árulókat!”

Majd Bánffy Miklós szavait idézi, aki Pestre indulása előtt a következőket mondta:

„»Nehézségeknek, összeütközéseknek és súrlódásoknak, melyek Erdélyt érték, sokszor az volt az oka, hogy olyanok beszéltek bele ügyeibe, akik nem értették meg Erdély ügyeit... Mi sok évszázados fejlődésre tekinthetünk vissza, nem engedtünk egy betűt sem törvényeinkből, sem lelkünk parancsából és fent tudtuk tartani a magyar uralmat s nem kértünk erőt kölcsön senkitől. Csak abban vétkezhettünk, ha elfelejtjük, hogy jogunk van saját földünket, belső életünket és otthonunkat irányítani... «

Tudja az Isten, mintha valami volna Bánffy Dénes hangjából ezekben a szavakban. Valami olyan észjárás, erő és zamat, ami itt öröklődik apáról fiúra, itt Erdélyben, amely föld ma nincs és mégis van.” [Kalotaszeg, 1912. 7. sz.]

A cikk további része kissé túlzó módon dicsérte meg Bánffyt, de ez érthető, hiszen Kós Bánffy-párti volt: íróként, művészként és politikusként egyaránt sokra becsülte ezt az – úgymond – „igazi erdélyi embert, erős kalotaszegi magyar”-t. A későbbi évek folyamán közös ténykedések is összehozták őket (pl. a lapkiadás, az irodalom, a vécsi Helikon-találkozók), nem utolsósorban a Bethlen György iránt táplált – különböző indítékokból táplálkozó – ellenzéki érzelmek...

A HETILAPNAK KÖSZÖNHETŐEN Kóst jobban megismerte Kalotaszeg értelmisége, a nép egyszerű fia pedig akkortájt kezdte megjegyezni a nevét annak az embernek, akit néhány év teltével csak „mérnök úr”-ként emlegetett. Kós 1914-ben Sztánára költözött, az egyszerű földműves pedig igen szívesen hallgat annak a szavára, aki ugyanazt a kenyeret eszi, mint ő.

Bár a példányszámról nincsenek adataink, Kós vallomásai alapján úgy tudjuk, hogy a lap sokakhoz eljutott. Kós – több helyen is – büszkén említi, hogy még Svájcban is volt egy előfizetője: Boncza Berta, Ady jövődő felesége.

A következő számban, az író bemutató rövid cikk után megkezdí Móríc Zsigmond *Márkus* című novellájának közlését. Üdvözlí Mórícot, aki hősei élén „elhozta azt az egész magyar világot [...] Eljöttek vele mind eldugott falvaikból, rongyos kúriáikból a bocskoros nemesek, cserepes házaikból azok a csizmás parasztok, akik mindig harcoltak [...] akik kálvinisták és kurucok, nagy szívűek és összeférhetetlenek és – szegények voltak, de mindig gőgösek és legyőzhetetlenek és ma is ilyenek.” – Utal arra is, hogy „az ő jóvoltából szabadon választhatunk összes munkáiból. Nehéz volt a választás és lehet, hogy nem mindenki találja ezt a legjobbnak eddigi temérdek írása közül, amit mi választottunk. De nekem úgy tetszik mégis, hogy ez a novellája jellemzi leginkább nemcsak íróját, nemcsak azt a világot, melyből tárgya vétetett, hanem azt a magyar világot is, melynek meglátásához éppen Móríc Zsigmond által jutottunk.” [Kalotaszeg, 8. sz.]

A számot az *Erdélyben keressük!* című írással indítja, melynek folytatását – akárcsak a novelláét – a következő számban olvashatjuk.

Ez az írás a műegyetemi évek alatt tett erdélyi tanulmányutak tapasztalatát, eszmei hozadékát összegezi. A cím a *magyar művészet* gyökereire utal.

„... azt gondoltam, itt kell megtalálnom az igazit, az élőt, az élő magyar művészetet, amiből csinálni lehet valamit.

Itt, ahol olyan szép volt a múlt és olyan szomorú a jelen.

Itt, Erdélyben, ahol valamikor terebélyes fa volt a nemzeti művészet, ma pedig korhadó gyökér. De egy csepp élet, az még van benne.

És azért újra és újra járom ezt a földet, ezeket a hegyeket. Keresem a kincset és találok egy-egy morzsát belőle. Szedem össze, szedem össze, viszem haza, egy csomóba gyűjtöm; mert hátha egyszer, talán... mégis! [...] Alig-alig veszem észre, hogy egyedül vagyok. Csak néha-néha, ha egy-egy gúnyos szó, egy-egy gőgös nyugati újmagyar beszéd üti meg a fületem, akkor eszembe jut, hogy talán már mégis hiába!

De a múltkoriban olvastam egy új magyar írást. Egy poéta írását, aki éppen úgy, mint én is, keletről indult el nyugatra és aztán – aztán újra csak visszatért keletre.

És megvigasztalt engem akkor az az írás, merthogy más is keresi a magyar szépségeket, nem csak én, más is *itt* keresi Erdélyben, ahol én.”

Aki szintén Erdélyben keres, az nem más, mint Ady Endre. Kós örömmel fedezi fel Ady egyik cikkét és hosszan idéz belőle (sajnos: sem a forrást, sem az írás címét nem közli); a hangvétel azonos.

Kós és Ady – két, Erdélyben született, kálvinista magyar, akik elkötelezett hívei az erdélyi eszmének, akik jobban érzik magukat a hegyek között, mint az alföldön, akik imádják Kalotaszeget... Ady idézése után ismét Kós veszi át a szót:

„Hallottam dalolni balladáinkat, melyekről egykor szintén kisütötte a pesti tudomány, hogy azok hamisítványok, de amelyekkel ma már hengeg a magyar kultúra. Ezek a balladák pedig az erdélyi magyar fajtát a világ legnagyobb poétái mellé emelték. – Egykor azt hittük nagy szégyenkezve, hogy a cigánymuzsika: magyar zene. Ma az ősi erdélyi népdal, a nóta alapján már nemzeti nagy zenét csinál egy magyar fiú. Hát persze, hogy megtagadja őt is a magyar hivatalos zenevilág. [Utalás Bartók Bélára, aki 1912-ben már ismert zeneszerző és előadóművész volt; 1907-től kezdődően, Kodállal közösen, népzene gyűjtött Erdélyben. – K. P.]

[...] Erdély az a zuga a magyar világnak, ahol nemzeti művészet és kultúra volt mindig. Ahol ez nem máról holnapra csinálódott, de ahova még valahonnan Ázsia szívéből hozták vidám lovas örök és aztán apáról-fiúra adták azt drága örökségképpen.” [Kalotaszeg, 8. sz.]

Az „Ázsia szívéből jött lovas ör” képi formában is megjelenik a lapban, az *Erdélyország* rovatcím figurájaként, de ugyanaz az alak kerül kilenc év múlva a *Kiáltó* szót tartalmazó füzet címlapjára is. A lovas figurával előbb az *Atila királ* balladáját illusztrálta, kisebb változata a *Napkelet* címlapján látható, de Mátyás Vilmos is ezt kívánta az ex libriszére rajzoltatni.

Erdély magyar művészetéről szóló eszmefuttatását a lap következő számában fejezi be.

„Az alap megvan. Nemzeti művészetünk gyökere Erdélyben még él.

Ez a művészet nem volt pásztorfaragás, nem volt paraszt mesterkedés, nem volt cigánymuzsika, sem magyar kurjantás, de tulipán-művészet, tulipán-magyarság sem volt és nem állott csak különböző szűr-motívumok ide-oda applikálásából. De egy egész teljes és szerves munka volt, melyet az erdélyi társadalom minden rétege évszázadokon keresztül csinált, fejlesztett és gazdagított és amely mindig szorosan együtt haladt az erdélyi élettel.

Az erdélyi magyarság nem motívumokat őrzött meg, hanem egy igazi, önálló nemzeti művészetnek alapjait, romjait, rongyait.

És mégis! – művészet, iparművészet ma *csak Budapesten* van, azt csak Budapesten tanítanak. A budapesti művészkávéházak, művész clubbok csinálnak ma *nemzeti művészetet*. Ma ott akarnak nemzeti művészetet teremteni, ahol annak semmiféle alapja sohasem volt. Ahol az élettel parányi vonatkozása sincs annak, ahol annak nincsen múltja, nincsen őse.

Olyan ez a nagy akarás, mintha valaki egy emeletes ház legfelső emeletén cserépben akarna búzát termesztetni, hogy egyszer – nemsokára – kenyeret süthessen lisztjéből.

De bizony mondom, hogy búzát ezer esztendő múlva is csak az öreg föld fog nekünk teremni, ha leszállunk hozzá, ha megdolgozzuk, ha megismerkedünk és megbarátkozunk vele; ha verejtékezzünk a vele való nehéz munkától, ha megküzdünk ellenségeivel és ha bízunk benne. Akkor lesz búzánk, lesz kenyerünk. De csak akkor.

És Erdélyben él nemzeti művészetünk gyökere.

És mi ezzel a tudatunkkal tehetetlenül állunk itt, Erdély földjén, mert hogyan folytassuk apáink művészi munkálkodását, ha nincsen ahol tanuljunk; mert Budapesten tanulhatnók csak meg azt, ami nélkül dolgozni nem tudunk, de Budapest hozzánk messzebb van, mint – Bukarest.

Régen itt voltak a céhek, voltak kiváló mestereink, akik utódokat neveltek, régen vándorolni ment az iparos és régen nem konkurált az idegen kontár és a gyár.

Ma semmink sincs, se iskolánk, se egészséges iparunk, de az a jó vidék vagyunk, mely Budapest és Bécs raktáron maradt portékáját olcsón megvásárolja, és ha mégis próbálkozunk, akkor a kegyelt, szubvencionált, reklámozott Budapest mégis megöl csírájában minden törekvést... [...]

Idegen áramlatok, idegen kultúra rohamosan pusztítja a még élőt, a még tengődőt.

Vajjon lehetne-e új életet lehelni belé?

Vajjon talpra tud-e állani egyszer még?

Vajjon lenne-e belőle még egyszer nemzeti művészet, igazabb, hatalmasabb, mint amilyen a régi volt?

Igen! Hiszem és vallom ezt! És tudom!

De – itt Erdélyben kell azt állogatni. De csak itt Erdélyben, ahol valaha állt, ahol ma nyugszik.

És ezért – keressük Erdélyben. Erdélyben keressük a jövő nemzeti művészetét!”

[*Kalotaszeg*, 9. sz.]

A 10. számban Szemere György: *Új Magyarország* című 33 oldalas röpiratát ismerteti *Transsilvanus*. A stílus nyilvánvalóan elárulja Kóst, aki örömmel üdvözlí Szemerének a sajátjához hasonló eszméit. Sem a 10-es, sem a 11-es szám nem tartalmaz említésre méltó egyéb anyagot. A 12. szám (1912. márc. 26.) vezércikkében Kós megvonja az eddigiek mérlegét és elbúcsúzik olvasóitól.

„És hogy utainkból nem térültünk el, azt legjobban bizonyítja az, hogy megszorodtunk e rövid három hónap alatt, hogy nemcsak Kalotaszeg csatlakozott zászlónk alá, hanem meghallotta kiáltásunkat Erdélyország... [...]

Megértette Kalotaszeg magyarsága azt, hogy szükséges, sőt égetően fontos, hogy legyen a magyarságnak egy összekötő, szervező, érdekeire ügyelő, javaiért harcoló orgánuma: ez a mi örömünk és nagy elégtételünk. És hogy a mi lapunk tudta szolgálni a kalotaszegi magyarság társadalmi, kulturális és nemzeti ügyét: az a mi büszkeségünk.

Azonban eddigi munkásságunk korlátolt volt és mostani formájában korlátolt is maradna. Kalotaszeg kicsi világ és már eddigelé is sokszor átléptük ennek határát. De közönségünk, olvasóink is ma már nemcsak Kalotaszegről telnek, hanem Erdély más vidékeiről is. És mi kötelességünknek tartjuk, hogy ilyen körülmények között tágítsunk a magunkszabta korlátokon és nemzeti programunkat, propagatív munkásságunkat ne csak Kalotaszegre, hanem egész Erdélyre is kiterjesszük – ha tudjuk. [...]

Örömmel vettük tehát az Erdélyi Irodalmi Társaság szíves felszólítását, mellyel együttes munkára szólít fel minket a közös, nagy cél érdekében: Erdély nemzeti kultúrájának ápolására, fejlesztésére, apáink szellemében, Erdély magyar társadalmának ébrentartására nagy, életbevágó nemzeti kérdéseink helyes megoldása szempontjából.

[Ezután bejelenti, hogy] már a jövő vasárnapon indul az Erdélyi Irodalmi Társaság hetilapja az *Erdélyi Lapok*, mely ugyanazt a programot írta zászlójára, melyet mi. [...]

A *Kalotaszeg* tehát ezzel a számmal, mostani formájában megszűnik [...], a lap előfizetői befizetett díjaik fejében ezután az *Erdélyi Lapokat* kapják. Amennyiben azonban nem óhajtják a *Kalotaszeg* helyett ezt a lapot, úgy egyszerű levelezőlapon reklamálják meg befizetett díjaikat az *Erdélyi Lapok* kiadóhivatalában [...] és hiány nélkül visszakapják azt.” [*Kalotaszeg*, 12. sz.]

A cikkből az olvasható ki, mintha az *Erdélyi Lapok* frissen alapított folyóirat lenne, ezért néhány pontosító adatot fűzök a fenti idézethez. Az Erdélyi Irodalmi Társaság folyóirata 1908 októberében indult, s 1911 decemberéig félhavonként jelent meg, ezt egy három hónapos szünetelés követte, majd – a *Kalotaszeg* megszűnése után négy nappal – a folyóirat *ismét* elindult (1912. márc. 30. = 5. évf. 1. sz.) és hetilapként egészen 1913. márc. 29-ig élt. Névleges főszerkesztője a második szakaszban Bánffy Miklós volt. [*Mózes*: 27.]

A lap átadásának körülményeit eléggé nagy pátozzsal adja elő az iménti cikk, pedig a drámai megszűnés mögött igen prózai okok álltak:

„Február végén vagy március elején a pénzügyminisztériumnak a kispesti ún. Wekerle-telep központi piactere beépítésének tervjavaslatára kiírt szűkebb körű pályázatán a bíráló bizottság az én javaslatomat fogadta el. [...] Sztánán mindenekelőtt a *Kalotaszeg* megjelenését szüntettem be március végével (az Erdélyi Irodalmi Társasággal való megállapodásom szerint előfizetőim az új negyedévben a *Kalotaszeg* helyett a társaság lapját, az *Erdélyi Lapokat* kapják).” [Kós 1991: 121.]

A KÖVETKEZŐ HAT ESZTENDŐ Európa és a világ számára egyaránt nagy horderejű változásokat jelentettek, így Kós Károly életében is. MórícZ Zsigmondnál tett látogatása idején értesült a trónörökös elleni merényletről. Mivel a közvélemény és a közvetlen környezet is azt jósolta, hogy nemsokára kitör a háború, Kós nem kockáztatta meg, hogy elinduljanak olaszországi nyaralásukra, helyette hazatértek Sztánára.

1915-ben megkapta katonai behívóját, de – szerencséjére – felmentették, hogy folytassa a Sepsiszentgyörgyön megkezdett kórházépítést. Végül a munkálatokat – anyagiak hiányában – leállították, és Kóst ismét behívták. Így 1916-ban már Nagyszebenben szolgált, a 21-es honvédeknél.

1916 augusztusában tört be a román hadsereg Erdélybe. Egy Szeben környéki rövid csatározás után Kós ezredét az alföldre vezényelték. Szentesen állomásoztak, amikor rokoni-baráti kapcsolatok révén tudomására jutott, hogy felmentése érkezett, de a parancsot a zászlóalj-irodán elfektették. Sikerült kiharcolnia, hogy kezébe adják a felmentést, s azzal aztán Budapestre utazott. Ott – Bánffy Miklós javaslatára – bevették abba a bizottságba, amely az utolsó magyar király koronázási ünnepségének díszleteit készítette elő.

„A koronázási ünnepségek befejeztével Kós különleges küldetése véget ért, vissza kellett volna térnie ezredéhez. Azonban barátai jóvoltából erre nem került sor. Ugyanis a kormány – erősíteni akarván a kapcsolatokat Törökországgal, az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres szövetségesével – elhatározta, hogy Konstantinápolyban magyar tudományos intézetet állít fel. Amint a sajtó hangzatosan megfogalmazta, ez az intézet »az első olyan tudományos alapítás, mely e nagy háborúban együtt öntött magyar és török vér termőtalajából a békés emberiség számára megmarad«. Mindenesetre, a nagy szólamok hangoztatásán kívül ez az intézet arra is alkalmas volt, hogy néhány művészembernek menedéket adjon a nagy világegésben. Barátai közbenjárására a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium Művészeti Osztálya ennek az intézetnek a munkatársává – építészeti szakértőjévé – nevezi ki Kóst, aki ezzel felmentést nyer a katonai szolgálat alól. Elbúcsúzik hát a sztánai kis házban meghúzódó feleségétől és három apró gyermekétől, s menekül a háború, a halál elől – Konstantinápolyba.” [Varró 1973: 64–65.]

Kós a rá jellemző ambícióval fogott neki a munkának, Isztambul építészeti-történeti fejlődéséről kívánt monográfiát írni, s hogy eredetiben olvashassa a szakmunkákat, török nyelvleckéket is vett. *Sztambul* című kötete a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet közleményei sorozatban jelent meg, 1918-ban. Az iszlám építészet történetéhez is gyűjtött anyagot, de ezt a munkáját nem sikerült elkezdenie, ugyanis a történelem ismét beleszólt az életébe. Egy újabb építészeti munka kedvéért Budapestre hívták, ahol megbízták József főherceg görgényi vadászkastélyának megtervezésével. Kós kiszállt Görgényszentimrére, hogy helyszíni vázlatokat készítsen, majd Budapestre utaztában meghallotta a hírt, hogy a Balkán-vasutat az antant csapatok elvágták, Törökországgal megszakadt a vasúti összeköttetés.

Úgy dönt, hogy nem jelentkezik csapatánál, inkább hazatér Sztánára. Az 1918 őszen kitört „őszirózsás” forradalom hírére Pestre utazik, együtt lelkesedik, tüntet a háború befejezését követelő tömeggel. A helyzet stabilizálódása után építészként próbál munkát találni. A Károlyi-kormány kinevezi az Iparművészeti Főiskola tanárává. Mielőtt állását elfoglalná, Sztánára utazik. Karácsony estére érkezett haza, hogy családjával együtt ünnepeljen. Ugyanazon a napon a Neculcea tábornok vezette román hadsereg megszállta Kolozsvárt.

Közben – el ne feledjük! – 1918. december 1-jén, Gyulafehérváron, a románok nemzeti gyűlése kimondta Erdélynek Romániával való egyesülését, amelyet az erdélyi Szász Nemzeti Tanács medgyesi gyűlése is támogatott (1919. január 8.). [Bővebben lásd: *Mikó* 1941: 14–15.]

Kós a bizonytalan helyzetben már nem hagyja el családját, Erdélyben marad. Az itthon maradás *miértjét* korábbi megnyilatkozásaiban találjuk meg. Erről Varró János kitűnő monográfiája így vélekedik:

„Kós első lépése a transzilvanizmus felé jóval az első világháború előtt történt, s határozott szembefordulást jelentett a Rákosi Jenő-féle nagymagyar nacionalizmussal, illetve ami ezzel egyet jelentett, a nagymagyar állameszmével. *Nép és állam* fogalma ekkor már szétválik szemléletében, aminek következtében az Osztrák–Magyar Monarchia első világháború utáni összeomlása Kós számára nem jelentett tragédiát. Ellentétben a hivatalnokértelmiséggel, mely az államhoz ragaszkodott, Kóst *népéhez, szülőföldjéhez* kötötte a hűség, s mikor amazok az állam után vándoroltak, Kós hazajött népének szolgálni. Első világháború utáni közéleti tevékenységének, építő optimizmusának rugói e korai transzilván [...] felfogásában gyökereznek.” [Varró 1973: 54.]

A történelem ismét nagyot lép: 1919. február 14-én a párizsi békekonferencia – Thomas Woodrow Wilson, az Amerikai Egyesült Államok elnökének előterjesztésére – elfogadja a Nemzetek Szövetsége alapokmányának tervezetét. 1919 márciusában kikiáltják a Tanácsköztársaságot, a Kun Béla és Pogány József által szövegezett kiáltvány kinyilvánítja a proletárdiktatúrát, bejelentik a bankok, bányák, üzemek államosítását, proletár hadsereg szervezését, a Szovjet-Oroszországgal való eszmei és fegyveres közösséget. Március végén Kun Béla, külügyi népbiztos táviratban értesíti a román, jugoszláv és csehszlovák kormányt, hogy a Tanácsköztársaság elvben elismeri területi követeléseiket. Április 16-án a román hadsereg megindítja támadását a Tanácsköztársaság ellen, a februárban megállapított demarkációs vonal teljes hosszában.

Az idő teltével mind kisebb az esélye annak, hogy Erdély továbbra is Magyarország része maradjon, a pontot az i-re a trianoni békediktátum teszi föl (1920. június 4.). Ennek értelmében Magyarország területe 93 ezer km²-re csökken, Romániához kerül 102 ezer km², 3,5 millió lakos, közte 1,66 millió magyar.

Kós a vesztes hangulat és az általános bizonytalanság és nyomorúság ellenére úgy dönt, hogy Erdélyben marad. Úgy érzi, rá itt most nagyobb szükség van, mint Budapesten. Építésként a háborút követő pénztelenségben még munkát sem remélhetett, ezért saját és családja életét Isten kezébe ajánlotta – nem először és nem utoljára. Emlékiratában számtalanszor hivatkozik a református tan egyik alaptételére, a predestinációra, mely – íme – ismét hittel és reménnyel töltötte el.

Kósnak az 1968-ban fogalmazott életrajzából idézzük azt a részt, amelyben röviden megvonja politikusi pályafutásának mérlegét.

„Ugyanakkor indul közéleti (kisebbségpolitikai) tevékenységem is. Beköszöntője egy röpirat volt (*Kiáltó szó*), mely az impériumváltozás valóságának tudomásul vételével egyidejűleg bejelentette a Romániához csatolt magyarság igényét a maga emberi és nemzettársadalmi életjogának elismertetésére és megvalósítására. Ezt nyomon követte a hívó szavunkra 1921 júniusában Bánffyhyunad piacára összesereglett népgyűlés, mely megalakította a romániai magyar nép első, radikálisan demokrata politikai szervezetét, az Erdélyi, illetve későbbi nevén Magyar Néppártot.

E kezdeti sikeres, de jórészt csupán Kalotaszeg magyar népét befoglaló megmozdulás élő erőtenyezővé érlelésének és országos kiszélesítésének érdekében most már intenzíven be kellett kapcsolódnom a politikai publicisztikába is, és kiegészítésül, néhány politikai bajtársam támogatásával, 1922-ben [pontosabban: 1921 novemberében – K. P.] megindítottam, szerkesztettem és adminisztráltam a *Vasárnap* című képes politikai népújságot is.

Ez a népünk érdekében való becsületes, hasznos és bátor plebejus-szervezkedés azonban felserkentette a maga múltbeli, mindenható politikai vezető pozíciójához görcsösen ragaszkodó és eddig a gyáva és káros politikai passzivitást propagáló magyar egyházi és világi arisztokráciát, a pénz és hitel velük szövetséges urait és dzsentrí- meg polgárvazallusaikat, s most akcióba lendülve, hirtelen megszervezték a politikai és gazdasági érdekeiket szolgáló, konzervatív-nacionalista Nemzeti Pártjukat – a dolgozó magyar nép demokrata pártja ellen.

Négyesztendei megerőltető szervező munka és keserű tusakodások után – melyek folyamán kenyérkereső munkám is kíméletlen támadásokban részesült –, be kellett látnom, hogy a dolgozó magyar nép koldusszegény pártjának tiszta eszközökkel nem lehet kilátása a győzelemre, viszont képtelen lévén vállalni az ellenfél cinikus, sőt erkölcstelen módszereit, a pártpolitika közvetlen munkaterületéről visszavonulva, közéleti tevékenységemet a romániai magyar életépítésnek eddig

elégtelenül gondozott, sőt elhanyagolt kulturális munkaterületére koncentráltam.” [Kós 1969: 14–15.; kiemelés tőlem – K. P.]

Czine Mihály irodalomtörténész így árnyalja Kós politikusi tevékenységének kezdeti szakaszát:

Az Erdélyi Néppárt „volt a romániai magyarság első politikai szervezete. Vállalták a román állami polgári kötelezettséget, és gyakorolni kívánták törvényes jogaikat.

Ez volt az első politikai párt, amit magyar író kezdeményezett. Talán mondani is felesleges: nem politikai ambícióból [...] – a romániai magyarság létérdekeit kívánta szolgálni. Tisztségekre nem vágyott; a megalakult párt vezető posztjaira megfelelő embereket ültetett. [...]

S maga máris újabb vállalkozásba kezdett: egy képes hetilapot indított *Vasárnap* címmel. Mert szükség volt arra is, egy népújságra, amely ébreszti, táplálja a demokratikus politikai érdeklődést. A lapocskát maga rajzolja, szerkeszti, részben írja, ügyeli a nyomdát, a nyakán van az adminisztráció és a levelezés. Keresi az írókat – mert »az erdélyi írásoknak nagy híján» vannak – s az olvasókat is, akiknek küldhetné a *Vasárnapot*. Milyen hősiek vállalkozás volt ez is: pénz nélkül lapot indítani, olvasókat nevelni, értékeket felfedezni, bátorítani, az ismeretlenségből előhozni. – S győzte erővel.” [Czine Mihály: Hűség és szolgálat. In: *Kós* 2000: 175.]

Most térjünk ki a politikusi életpálya első szakaszának apróbb részleteire is.

Rögtön egy olyan eseménnyel kezdjük, amit Kós, fenti, rövidebb életrajzában egyáltalán nem említ (a hosszabb életrajz 1916-ben megszakad, tehát abban hiába is keresnénk).

A *Kalotaszegi Köztársaság* alapításáról van szó, amelyet – a rendelkezésre álló adatok alapján – be sem tudunk határozni pontosan (Ligeti Ernő szerint 1919 tavaszán volt – lásd alább), de az sem derül ki, hogy hány napig vagy hétig tartott ez a meseszerű állapot.

Az elvi alapozáshoz – vélhetően – a kolozsvári *Keleti Újság* által terjesztett eszmék is hozzájárulhattak. A hírlapot 1918 karácsonyán indították útjára, s röviddel azután, Szentimrei Jenő hívására, Kós – grafikai szerkesztőként – a *Keleti Újság*hoz szegődött.

Varró János így jellemzi a lap kezdeti politikai irányultságát:

„A *Keleti Újság* [...] tulajdonosai, az idők szavát megértve, az új lapot a radikalizálódó tömegeknek szánták, s épp ezért egy haladó újságírócsoport kezére bízta. Így született meg végre az a haladó szellemű kolozsvári napilap, amely körül most már kifejeződhetett az ún. vidéki progresszívek csoportosulása.” [Varró 1973: 73.]

A szerkesztőség tagjai között találjuk: Paál Árpádot, Zágoni Istvánt, Ligeti Ernőt és az említett Szentimrei Jenőt, akikkel Kós a későbbiek folyamán is együttműködött. A lap erős támasza volt az erdélyi magyarságnak, „a realista és aktivista szemlélet érvényesítéséért szállt síkra”. [RoMIL 2: 678.]

A magyarság vezetői – a wilsoni önrendelkezés elméletére hivatkozva –, Erdély önállóságáért küzdöttek. Hat kolozsvári közéleti személyiség, Grandpierre Emil főispánnal az élen, Nagyszebenbe utazott a román kormányzótanácshoz. „Azt javasolták, hogy a közigazgatás Erdély magyar területén magyar, a románokén román, a vegyes területeken vegyes legyen, a kormányzótanács azonban hallani sem akart a magyar javaslatokról.” [Mikó 1941: 15–16.]

Olvassunk bele néhány forrásmunkába, hadd lássuk, mit is jelent ez a *wilsoni elmélet*, egyúttal azt is próbáljuk fölfedni, miként próbálta ezt Kós – a maga kis választott hazájában, Kalotaszegen – megvalósítani.

„A haladást gátló félféudális Osztrák–Magyar Monarchia szétesett; a régi Magyarország Habsburg-barát féudális vezetői eltűntek a történelem színpadáról; Károlyi Mihály, a forradalmi kormány miniszterelnöke meg azt hirdeti, hogy »... a nép rendjét úgy akarja megcsinálni a kormány, ahogy

Amerikában a bölcs Wilson elnök tanítja. Minden nép a maga szabad akaratából intézze a dolgát, ahogy a legjobban tud boldogulni. Minden nép a maga területén, megyéjében, járásában, falujában maga határozzon afelett, milyen nyelven akar tanulni, bírójával, jegyzőjével beszélni. «Hát nem lelkesítő, szép eszmék ezek? Különösen azok számára, akik szívből óhajtották ugyan szolgálni a társadalmi haladást, de akik elképzelhetetlenül távol álltak a gyakorlati politikai élettől, s még csak megközelítőleg sem ismerték fel a valóságosan ható történelmi erőket! Ezek után csodálkozhatunk-e, ha ezekben a napokban »az önrendelkezés mániájába esett az emberiség«? Kós, aki érzelmileg közel áll ugyan a néphez, de akinek eszmei-politikai felkészültsége ez idő tájt még messze elmarad a radikális értelmiség élgárdájának felkészültségétől, együtt lelkesedik ugyan a polgári demokratikus forradalom híveivel, ám politikai gondolkodását körülbelül ott folytatja, ahol az 1912-ben írott politikai jellegű cikkében [utalás a *Kalotaszeg* c. lap cikkeire – K. P.] megszakadt: a Monarchia, melyet támadott, azóta szétesett; urai, akik Erdélyt is félgymarmati helyzetben tartották – s akiket Kós engesztelhetetlenül gyűlölt most már azért is, mivel a népet e véres világháborúba belesodorták –, nincsenek többé. [...]

Kós lelkében fokozatosan egy erősen idealizált kis társadalom képe kezd kibontakozni, ahol osztályok és nemzetek békés egyetértésben élnek egymással. Kétségtelenül utópia ez, amely csakis a művész tudatában élt, noha az is kétségtelen, hogy benne a művésznek egy emberségesebb társadalom utáni vágya nyert kifejezést. Az októberi forradalmat követő mozgalmas napokban ennek a hegyek között megbúvó, idealizált kis világnak a képe egyre határozottabb kontúrokat kap, míg aztán Kós hazajön, s a wilsoni »önrendelkezés« szellemében hozzájárul a gyakorlati megvalósításához: 1919 tavaszán megszervezi a Kalotaszegi Köztársaságot, mely egy fél év leforgása alatt Erdély harmadik liliputi »köztársasága« volt. [...]

Hosszú és keserves politikai küzdelem tapasztalatai tanítják majd meg, hogy az illúziók – fakadjanak bár a legjobb szándékból – a társadalmi küzdelemben mit sem érnek, hogy az osztálytársadalom körülményei között egyik uralkodó osztály sem hajlandó – csupa lokálpatriotizmusból – előnyeiről a másik javára lemondani, s főleg, hogy jószántából egyik uralkodó osztály sem hajlandó a dolgozók érdekeit szolgáló népi politikát folytatni. [Varró 1973: 70–71.]

Varró János igen élesen elhatárolja a fikciót a valóságtól, az utópiát a tényállástól. A könyv megírása óta eltelt emberöltőnyi idő, s az 1989-es rendszerváltoztatás is tanúsítja: a wilsoni eszmék gyakorlati megvalósítása egyre távolabbi időkbe tolódik...

Mikó Imre csupán néhány sorban említi a *kalotaszegi köztársaságot*:

„[1919] Januárban dr. Paál Árpád, udvarhelyi alispánt és harminchat tisztviselőtársát letartóztatták, akiktől Paál esküt vett be a székely köztársaságra. Sztánán Kós Károly kalotaszegi köztársaság szervezéséhez kezdett hozzá negyven ezer emberrel.” [Mikó 1941: 15. – Egy másik forrás szerint (Ligeti: 14.) Paál Árpádot – ugyanezen okból kifolyólag – 1918 decemberében tartóztatták le. – K. P.]

A kis köztársaságok bukása elkerülhetetlen volt, ez Pomogáts és Varró elemzéséből egyaránt kiderül:

„Temesváron jött létre, antant csapatok védelme alatt, a magyar–szerb–román Néptanács kezdeményezésére a *Bánsági Köztársaság*, Székelyudvarhelyen Paál Árpád, a Károlyi-kormány által kinevezett alispán kiáltotta ki a *Székely Köztársaságot*, végül Kalotaszegen Kós Károly szervezte a *Kalotaszegi Köztársaságot*. Valamennyi kísérletnek a román királyi hadsereg bevonulása vetett véget, mint ahogy a kolozsvári népgyűlés [1918. december 22-én a Gyulafehérvári Határozatok ellenében szóltak fel – K. P.] határozatai is naiv történelmi ábrándokká váltak Neculcea tábornok csapatainak 1918. december 24-ei bevonulása után. Az erdélyi terület sorsa ekkor már eldőlt; az antant hatalmak és a román kormány 1916-os szerződése intézkedett afelől, hogy a terület a román állam birtokába kerül.” [Pomogáts: 24.]

„Kós elméleti »köztársasága« eltűnt a történelmi események forgatagában, mielőtt még konkrét formát ölthetett volna. (Emléke is csupán azokban az ártatlan élcekből maradt fenn, melyeket Kós barátai gyártottak a »kalotaszegi Cavour« bosszantására.)” [Varró 1973: 71.]

A „kalotaszegi Cavour” említésének egyik lelőhelye megvan, rögvést rátérünk, de előbb tisztázzuk, hogy ki is volt ez a – franciásan csengő nevet viselő – úr.

„Camillo Benso, Conte di CAVOUR (1810–1861): gróf, olasz politikus. Piemont miniszterelnökeként (1852–61) vezető szerepet játszott az egységes olasz állam létrehozásában. III. Napóleon francia császárral kötött megállapodása után kirobantotta a piemonti– francia–osztrák háborút (1859), s Velence és Róma kivételével egyesítette Itáliát (1860).” [Akadémiai kislexikon: 327.]

Mint említettem, Kós emlékirataitól nem remélhetünk magyarázatot a köztársaság megalakításának körülményeiről, ezért máshol kell keresnünk azt. A legbővebb utalást Ligeti Ernő könyvében találtuk:

„A román hadsereg csak 1919 májusában fészkelte be magát Aradra. Temesvárra, ahol külön *bánati köztársaság* alakult, szerbek vonultak be először, hátukon batyuval, kecskéket hajtván maguk előtt, később felváltotta őket a francia gyarmati hadsereg.” [Ligeti: 9.]

„Ezekben az időkben a wilsoni eszmék hatása alatt, az önrendelkezés mániájába esett az emberiség. Erdélyben is három köztársaság alakult meg, így a Bánságban, a Székelyföldön és végül Kalotaszegen. Bánffyhungyadon kimondották, hogy 60.000 kalotaszegi magyar külön kis köztársaságot alakít, meg is választotta a köztársasági elnököt, Albrecht Géza földbirtokos személyében. A köztársaság létesítésének gondolatát az alakítók szerint az tette indokolttá, hogy a kalotaszegi magyarságot nagy román tenger veszi körül és e nyelvsziget önálló állami berendezésének létjogosultságánál így mi sem természetesebb. A tervszerű szerint a Budapest–Kolozsvár közötti vasúti vonal semleges vonal, ellenben a jelenlegi kissebesi vonal, amely a kalotaszegi községeket összeköti, a kalotaszegi köztársaság tulajdonába megy át.

Kalotaszegnek úgyis, mint csecsemő-köztársaságnak, úgyis, mint – ez már sokkal komolyabb – erdélyi Piemontnak Cavourja Kós Károly, akinek lelki szeme már látta a lobogót, amelyet ő tervez meg, a pénzürmét, amelyet ő vés ki és ő veret ki a bánffyhungyadi állami pénzverdében, de az idők vihartölcsére megforgatta ezt a bizzar tervcskét és a köztársasági államból nem maradt más, mint Kós *Kalotaszeg* című könyve, amelyet tíz vagy tizenkét múlva a maga kis népi külön társadalmának megörökítésére fog megírni.” [Ligeti: 58. – Ligeti halvány utalása alapján ismételtén átlapoztam Kós könyvét, de a *Kalotaszeg* csak 1918-ig követi az eseményeket, a köztársaságról szó sem esik. – K. P.]

Itt – egy bekezdés erejéig – ki kell térnünk Ligeti gúnyos hangvételére. Mellesleg a Kalotaszeg alkotó magyar és vegyes lakosságú 39 falut [Kós 1969: 156.] egyesítő *köztársaság* ötlete valóban megmosolyogtató, tehát nem rosszállólag említjük a tényt, csupán az érdekesség kedvéért. Ligeti, emlékiratának egy későbbi fejezetében [Ligeti: 72.], már az ESzC-körűli dolgok ismertetése körül, a következőket említi: „A Céh első sorozatának egyik kötetét én írtam, *Föl a bakra* címmel. Fájdalom, e regény kéziratának csaknem a felét ki kellett dobnom, nem annyira a cenzúra veszedelme miatt, de mert Kós, az igazgató félt törékeny nyomdai kalkulációnk felborulásától. – Tíz ívnél terjedelmesebb kötetet nem adhatunk ki – mondotta nekem. – Ezt a megállapodást legelső sorban neked kell betartani, aki a Céhnek tagja vagy. Két kötetben nem adhatjuk ki, ahhoz meg túl rövid. Húzz ki belőle, különben én fogom kihúzni – taccsolt le, azzal a lármás hanghordozással, amely egyéniségének annyira sajátja.” – Írók és szerkesztők vagy kiadók viszonyában pedig az a legnagyobb sértés, ha valakinek belegyalogolnak a kéziratába... Ez volna tehát a (lehetséges!) magyarázat. – Ám Ligeti haragja nem volt mély és örökkévaló! A *Kiáltó szó* stílusáról elismerőleg ír: „Kós Károlyban, a »viharügynök«-ben, mindig volt egy csipetnyi a fantasztából, de *röpirata egyike az akkori idők legszebb és leghatározottabb megnyilatkozásának.*” [Ligeti: 58.]

Az imént – Ligeti szövegében – 60 ezer emberről esik szó, ez nyilvánvaló elírás, ugyanis Kós a kalotaszegi magyar és vegyes lakosságú falvak létszámát 1932-ben (!) 40 ezerre becsüli [Kós 1969: 156.]. Láthatjuk tehát, hogy a kirajzolódó kép igen ellentmondásos és ugyancsak felületes. Az idézett írónak is túl kevés adat állhatott rendelkezésükre – ráadásul forrásaikat ők sem jelölik meg! –, de a mi kutatásaink sem vezettek komoly eredményre. Talán újabb levéltári források fölbukkanása szolgáltatathat újabb részleteket, adhat bővebb leírást e kis köztársaság rövid életéről.

Kisebb-nagyobb utalások még fölbukkannak, például egy egészen apró részlet Mikó Imre emlékiratában. Kós később is gyakran berándult Kolozsvárra, s olyankor népesebb hallgatóság előtt mesélt, magyarázott, vitázott, érvelt.

„Nos, ebben a székyeknek álcázott körben jelent meg közöttünk a húszas-harmincas évek fordulóján a »mindig zsémbes, mindig harapós, / mindig teremő tettekért parázsló öreg harcos, / a kajla bajszú Kós«. Dsida Jenő ezeket a sorokat később írta, s amikor az »építész úr« Sztánáról Kolozsvárra be-berándult, ő még latin verseket fordított magyarra és római jogot tanult. [...] amikor Kós ócska gumiköpenyben, sárosan vagy fázottan megjelent, kifújta magát, néha még egy-két káromkodást is megeresztett, aztán mesélni kezdett a népművészetről vagy a huszitizmusról, az erdélyi irodalomról vagy a kalotaszegi köztársaság elvetélt tervéről, *amelynek anyagi alapját a bélyeggyűjtők teremtették volna meg.*” [Mikó 1976: 9–10.]

E pár sor kiemelt része, kiegészítve Ligeti korábbi idézetének egy mondatával („lelki szeme már látta a lobogót, amelyet ő tervez meg, a pénzérmét, amelyet ő vés ki és ő veret ki”) azt sejteti, hogy Kós, a Morris–Ruskin–Ashbee-féle eszmék hatására, amolyan önálló „kézműves” köztársaságra gondolt, amelynek a kincstárát majd a bélyegkiadás hasznából tölti fel. Mindez csak feltételezés, de talán van némi alapja, tekintetbe véve egyrészt Ligeti megjegyzését (Kós természetében „mindig volt egy csipetnyi a fantasztából”), másrészt a kis országok bélyegei iránti keresletet. Kós, látva az *Atila királ* osztatlan sikerét, amely azt jelezte, hogy a grafikai ritkaságok iránt élénk az érdeklődés, úgy gondolhatta, hogy köztársaságát majd a világban lézengő, különlegességek iránt lelkesedő gyűjtők fogják eltartani...

Ismétlem: mindez csupán vélelem, de „ragaszkodom a véleményemhez addig, míg okosabb ember jobbat nem mond helyette” (írja Móra Ferenc, egy Kós Károlyt védő cikkében [Erdélyi Helikon, 1933. 3. sz. p. 224.]). – Ami viszont tagadhatatlan: a sztánai nyomda termékeinek és az Erdélyi Szépművészeti Céh amatőr kiadású könyveinek későbbi sikere.

Láthattuk – Kós Károly merész ötlete nem volt példa nélküli. 1918 végén még két köztársasági kezdeményezés is létrejött az interregnum hatására, de a román hadsereg területfoglalásai következtében egyikük sem kerülhette el a sorsát. Röviden szólva: Wilson túl messze volt, az Ókirályság túl közel.

Az idézetek mozaikjából talán kikerekedik az a kép, amit föl szeretünk volna vázolni, természetesen ez a kép egy kicsit darabos, nem olyan árnyalt, mint egy szénrajz... A magyarázat egyszerű: a korabeli sajtó nagyon keveset, vagy semmit sem közölt erről.

Amit biztosan tudunk: volt egyszer egy Kalotaszegi Köztársaság, melynek még az elnökét is ismerjük (úgy lehet közfelkiáltással választották, mert sem parlamentet összehívni, sem választásokat kiírni nem volt lehetőségük), a többi csak feltételezés, vagy bizonytalan információ alapuló közlés.

Ha a hatalom meg is szüntette az önkormányzat e korai formáját, az erdélyi magyarság az azóta eltelt nyolc évtized alatt, s az elnyomó politika ellenére sem mondott le a Gyulafehérváron tett alábbi programpontra a megvalósításáról:

„III. 1. Teljes nemzeti szabadság az együtt lakó népek számára. Mindenik népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által. A törvényhozó testületekben és az ország kormányzásában való részvételre minden nép népességének számarányában nyer jogot.” [A gyulafehérvári egyesülési határozatok (1918. dec. 1.) Idézi: Mikó 1941: 265.]

TÉRJÜNK ÁT Kós politikai tevékenységének következő állomására, a sokat emlegetett *Kiáltó szó* című röpiratra. Kós Károly fogalmazványa két másik írással közösen, egy 48 oldalas füzetben jelent meg. A másik két írás: Zágoni István dr.: *A magyarság útja* és Paál Árpád dr.: *A politikai aktivitás rendszere*.

A *Kiáltó szó* teljes szövegét is idézzük, de előbb lássuk a megírás kiváltó okait és történetét.

Az 1919-es esztendő Erdélyt a várakozás, a kétely és a kétségbeesés jellemezte. A magyarság vezetői a passzív ellenállást hirdették meg. A népet azzal biztatták, hogy a megkötendő békeszerződés majd visszacsatolja Erdélyt Magyarországhoz. Érvelésükben kifejtették, hogy ha az értelmiségi réteg leteszi az új államhatalom által megkövetelt hűségesküit, ezzel tulajdonképpen elfogadják az új hatalmat, az pedig nem egyéb, mint a magyar állam és a magyar érdekek elárulása. Természetesen az új hatalomnak ez kapóra jött, és az állami adminisztrációban dolgozó azon tisztviselőket, akik nem esküdtek föl, rövid úton menesztették. Az állásukat vesztett embereknek vagy más megélhetési forrás után kellett nézniük, vagy vehették a vándorbotot, s mehettek a budapesti pályaudvarokon berendezett vagonlakásokba.

A trianoni békeszerződés aláírása [1920. június] után tovább mélyült a lelki válság, hiszen akkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy egy fikarcnyi remény sem maradt. Ebből a hónapokig tartó letargiából kellett valamilyen módon visszarángatni az embereket. Lássuk a történeteket, a kortárs feljegyzései alapján:

„A csökönyös magyar passzivitás ellensúlyozására Paál Árpád, Zágoni István és Kós Károly tanácskozásokat folytattak maguk között és elhatározták, hogy röpiratban fordulnak a magyarsághoz. Mindhárman megjelentek Weisz Sándornál a Lapkiadó igazgatójánál és kérdést intéztek hozzá, hogy nem volna-e hajlandó röpiratukat legalább 10.000 példányban kinyomtatni. Amikor igenlő választ kaptak, elhatározták, hogy határidőt adnak egymásnak, amely alatt mind a hárman külön-külön is kidolgozzák a rendkívül jelentőségesnek látszó röpiratnak a programját. [...] Kiadása azonban nehezen ment, mert a cenzúra az eredeti szövegezést visszautasította. Kós Károly összeült Măcelariu cenzorral és pontról-pontra végigmentek az egész kéziraton. Végre a negyvennyolc oldalas munka megjelent, de forgalomba egyelőre nem hozták, csak azoknak mutatták meg, akik a magyar politikai életnek akkori rangrejtett irányítói voltak. [...] A röpiratnak nagy sajtósikere volt, de tömeghatása nem, mert a kinyomott példányokat csak kis százalékban küldték el. Közben ugyanis az történt, hogy Paál Árpádék megegyeztek a passzivitás szószólóival a magyar nemzeti szövetség létrehozásában és így nem volt szükség arra, hogy a röpirat fellármázza az erdélyi közvéleményt.” [Ligeti: 57–59.]

A cenzor személye jól ismert, s azt is tudni lehet, hogy régi ismerőse volt Kósnak. Két forrásból idézünk, felváltva:

„Még jóval a világháború kitörése előtt baráti társaságban ismerkedtem meg a Sztánával szomszédos Tóttelke község fiatal román papjával: Măcelar Emillel. Jól nevelt, kedves, vidám ember volt és népszerű, akit a kalotaszegi magyar és román értelmiség egyformán kedvelt és becsült. [...] Na, ezzel a Măcelarral találkoztam aztán a háborús 1916-os év szeptemberének egyik éccakáján. Én az akkor Szebenben állomásozó kolozsvári 21-es honvéd gyalogezred pótzászlóaljának népfelkelő önkéntese voltam, csillagtalan rajparancsnoki rangban. Visszavonulóban voltunk Szebenből az ország belseje felé, hogy helyet csináljunk a Mackensen-seregnek, éppen Balázsfalván állapodtunk volt meg, huszonnégy órás pihenőre. Lévéen pedig akkor Balázsfalva hadszíntér, éccakára teljes elsötétítés és szigorú kijárási tilalom volt elrendelve.

Azon az éccakán engem éjjel patrulba osztottak be három honvédlegényemmel, a parancs pedig: aki civil éjjel katonai engedély nélkül járkal a városban, azt be kell kísérni az őrségre, úgyszintén azt a gazdát, akinek házablaka nincsen elsötétítve.

Éjfél táján három civilt állítottunk meg a piactéren [...]” – egyikük a tóttelkei pap volt. [Beke: 14.]

„Meghökkenem. Ez a találkozás most és itt sehogy sem tetszett nekem. És ha valami nincs rendben, akkor én mit csinállok? Mert a parancs, az parancs...

Egyelőre rászóltam a civilekre:

– Igazolják magukat az urak! – aztán hátraszóltam a honvédeknek: – Vigyázzák a piacot, amíg én itt végzek.

Amikor visszafordultam, éreztem, hogy az én papom erősen néz engemet:

– Ha jól látom, mérnök uram. Igaz? – halkan mondta.

Mérges voltam, de elmosolyodtam, s ugyancsak halkan válaszoltam:

– Nem az! Itt Balázsfalván most a honvédjárőr – és a másik felé fordultam és átvettem tőle a kezében tartott írást: – Van-e az uraknak zseblámpájuk? – kérdeztem.

Volt. Átvettem és ránéztem a papirosára: hatósági orvos számára kiállított kimaradási engedély aláírva, a zászlóalj pecsétje rajta. Visszaadtam. A másik civilnek is kimaradási engedélye volt, de – az igazoló aláírás és a pecsét hiányzott. Ez valami városi tisztviselő volt. Végül az én szomszéd papom is átadta a maga papirosát, de már messziről láttam, hogy az nem hasonlít a szabványos engedélyre.

Visszaadtam kinek-kinek a maga papirosát és a zseblámpát.

– Rendben van. De azért jobb, ha még egyszer nem találkozunk éjszaka itt kinn. Mehetnek. Jó éjszakát... [Kós 1991: 150–152.]

A „jött helyébe jót várj” mondás íratlan törvénye szerint elkövetkezett az az idő is, amikor a hajdani tóttelkei papnak alkalma adódott arra, hogy ő is elnéző magatartást tanúsítson a „mérnök úrral” szemben. Mivel az önéletírás az 1916-os esztendővel zárul, a *Kiáltó szó* cenzúrázásának történetét a Beke György által lejegyzett interjúból vesszük át:

„Aztán 1920-ban megírtuk a *Kiáltó szót*. A nyomda kiszedte a szöveget, és a kivonatát átküldte a cenzúrára. Harmadnap hívatnak a megyeházára (ott volt a cenzúra hivatala), s meglepetésemre Mäcelar Emil fogad: nem a pap, hanem a főcenzor. Előtte az íróasztalon a *Kiáltó szó* szedése, rajta a keze.

– Ezt a röpiratot nem tudom így kiengedni.

– Miért, nincs benne sem lázítás, sem állam elleni izgatás.

– Igen, de ha kiengedném, téged mégis lecsuknának, engem a legjobb esetben pedig kirúgnának.

– Akkor hát mit csinálhatunk?

– Próbáljuk megherélni, itt és most.

Megtettük: húztunk, kihúztuk a szöveg jó felét, de a megmaradt felében mégis benn maradt, hogy az új realitást tudomásul vesszük és vállaljuk ugyan, de nemzeti jogainkat igényeljük, és érte a harcot bejelentjük és fokozzuk.

A *Kiáltó szó* aztán így megjelent 1920 újév napján [helyesen: 1921 januárjában – K. P.], de huszonnégy óra múlva (kissé már késve) mégis elkobozta a rendőrség. Tudtommal például a Bánátba már nem jutott el egy példány sem. És Mäcelar Emil barátomat is felmentették cenzorhivatali tisztségéből.” [Beke: 14.]

KIÁLTÓ SZÓ

Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyarságához!

»... Akkor megkérdeék ötöt: Te kicsoda vagy? Ilyés vagy-e te? És monda: nem vagyok. Proféta vagy-e te? És felele: nem vagyok.

Mondának azért néki: Kicsoda vagy tehát, hogy meg tudjunk azoknak felelni, akik minket elküldöttek; mit mondasz magad felől?

És monda: Én kiáltó szó vagyok a pusztában!«

(János evangéliuma, 1. 21-23.)

Két keserű esztendeje már, hogy szemünk nyugat felé néz. Láttuk, hogyan hanyatlott le ott a nap. Reménykedő, bízó, sóvárgó és fájó szemünk nézte, hogy a könnyünk csordult ki attól.

Mert a nap csak haladt lefelé, hanyatlott egyre; eleinte lassan, aztán gyorsabban, végül lebukott és az égen csak a vérveres fellegek maradtak.

Most már megdörzsölhetjük szemünket: egyelőre nincsen tovább. *Ez* a nap lebukott, *ennek* vége. És arcunkról letörölhetjük a könnyeket. Még a nyomukat is.

Valahol aláírtak valamit, valahol megalkudtak valamit, valahol elosztottak valamit; valahol egy nyitott ajtót becsaptak, hogy legyen az zárva örökre.

Ahová a magunk erejével, ezer esztendő munkájával kapaszkodtunk, és minden lépcsőfokot a magunk izmaival és eszével vágunk a magunk vérével öntözött irdatlan sziklába: onnan dobtak le minket.

Tudjuk: miért.

Régi zászlónk összetépve, fegyverünk csorba, lelkünkön bilincs.

De tudom: talpra *kell* állanunk mégis.

De tudom: újra kell kezdenünk az izzadságos, nehéz munkát.

Tudom: vágni fogjuk kemény, vad sziklába az utat, melyen egy kemény, régi nép lép majd velünk és utánunk *újra csak felfelé!*

Halljuk, látjuk és tudjuk immár, mert valóság: a régi Magyarország nincsen többé!

Nem akkor halt meg, amikor Párizsban temetését rendezték, de akkor, amikor ő maga is bejelentette, hogy igenis: *nem vagyon már a régi*. Ez az igazság!

Hetven esztendeje, hogy apáink kimondották *azt* a szót egy akarattal és fél százada, hogy megtestesült az ezeresztendő álom; az a Magyarország, amelynek a fejére Párizsban mondták ki az ítéletet.

Félszáz esztendeig élt az *egy* Magyar föld, a nagy, ifjú, erős magyar műhely. Nem hagyott *úgy* tovább dolgozni. Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyar népe: minket kiszakítottak, kidobtak abból a műhelyből, amely a mi izzadságos munkánk segédelmével épült fel egykoron.

Nem kérdezték: akarjuk-e?

Mi pedig mai napig nem akartuk elhinni, hogy ez megtörtént, hogy ez megtörténhetett.

És két esztendeje, hogy nem dolgoztunk. De vártunk. Vártuk reménykedve, hívó hittel, hogy felkeljen számunkra a nap: *napnyugaton!* Két esztendeig álmodtunk és nem akartunk tudni az Életről, aki körülöttünk tusakodva robogott. Nem akartunk látni és hallani, nem akartunk érezni és élni, csak hinni akartunk és bízni és álmodni és csodákat várni, amik majd felébresztenek.

Mert megszoktuk a régit, szerettük, amit egykor megalkottunk.

Hittük, hogy az örök időkre a miénk, úgy, ahogy azt mi magunknak alkottuk meg.

Most aztán kisült minden. Két esztendő keserű várakozása, dermedt álma után megtudtuk, hogy minden, amiben hittünk, bízunk, reménykedtünk: délibáb az. Megtudtuk, hogy a nap nem ott kel fel, ahol lenyugodott.

Valljuk be: a mi hitünk nagyot csalódott.

Valljuk be: fájt a csalódás; fájt, hogy el kell hájítanunk lelkünk hitét, mert hogy nem igaz hit volt az.

Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros kétmillió magyarja, nem én mondom neked, de a megcsonkított Magyarország mondta ki a szentenciát rólunk: nem tehetek mást, elfogadom az ítéletet, mely akaratom és hitem ellenére fejemre olvastatott, kihirdettetett és végrehajtatott: *Én rólatok, akiket erőszakkal leszakítottak rólam: lemondok.*

Ez az igazság!

Aki mást mond: hazudik az; aki mást hiszen: álmodik az; aki másban reménykedik: délibábot kerget az.

Le kell vonnunk a tanulságot; szembe kell néznünk a kérlelhetetlenül rideg valósággal és nem szabad ámítanunk magunkat. Dolgoznunk kell, ha élni akarunk, és *akarunk* élni, tehát dolgozni fogunk.

De csak magunkban ezentúl, magunkért!

Napnyugat felé pedig ne nézzünk többé. Attól csak nehéz a szívünk és fáj a szemünk. Ott lebukott a nap, és csak az ég vereslik még és az égen gomolygó nehéz sorsfellegek. Attól csak a könnyünk csordul ki már.

Vigyázzunk! A könny drága és – ne lássa azt senki idegen, ami nekünk fáj.

De ezeresztendős gőggel tartjuk tekintetünket a mi hegyeink taréja felett, mert itt kell derengenie majd a mi hajnalunknak.

A régi Magyarország nincs többé a számunkra; de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transsylvania, vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és *van*, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, *mert akartuk hinni*, hogy nincs, és *csak* Magyarország van. Akkor is volt, de most is van, és akárhogy is akarja akármilyen akarat, lesz örökkön-örökké.

Egy félszázados, szépséges útra eresztették le a sorompót; hogy tilos. Ezeresztendős erdélyi szerszámainkkal, próbált, ősi erőnkkel új utakat kell vágnunk, de magunknak csupán.

Régi szerszámokkal új fegyvereket kell kovácsolnunk, a lerakottaknál, az összetörteknél, a kezünkben kicsavartaknál jobbakat.

Senki sem fog segíteni minket; de akkor senki se is sajnáljon minket.

Építenünk kell! Fogunk hát építeni új, erős várakat a régi Istennek. Az Egynek, az Igazságosnak, az Erős Istennek. Aki ideküldött titkos Ázsiából egykoron minket és akit mi idehoztunk magunkkal. Aki oltalmazott mind ez ideig, és akit mi is megvédelmeztünk – magunknak.

... Hát eltemették a régi Magyarországot. Szép temetés volt. Sírját beültették virágokkal és fejtől hímes fejfát szúrtak. Hogy akik élünk még, sírhassunk és sírjunk, és ne merjen eszünkbe jutni az élet, de örökké lássuk a dombot és a virágos dombon a hímes, csillagos, buzogányos fejfát.

Minket még a temetésre se hívtak meg...

Belenyugszunk, mert bele kell nyugodnunk ebbe is, és – hiszünk örök életünkben.

Elindulunk új utakon, de magunkkal visszük a nagy temetés emlékét és egy szilánkot egy keresztre feszített országot keresztjéből.

Két esztendeje, hogy sokan közülünk imádkozni tanultak és sokan átkozódni is. És sokan álmodozni és sokan megtanultak sírni is, de a legtöbben a vizeket néztük, a mi vizeinket, akik harsogva sietnek hegyeinkből lefelé, ki az Alföldre. Sokan néztük a vizeket és közülünk sokan el is indultak a vizek mentén le a hegyekből, ki, arra napnyugat felé. Hogy onnan soha vissza ne jöjjenek.

De az imádkozás ideje eltelt. És el az átkozódás ideje is. Az álmodozásnak is vége és a sírásnak is. Aki pedig elindult a vizek mentén, az többé ide nem jöhet vissza, aki közülünk elmegy, az ne is kíváncsozzék közénk vissza valaha; annak itt helye nem lesz soha, és jussa sem lesz annak.

Fölébredtünk. Látni akartunk tisztán. Szembe akarunk nézni az Élettel, tisztában akarunk lenni helyzetünkkel. Ösmerni akarjuk *magunkat*.

Számba kell venni erőnket, szerveznünk kell a munkát, tudnunk kell a célt, amit el akarunk érni.

Aki fél, aki gyáva, aki nem bízik, aki nem hisz, aki gyenge – az lépjen ki a sorból. Az menjen. Az nekünk bajt csinál, az a mi munkánkat akadályozza, az a mi lábunk elé gáncsot vet, a mi árulónk az!

Senkit se sirassunk, aki elmegy innen. Senkit se tartsunk vissza. De biztassuk azt is, aki habozik; az ingadozónak nincsen helye most.

Kiáltó szó vagyok: *ezt kiáltom!*

Az ítélet végrehajtatott: Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros kétmillió magyar bekebelezett Romániába...

Nem rekriminálunk. Nem keresünk árulókat, nem keressük a megalkuvókat, a gyávákat, a bűnösöket, avagy a bűnbakokat. Nem vigasztaljuk magunkat gyáván azzal, hogy más hibáztatunk. De viseljük sorsunkat, ahogyan az reánk méretett.

Nem keresünk jogot vagy jogtalanságot, nem igazságot vagy igazságtalanságot, nem várunk méltányosságot, sem kegyelmet.

Nem is kérünk.

Nem kutatjuk, hogy az a nélkülünk, rólunk készült és kötött trianoni szerződés miféle koldusalamizsnát rendelt számunkra.

Nincsen sok értelme ennek.

A mi igazságunk: a mi erőnk!

Az lesz a mienk, amit ki tudunk küzdeni magunknak.

A bátraknak kiáltok hát, a harcolni akaróknak, a kötelességtudóknak, a látniakaróknak, az előrenézőknek.

Álljanak elő, ne szégyenkezzenek, ne aludjanak, ne duzzogjanak.

Az Élet nem vár, az Élet rohan.

Kiáltó szómmal ezt kiáltom!

A fundamentum, amire nyugodt lelkiismerettel és bízó lélekkel építhetünk: kétmillió magyar.

Kétmillió magyar, ezerszázados története tudatában és tanulságaival, geográfiai egységes területen egy 13-14 millió, nem homogén lakosságú, fiatal, alig félszázada önálló életet élő, szegény ország keretében nagy súlydifferenciákat okozhat, amennyiben vele együttműködik, vagy pedig ellene dolgozik.

Velünk, Erdély magyarságával minden időben számolnia kell annak, aki szuverenitását reánk kiterjesztette. Számolnia kell Romániának is, ha azt akarja, hogy területi s népességben való gyarapodása *erőgyarapodást* is jelentsen, nem pedig fölös terhet, súlyos költséget.

Nem szabad elfelejtenie, hogy mi nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű lélekszám vagyunk, de külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját, külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel. Tudunk számolni minden helyzettel, tudunk kormányozni és tudunk nehéz vereségek után talpra állani. Erőnket ösmerjük, nem becsüljük azt túl, de nem is kicsinyeljük: sokszor próbáltuk, mennyit bírunk.

Mi, kétmillió dolgozó, adózó, anyagi és kultúrártékeket produkáló polgár, felséges erőgyarapodása vagyunk Romániának. De mi, kétmillió nem dolgozó, improduktív, gyűlölködő, alattomos belső ellenség: borzalmas rákfeneje vagyunk Romániának.

Nyíltan és őszintén valljuk azonban: inkább vagyunk lojálisak, mint rebellisek, inkább építők, mint rombolók, inkább nyílt barátok, mint titkos ellenségek.

De azzal a feltétellel, ha megadatik számunkra az új keretek között az a minimum, melyet mi nemzeti kultúránk, ősi szokásaink, faji öntudatunk, szociális érzésünk, gazdasági fejlődésünk szempontjából ezerszázados múltunk tanulságaképpen nélkülözhetetlennek tudunk.

Kétmillió magyarra mint fundamentumra akarjuk felépíteni az új keretek közt *nemzeti autonómiánkat*, melynek egy részét saját szabad elhatározásából ígéri nekünk Románia szentesített törvénye: a gyulafehérvári határozat, más részét megszerzi egyfelől akaratunk és erőnk, másfelől Románia józan belátása.

Amit ma a magunk számára kérünk, amiért holnap harcba szállunk és holnapután talán már szenvedünk is, de amit hitünk szerint végre is kivívunk, azt fogják kérni, azért fognak harcolni, szenvedni és azt fogják végül kivívni maguknak szász és román erdélyi nemzettestvéreink is.

Nyíltan és bátran kiáltom ki ezt a végső célunkat. Minden hátsó gondolat nélkül, őszintén. És hiszem, hogy ott lappang ez az akarás mindnyájunk lelkében, akik tisztán igyekszünk látni új helyzetünkben az új célt.

Mert mi, magyarok megsemmisülhetünk – bár ez nem valószínű –, és eltűnhetik Erdély földjéről a szász is, de élni fog akkor is Erdély, mert geográfiai egyéniség, gazdasági egyéniség, történelmi szükségesség.

Nyíltan és bátran kiáltom a velünk megnagyobbodott Romániának: *mi, magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy-Románia megbízható polgárságot fog nyerni.*

Alkudozni nem fogunk. Elég erősnek érezzük magunkat, hogy nyíltan és őszintén beszéljünk, és kijelentett alapon szilárdan megálljunk.

Kétmillió állampolgár biztos támogatása, avagy ellenséges indulata nem lehet közömbös egy sokkal erősebb, konszolidáltabb, gazdagabb államra nézve sem, mint Románia.

Valóságokat akartam láttatni; igazságokat akartam kiáltani. Valóságokat és igazságokat, amik fájnak a gyávának, elnémítják az árulót, megrontják az ellenséget, megállítják az elnyomni akarót. Amik bátorságot adnak a csüggedőknek, világot gyújtanak a sötétben tévelygőknek, fegyvert adnak a védteleneknek.

Ezt akartam kiáltani és lehet, hogy kiáltó szó leszek a pusztában...

Mégis kiáltok! Neked: Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros ezeresztendős magyarsága: Ébredj kétesztendős álmodból, szemedet nyisd ki; nézz széjjel és állj az új életben tusakodni akarók közé!

A rohanó idő füledbe harsogja: elég a passzivitásból. Ami eddig orvosság volt, és védelem is talán, de mindenesetre *becsület* volt, méreg az ezentúl és gyávaság.

Kiáltom a *jelszót*: építenünk kell, szervezkedjünk hát¹ a munkára.

Kiáltom a *célt*: a magyarság nemzeti autonómiája.

De kiáltom még egyszer azt is: aki gyáva, aki rest, aki alkudni akar, az nem közénk való, mert az a mi ellenségünk: a mi árulónk.

Ezt kiáltom, és hinni akarom, hogy nem leszek mégsem pusztában kiáltó szó csupán...

[Kós 1921]

ÚGY VÉLEM: egyetértenek Ligeti korábban idézett szentenciájával, miszerint Kós „röpirata egyike az akkori idők legszebb és leghatározottabb megnyilatkozásának.” Ehhez vegyük hozzá Mikó Imre elismerő sorait is:

„A politikai aktivitás ügyén nagyot lendített a január 23-án megjelent *Kiáltó szó* című röpirat, melyben Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád mutattak irányt a sorsüldözött magyarságnak.”
[Mikó 1941: 19.]

Nota bene: a kiadványon nemhogy dátum, de még kiadási év sincs. Kós – Bekének nyilatkozva – 1920-ra teszi a röpirat kiadási idejét, ez nyilvánvaló tévedés. Ligeti emlékirata nem határolta be a kiadási időt, az 1921. január 23-i dátum Mikó Imrénél jelent meg, úgy vélem, a későbbi szerzők az ő könyvéből vették át. Ebből is látható, hogy mennyi adatot és eseményt kell még tisztázni, dátumot és tényt pontosítani.

A *Kiáltó* szó röpirat után helyet szorítunk a Kós által 1921 júniusában alapított *Erdélyi Néppárt* és a másfél évvel később létrehozott *Magyar Párt* programjának, hadd értesüljön első kézből az Olvasó, mit reméltek elérni, miért harcoltak dédapáink...

Az Erdélyi Néppárt programja

1. Kívánjuk Erdély védelmét az erőszakolt és sovinszta centralizálási törekvésekkel szemben, melyek nemcsak reánk, magyarokra, de a többi erdélyi nemzetre is károsak, és Erdély fejlődését megakadályozzák, sőt visszavetítik; kívánjuk és akarjuk, hogy Erdély az erdélyi nemzeteké legyen.

2. Kívánjuk az ország törvényei közé iktatott Gyulafehérvári Határozatok sürgős végrehajtását, különös tekintettel a határozatok 3. cikkére, amely az erdélyi nemzetek és egyházak autonóm jogait foglalja magába. Kívánjuk a teljes vallásszabadság és vallási egyenlőség törvénybe iktatását.

3. Kívánjuk a közoktatásügynek és kulturális intézményeknek a nemzeti autonómiák keretébe való helyezését és azt, hogy a magyarság közteherviseléséből, közadójából a kultúrát illető részt hiány nélkül a magyar közművelődés és oktatás céljaira fordíttassék.

4. Kívánjuk az alkotmányban, békeszerződésben és az állam törvényeiben biztosított egyéni és közszabadság-jogaink szabad gyakorlását gátló és akadályozó összes intézkedések és kivételes rendeletek visszavonását. A politikai titkosrendőrség eltörlését.

5. Kívánjuk a katonai szolgálatnak helyi milíciarendszer alapján való szervezését, legfeljebb három hónapos és saját hadkiegészítési területén való szolgálattal; az anyanyelvnek szolgálati nyelvként való érvényesítésével.

6. Kívánjuk a szabad kereskedelmet és ipart. A forgalmat korlátozó intézkedések és minden ár maximális eltörlését. A becsületes kereskedelem megvédelmezését a spekulációval, korrupcióval és uzsorával szemben. A lakásrekvirálások és zaklatások megszüntetését, a családi otthonok szentségének és sérthetlenségének biztosítását.

7. Kívánjuk az erdélyi földbirtokreform-törvénynek revízióját abban a tekintetben, hogy annak végrehajtásában ne a sovinszta gyűlölködés, de az összes nemzetekre egyenlően igazságos és minden állampolgárt egyenlő elbánásban részesítő tiszta szociális igazság érvényesüljön. A magyar telepésekre és a székely közbirtokosságra vonatkozó rendelkezések azonnal hatályon kívül helyeztessenek.

8. Kívánjuk a munka szabadságának elismerését és biztosítását. A munkásvédelmet. A munkásszervezetek szabadságának és a munkásjóléti intézmények önkormányzatának biztosítását. Kívánjuk, hogy a munka és tőke örök harcába a hatalom ne avatkozzék bele.

9. Kívánjuk az új adótörvények revízióját abban az irányban, hogy az adómentes létminimum emeltessék; a vagyon és nagy jövedelem magasabb adó alá vettessék; a hadinyereség valamint a nem törvényes úton szerzett mindennemű vagyon és jövedelem teljes egészében elkönfiskáltassék. Kívánjuk az elsőrendű szükségleti cikkek fogyasztási adójának és a monopóliumok eltörlését.

10. Kívánjuk az egyenlő, általános, titkos választójogot, nemzetek szerinti kerületi beosztással és lajstromok szerinti szavazási móddal. A választási névjegyzékek törvény szerinti azonnali és igazságos kiigazítását úgy, hogy abból egyetlen jogosult ki ne maradjon.

[Idézi: *Kós Károly egyetemessége felé*. Marosvásárhely, 1995, Kós Károly Alapítvány, p. 66–67.]

A Magyar Párt programja

(Tárgyalta és elfogadta a Magyar Pártnak Kolozsvárt, 1922. december 28-án tartott alakuló nagygyűlése.)

1. A magyar anyanyelvű román állampolgárokból alakult nemzeti kisebbség, mint közjogi alany elismerése a gyulafehérvári határozatokban lefektetve lévén és a nemzetközi békeszerződésekben biztosítatván, ezek alapján követeljük a nemzeti kisebbségek közjogi alanyiségének az alkotmányban való elismerését és az elismerés szükségképpen következmenyeként a nemzeti autonómiát.

Ugyancsak az alkotmányban biztosítani kívánjuk a romániai összes nemzeti kisebbségek autonómiáját, mely szerint mindenik nemzet önmagát saját nyelvén, saját fiai által kormányozza, saját közigazgatással és igazságszolgáltatással.

Követelünk általános, egyenlő, a nőkre is kiterjedő választójogot, titkos szavazással és választókerületenkénti arányos képviseléssel.

E mellett követeljük a választókerületek törvény útján leendő arányos beosztását, a választások tisztaságának a büntetőjogi védelem szigorítása mellett kellő biztosítását, a parlament visszautasítási jogának, mint a népakarat kigúnyolásának eltörlése mellett, a mandátumok érvénye felett független választási bíróság ítélkezését és megfelelő összeférhetetlenségi törvény alkotását.

Követeljük a választói névjegyzékeknek az önkormányzati szervek útján való összeállítását, a kiigazítási eljárás félremagyarázást nem tűrő szabályozását és a visszaélések ellen bármikor igénybevehető bírósági jogvédelmet.

2. Követeljük a törvényhatósági- és községi autonómia (önkormányzat) visszaállítását, a közigazgatás decentralizálását, a tisztviselők szolgálati pragmatikáját, a közigazgatási bíráskodás hatáskörének széles kiterjesztését, a közhivatalnokok jogellenes hivatali ténykedéseiért az államkincstár anyagi felelősségének megállapítását s általában a jogrendnek és jogbiztonságnak a közigazgatás egész menetén való helyreállítását.

3. A jogszolgáltatás egyenletességének és nyugodt menetének biztosítására kívánjuk a jogállam attribútumainak és elsősorban a bírói függetlenségnek teljes és hatékony biztosítását, továbbá a törvényhozói, bírói és közigazgatási hatáskörök szigorú elhatárolását s különösen annak kimondását, hogy általános állampolgári kötelezettségek megállapítására nézve a törvényhozást illető jogok a kormány, vagy egyes közigazgatási hatóságok által rendeleti úton, úgynevezett Decret-lege útján ki nem sajátíthatók. Kívánjuk e mellett az esküdszéki bíráskodás visszaállítását, a jogbiztonság védelmére a titkosrendőrség és a kivételes (katonai) bíráskodás megszüntetését.

4. A vallás- és közoktatásügy terén a jogfolytonosság alapján kívánjuk a vallás- és lelkiismereti szabadság teljes biztosítását, a törvényesen bevett és elismert vallásfelekezetek jogainak a meglevő önkormányzati szervekkel együtt alkotmányos elismerését azzal, hogy az állami ünnepeken és a törvényes munkaszüneteken kívül más napokon munkaszünetek ne legyenek elrendelhetők és senki se kényszerítessék ünnepein kívül más egyház ünnepeit megtartani. Kívánjuk továbbá a vallásfelekezeteket, illetve az egyházakat – az állam felügyeleti jogának biztosítása mellett – minden fokon, tehát az elemi iskolától az egyetemig megillető iskolafenntartó és alapító jog védelmét, a tanítási és tanulási szabadság fokozott biztosítását és pedig kapcsolatban a magyar egyházak, testületek és egyletek által annak idején a magyar állam részére szerződésileg biztosított iskolaépületeknek az illető egyházak, társulatok s egyletek részére való visszabocsátásával. Az iskola oktatási nyelve tekintetében kívánjuk az iskolákat fenntartó egyházak és társulatok elhatározásának megfelelő szabadságát.

Kívánjuk az egyes egyházak, illetve vallásfelekezetek között az egyenlőség és viszonyosság biztosítását és ehhez képest a régebbi törvények, különösen az 1848. évi XX. tc.-nek megfelelő állami támogatás törvényes biztosítását.

5. Kívánjuk a tulajdonjognak teljes védelmét és törvényes biztosítását, az ezeket korlátozó rendelkezések fokozatos hatályon kívül helyezését, különösen a házjog védelmét és a lakásrekvirálások záros határidőn belül való fokozatos megszüntetését.

A földműves- és földbirtokososztály jogos érdekének kielégítésére a törvény és az eddigi eljárás revíziója mellett olyan birtokreformot kívánunk, mely a termelés fokozását is biztosítja és a tulajdonjog szentségét csak a legszükségesebb mértékig érinti, kívánjuk tehát az egyházi és iskolai

célokra rendelt s általában az alapítványi birtokoknak a földreform alóli mentesítését. A kisajátítást szenvedők részére kívánjuk annak elismerését s törvényben való biztosítását, hogy a kisajátítás csak teljes kártalanítás mellett történhetik s kártérítésül a kisajátítás időpontjában fennálló forgalmi árat, vagy hozadékértékeket kell venni és annak legalább felét készpénzben kell nyújtani.

6. A munkaszabadság teljes biztosítása végett kívánjuk a sztrájkjog teljes elismerését, a munkásbiztosításnak és munkásvédelemnek az önkormányzat elvén való kiépítését.

Kívánjuk az ipar és kereskedelmi tevékenység szabadságát s az ezeket korlátozó rendelkezések hatályon kívül helyezését.

Kívánjuk az igazságos progresszív adórendszer bevezetését, az adózás szempontjából egy adómentes létminimum igazságos megállapítását, az egyes foglalkozási ágak üzéséhez nélkülözhetetlenül szükséges eszközök, háziberendezések mind magán-, mind közvégrehajtás alól való mentesítését, illetőleg a törvényben biztosított mentesség egyszerűsítését és áttekinthetőségét.

7. Kívánjuk a katonai szolgálatnak miliciarendszer alapján való rendezését, legfeljebb háromhavi tényleges szolgálattal és a saját hadkiegészítő területén való szolgálatteljesítéssel s az anyanyelvnek szolgálati nyelvként való biztosítását.

8. A személyes szabadság védelmére kívánjuk az ezt korlátozó egyes kivételes rendszabályok hatályon kívül helyezése mellett annak az elvnek a szigorú érvényre juttatását, hogy bírói intézkedés nélkül senki személyes szabadságától meg nem fosztható és abban meg nem szorítható.

Kívánjuk az egyesülési és gyülekezési jog és a sajtószabadság törvényes biztosítását.

[Mikó: 271–274.]

E MEGLEHETŐSEN SZÁRAZ szövegek után Kós Károlyt idézzük, aki 1971-ben, a *Kiáltó szó* megírásának 50. évfordulója után, a *Korunk* szerkesztőinek küldött levélben foglalta össze politikai hitvallását, ugyanakkor előadta pártja alapításának történetét is.

Kós Károly: Kalotaszegi vállalkozás

A Korunk szerkesztő bizottságának

Kolozsvár

Kedves Barátaim!

Nagyon kedves meglepetés volt számomra a *Korunk* szerkesztőségének – a közösség tagjai aláírásával hitelesített – meleghangú baráti levele. Meglepetés volt, mert őszintén mondom, én bizony nem tartottam számon a *Kiáltó szó* félszázados évfordulóját. S annál jobban esett, hogy most, fél évszázad múlva, a szellem mai magyar munkásai nem felejtkeztek meg a sors kegyelméből ma még élő tagjáról annak az ifjú és naiv szellemi-munkás triumvirátusnak, mely 1919 után „kiáltó szavával” elsőként próbálta hazai magyar tömegeinket az öngyilkos passzivitás letargiájából életre ébreszteni, megláttatni vele a valóságot, melyet a sors parancsából tudomásul kell vennie, és megmutatni a végső célt, melyhez az utat a maga erejével kell törnie, hogy megszerezhesse a maga belső élete és sajátos kultúrája megtartásához és építéséhez szükséges feltételeket.

Ez volt a *Kiáltó szó*, ez a szerény röpirat. És ez is megcsonkítva kerülhetett ki a nyomdából (első része szövegének több mint felét törölte a cenzúra), s ráadásul megjelenése után 24 órával, nem kobozta el ugyan a hatóság, de megvonta boltokban szabadon való árusításának, valamint postai szállításának jogát. (A cenzort pedig – a Sztánával szomszédos tótfalui [helyesen: tóttelkei – K. P.] román papból vármegyei irodafőnökké és cenzorra avanszált kedves barátomat: Macselár Emilt – elcsapta.)

Természetes, hogy ilyen körülmények között „kiáltó szavunk” éppen oda nemigen juthatott el, ahova szántuk volt: a magyar nagyközönség s a nép széles rétegeihez, viszont megtalálta útját a

magyarságunk politikai irányítását maguknak kisajátító – és nemzetiségünkre a passzivitás irreálisát oktrojáló – világi és egyházi nagymoguljainkhoz (valamint polgári és dzsentri sleppjükhöz), akik az illetéktelen beavatkozás ellen tiltakozva nyomban rendelkeztek is: „A passzivitásnak természetesen maradnia kell; aki nem vállalja: rossz magyar, aki ellene lázad: áruló.”

S valóban: politikus uraink rendelkezésének akkor – látszólag – meg is volt az eredménye: Románia magyar tengere holttenger maradt, és a *Kiáltó szó* szerzőjének megszerezte az első osztályú „nemzetáruló” minősítést.

Ezért határoztam el már akkor rögtön, hogy én pedig nem nyugszom bele józan kezdeményezésünk kudarcába, de közvetlenül a népet kérdezem meg, mi a véleménye a maga sorsát és az én nemzetárulói minősítésemet illetően.

Ezt könnyű volt elhatároznom, de ugyanakkor még sejtelmem sem volt, hogyan tudnám ezt megvalósítani.

Mert ha ismertem is a népet (hiszen ifjúkorom óta állandóan barangoltam Erdély-szerte közte és évek óta falun, Kalotaszegen megtelepedve, és közötté élve, sorsszerűen részese lettem életének), tehát nem kételkedtem abban, hogy kérdéseimre mi lesz a válasza, de ki kellett találnom válaszadásának – az adott viszonyok között is megvalósítható – olyan tartalmát és megjelenési formáját, mely politikus uraink akarata ellenére is döntő dokumentációja legyen a magyar nemzetiség életre ébredésének és munkába lendülésének.

Ennek kitalálásában természetesen triumvirátusunk segítségét vettem igénybe. Hármunk egyesített fejtörésének eredményeképpen aztán meg is született a megoldás – terve, melynek emlékezetem szerinti summáját ilyenformán foglalhatom össze:

A Romániában élő – tehát a maga eszére és erejére utalt – magyar közösség életben maradásának, anyagi és szellemi potenciálja (sajátos kultúrája, nyelve, nemzetiségi öntudata), megtartásának és gyarapításának, építésének elsőrendű feltétele: a közösségi életmunka vállalása, és pedig elsődlegesen a mi akkori adott viszonyaink között is minden további nélkül megvalósítható, tehát megvalósítandó és munkába állítandó közösségi életszervnek, egy olyan politikai szervezetnek keretében, melynek korszerűen haladó, radikálisan népi demokrata munkaprogramja megfelel a Gyulafehérvári Határozatoknak. S miután ezen elvek alapján felvázoltuk a párt szerkezetének és szervezetének tervét (az országos központon kezdve a megyei és járási – városi – szerveken keresztül a falusi, illetve város-kerületi alapsejtektig), s egyenként pontosan megfogalmaztuk és felsorakoztattuk a programpontokat is, úgy gondoltuk, hogy magyarságunk aktivitása elsődleges megjelenési formájának e meghatározásával problémánk első felét megoldottuk. Egyelőre persze csak elméletben.

Most már tehát sorát kellett kerítsük problémánk második – nehezebbik – felének: először ki kell találnunk elméleti szervezetünk gyakorlati megvalósításának mikéntjét, aztán azt úgy végrehajtanunk, hogy eredménye elképzelt tervünknek megfelelő valósága: tömegeink élő és munkáló politikai organizációja lehessen.

Am ebben a tekintetben triumvirátusunk két politikus-jogász tagja, akiknek pedig bizonyára voltak ebbeli ismereteik, sőt tapasztalataik is, amilyenek nem voltak,* egyszerűen felmondták a szolgálatot azzal, hogy megállapították: „Itt és ma ezt senki sem tudhatja megcsinálni: mi a legkevésbé. S az is bolond, aki megpróbálja.”

// *Zágoni István dr. (akkor a *Keleti Újság* politikai szerkesztője), egykor a függetlenségi (Kossuth-)párt kolozsvári vezetőségének volt a tagja; dr. Paál Árpád (akkor ugyancsak a *Keleti Újság* politikai főmunkatársa) egykor a forradalmi Károlyi-rezsim Udvarhely megyei kormánybiztos-alispánja volt. [*Kós Károly jegyzete.*] //

Mire én egy kicsit elcsudálkoztam ugyan, de aztán hirtelen elhatározással (s mai eszemmel úgy gondolom, hogy akkor igenis könnyelműen) kijelentettem: „Hát akkor én leszek az a bolond, aki mégis megpróbálom.” – „Itt, Kolozsvárt?” – „Nem. Egyelőre csak otthon, Kalotaszegen.” – „De ott mi neked nemigen segíthetünk.” – „Tudom. S az volna jó, ha nem is tudnátok róla. A sajtó se, senki se.

Legyen ez csak az én vállalkozásom. Ha nem sikerül, az csak én bajom; ha sikerül, legyen igazi meglepetés.”

Nem újság, hogy más dolog *politizálni* és más: *politikát csinálni*.

Politizálni könnyű. Ezt mindenki tudhat és, akarva-akaratlanul, politizál is mindenki, aki újságot olvas (sőt, aki nem is olvas), mégha csizmadia is. De általában és szerencsére komoly következmények nélkül.

Politikát csinálni viszont komoly, nagy dolog: olyan gyakorlati tevékenység, mely – az általában szükséges anyagi és szellemi felkészültségen kívül az erkölcsi magatartás, sőt a szerencse függvénye is lévén – elkerülhetetlenül megfelelő komoly (jó vagy rossz) következményekkel járhat, az illető politikusok számára is (lásd: Jaures vagy Áchim András, ill. Bajcsy-Zsilinszky Endre...).

No hát ilyen „politikát csinálást” vállaltam volt akkor én, aki addig szimpla újságolvasó értelmiségi dolgozó létemre csupán – és felelőtlenül – politizálgattam és ennél többre nem is törekedtem. S ma sem tudom, hogy merészeltem csak úgy, egy füttyre vállalni azt a munkát én, az akkoriban alkalmi munkákból tengődő, nincstelen, családos és facér „építőművész”, az egykoritól alapjában különböző olyan új, sőt félelmesen ismeretlen körülmények közt, s merőben egyedüli magamra utalva a külső bizalmatlanság és belső ellenségesség veszedelmes légkörében, melyben azt akkor a hivatásos politikusok sem merték vállalni.

De most őszintén bevallom azt, hogy vállalkozásomra akkor nem annyira politikai pártalapítói ambíció sarkallt, mint inkább amolyan egyéni-emberi hiúság, mely be akarta bizonyítani, hogy a mi, erejünkben elbizakodott, de korlátolt látókörű nagyúri politikusaink által erőszakolt (s a magyarországi irredenta által is táplált) anakronisztikus „nem-nem-soha” passzivitás rendelkezésével szembe tudja állítani az életre ébresztett nép józan életmunkát-vállalását. (De nem kevésbé ösztönzött az is, hogy ezzel egyúttal a nekem kiutalt „nemzetáruló”-bélyeg adományozásáért visszaüssek e gögös társaságra.)

S ha már vállaltam, késedelem nélkül meg is kezdtem munkámat, s meg sem állottam, amíg azt be nem fejeztem – eredményesen. S az én politikai bombácskám, ha éppen Hunyadon is pukkant, de Kolozsváron robbantotta fel a passzivitás holdkóros politikai parancsnokságának fészket.

Hogy hogyan csináltam ezt?

Bizony mondom: nevetségesen egyszerűen. Merthogy régi igazság, hogy egyes ember pénz, sajtó és bajtársi segítség híján csak egészen egyszerű módon csinálhat ilyesmit. Mint ahogy egykor szegény Kőrösi Csoma Sándor is hasonlóan egyszerű módon csinálta a maga hallatlanul merész vállalkozását (mely azonban, sajnos, eredeti célját nem érthette el).

Nekem viszont az volt a szerencsém, hogy vállalkozásomat mindenekfelett a kalotaszegi magyaroknak bennem való – feltételezett – bizalmára alapozhattam, mely két évtizedes s egyre szorosabb emberközeli ismeretségünk folyamán – és nehéz időkben is kipróbáltan – kölcsönös bajtársi megbecsüléssé szilárdult.

Tervem megvalósítása – tehát vállalkozásom sorsa – mindenekelőtt attól függött, hogy Kalotaszeg magyar lakossága hozzájárul-e ahhoz és vállalja-e abban a maga – elgondolásom szerinti – cselekvő részét. Hogy ezt hitelesen és félreérthetetlenül megtudhassam, közvetlenül és nyíltan beszélnem kellett a néppel, aminek, ugye, a legegyszerűbb módja, ha személyesen felkeresem otthonában.

Én tehát minden további nélkül felkerekedtem és bejártam akkor Kalotaszeg faluit, hosszában Magyarókerekétől Gyaluig, és Szucságtól egészen Hunyadig, és keresztbe Középlaktól Gyerőmonostorig. Természetesen gyalogosan, mert így volt a legegyszerűbb (és a fuvar nemcsak feltűnő, de drága is, viszont nekem akkor csak két kis tehencském volt). S hogy találkoztam az emberekkel, bizony mondom, nem sokat kellett magyaráznom. A józan, dolgos, eszes és öntudatos kalotaszegi magyar magától is tudja, hogy „senki szájába nem repül be magától a sültgalamb”, és azt is: „aki pedig nem veszi fel a munkát az életiért, elveszti azt”. De azt sem felejtette még el, hogy a régi Magyarországon a román lakosok is a maguk politikai szervezete útján viaskodtak állampolgári jogegyenlőségük kiteljesítéséért, valamint az életmunka minden területén sajátos nemzeti törekvéseik megvalósításáért.

Így tehát hamar megértettük egymást és a falvak emberei mindenütt azzal búcsúztak el tőlem: „Aztán, ha a mérnök úr szólít, mi ott leszünk Hunyadon.” És kezet adtak rá, biztosítékául, hogy szavukat állani is fogják.

Miután így elvégeztem – és érzésem szerint elég eredményesen – vállalt munkám nagyobb, fáradtságosabb, de kellemesebb részét, hátra volt annak kisebb, de kellemetlenebb és kétségesebb része: az illetékes hatóság engedélyének megszerzése az immár előkészített és elképzelésem szerint megrendezendő gyűlés megtartásához, melyen Kalotaszeg magyarsága megalakítja a romániai magyarok első politikai szervezetét.

De ennek előkészítő és végrehajtó munkáját már nem vállalhattam egyedül a magam szakállára. Tehát néhány bizalmas, velem egygondolkozású régi barátommal egyetértően összetoboroztuk Hunyadon azt a kisszámú, jól válogatott – és gyökeres hunyadi – társaságot, mely jórészt tartalmazta a kalotaszegi székvároska értelmiségi, iparos-kereskedő és földműves rétegeit képviselő, számottevő tekintélyes polgárait, s magunkat az alakuló gyűlés „ad hoc” előkészítő bizottságának minősítve, kitűztük gyűlésünk dátumát 1921. június 5-ére, meghatároztuk jellegét és helyét (népgyűlés, Hunyad piactérén), megállapítottuk napirendjét (programját), és ennek alapján megszerkesztettük a járási főszolgabíróhoz (primprétorhoz) intézett kérésünket (kiegészítve azt a szervezet programjával) a népgyűlés engedélyezése céljából. A kérést – a nagyobb hatás kedvéért – mindnyájan aláírtuk, és a gyorsabb elintézés érdekében (május utolsó hetében jártunk) már másnap egy hármassal küldöttségünk (emlékezetem szerint dr. Bod László ügyvéd, egy Betlendi nevű földműves gazda és jómagam) személyesen adta át és közvetlenül, szóval is elreferálta azt a primprétornak.

Mire a jámbor ember zavarában alig tudott annyit kihebegni: nagyon csodálkozik, hogy mi olyasmit kérünk, amit ő – tekintettel a véleménye szerint még kölcsönösen le nem higgadt közhangulatra – felelőssége tudatában *nem* engedélyezhet.

Ebbe mi természetesen nem nyugodtunk bele és kijelentettük, hogy fellebbezünk a prefektushoz. Ezzel láthatóan meg is nyugtattuk a primprétort, aki a maga részéről is helyeselte elhatározásunkat (merthogy így a prefektus dönt és ő mentesül a felelősségtől).

Küldöttségünk tehát (emlékezetem szerint a tekintélyes hunyadi iparos Fejes-dinasztia egyik tagjával négyesre kiegészítve) már másnap jelentkezett kihallgatásra a kolozsvári prefektúrán, ahol – mintha vártak volna már – a prefektus (emlékezetem szerint Meteş Péter) azonnal fogadott.

Bemutatkoztunk. Leültetett, s aztán egy asztalról felvett iratcsomót lobogtatva felénk elkezdte a beszélgetést, mely aztán közte és jórészt köztem lényegében ilyenformán folyt le:

– Íme, látják, ma reggel már asztalomon volt a hunyadi primprétor referátuma és hozzámellékelten az Önök beadványa. Ismerem tehát az ügyet és így tudom, hogy miért jöttek most hozzám. Önök politikai szervezet alakítása céljából gyűlés tartására kérték a hatóság engedélyét. Így van?

– Valóban így. S a primprétor úr nem adta meg azt. Pedig mi úgy tudtuk, hogy mint román állampolgároknak törvényadta jogunk politikai szervezet alakítása.

– Jól tudják. Ezt nem is tagadja meg Önöktől a hatóság. De kérésüknek nagy hibája van.

– Talán a programban?

– Azt nem kifogásolom. A hiba ott van, hogy Önök alakítási gyűlésüket népgyűlés formájában a hunyadi piactérre kérték. Ha ezt a hibájukat hajlandók volnának kiküszöbölni és gyűlésüket a község valamelyik arra alkalmas zárt helyiségében megtartani, úgy azt én minden további nélkül engedélyezem.

– Engedje megállapítanom, Prefektus úr, hogy ez utóbbi megoldásnak a magunk részéről való elfogadása olyan hiba volna, mely megsemmisítené, sőt visszajára fordítaná azt az eredményt, mely hitünk szerint éppen az általunk kért gyűlés formája révén valósulhat meg. Tudniillik itt sokkal nagyobb dologról volna szó, mint csupán egy szimpla politikai gyűlésről. Ez a gyűlés bizonyító megnyilvánulása volna annak – és ez volna a lényege –, hogy a mi magyar dolgozóink a politikus urai által szuggerált, valóságot megtagadó, anakronisztikus, öngyilkos passzivitásukból kijózanodva,

nyíltan kijelentik, hogy tudomásul vették az adott valóságot, és annak következtében vállalják román állampolgári kötelezettségeiket, de ugyanakkor gyakorolni akarják törvényadta jogait is.

De, ugye, Prefektus uram, nem kétséges, hogy a jelentéktelen faluvároska: Hunyad Tigris nevű fogadójának zárt különtermében összebújt névtelen falusi kisemberek és földműves parasztok gyűlésének nemcsak nem lehetne ilyen, általunk indikált átütő jelentősége, sőt ez egy pusztán alakító közgyűlésnek is csak nevetségesen torz paródiája volna.

Viszont az is egészen kétségtelen, hogy Kalotaszeg harminc faluja közös akaratából Hunyad piacán összegyűlt seregnyi magyar emberének népgyűlése olyan hatalmas és letagadhatatlan demonstrációja volna élni akaró józan nemzetiségünk aktív bekapcsolódásának az ország vérkeringésébe, hogy példája a romániai magyarság mai életpusztító, passzív reakcióját egycsapásra életépítő aktivitássá alakítaná.

Ami, azt hiszem, nemcsak a mi érdekünk volna, hanem a román államé is.

(Úgy látszik, hogy a prefektust meggondolkoztatta a mi replikánk, mert valamennyi hallgatás után ezt mondta:)

– Ebben igazuk van... De ki tudhat jóállást vállalni, hogy azon a szabadtéri magyar népgyűlésen nem robban ki egy súlyos országos botrány?

– Prefektus úr, Hunyad századok óta híres vásártartó központ. Országos és hetivásárait is száz kilométeres körzetből tengernyi nép sereglik össze, románok és magyarok vegyesen. De én nem tudok arról, hogy akár a múltakban, akár mostanában is olyasmi történt volna, ami e vásárok békességét magyar vagy román részről valaki vagy valami által is felrobbantotta volna... De ettől eltekintve: mi vállaljuk a felelősséget, hogy a mi embereink nem fognak botrányt provokálni – a [saját] maguk érdekében. Viszont az Önök hatóságának kell a gondja legyen, hogy ez mások részéről se történhessék meg...

Ezzel a mi purparlénk, melyet emlékezetemből dióhéjban összesűrítve idéztem fel a félszázados múltból, tulajdonképpen érdemben végződött is: a prefektus megadta magát és engedélyezte a népgyűlést, azzal a kikötéssel, hogy:

1. a rendezést a primprétorral egyetértésben végezzük;
2. a gyűlés főszónoka előzőleg írásban mutassa be beszédét a primprétornak jóváhagyás céljából.

A gyűlés megrendezésének problémáját aztán úgy oldottuk meg, hogy a primprétorral és a helybeli csendőrség parancsnokával, Marincas járási törzsőrmesterrel (aki, mint egykori magyar csendőrmester, régi jó ösmerősöm volt) abban egyeztünk meg, hogy a gyűlés rendjét közvetlenül és láthatóan a mi háborút viselt fiataljainkból alakított karszalagos őrség biztosítja (dr. Nagy Miklós tartalékos főhadnagy parancsnokságával), a csendőrség pedig ne mutatkozzék, hanem mint tartalék a községháza udvarán tartózkodjék szükség esetére. Végül még arra kértem meg a primprétort, hogy a gyűlés napjára a községben szesztilalmat rendeljen el.

Miután én vállaltam a gyűlés fő programbeszédét, azt el is készítettem és a kéziratot a gyűlés napjának kora reggelén bemutattam a primprétornak, elolvasásra. De ő azt csak átlapozta és átolvasás nélkül, jóváhagyásával visszaadta...

Az Erdélyi Néppártot megalakító hunyadi népgyűlés lefolyásáról én magam nem tudok beszámolni, mert akkor engem csak a magam szónoki szerepe izgatott, semmi mással nem tudtam törődni. Viszont arról – külsőségeiről és tartalmáról is – részletesen és pontosan beszámolt volt a *Keleti Újság*ban a lap helyszínre kiküldött szerkesztője: Szentimrei Jenő barátom. [Részlet a gyűlés programbeszédéből: „Azt akarjuk, hogy az erdélyi nemzetek legemelkedettebb gondolkodású, legműveltebb, legnemesebb képviselői haladéktalanul kezdjék meg az egymás megértésére vezető tárgyalásokat. (...) mi magyaroknak akarunk és fogunk itt maradni és gyermekeinket is magyarnak akarjuk tudni és nevelni.” – A párt programját Kós ismertette, a beszédet követően közfelkiáltással kinyilvánították az Erdélyi Néppárt megalakítását. A szervezőbizottság elnökeül Albrecht Lajos ügyvédet választották, ügyvezető

alelnök Bokor Márton ref. lelkész, a jegyző Tolcsvay Lajos lett. – In: Zászlóbontás Kalotaszegen. *Keleti Újság*, 1921. jún. 7.]

A gyűlés eredménye mindenestre az lett, amire számítottam. Mert ha a mi névtelen plebejus triumvirátusunk „Kiáltó szava” a pusztába kiáltó szó is maradt, de amikor ezt a szót Kalotaszeg sok ezer dolgozó magyarja kiáltotta el, azt már meghallotta, megértette és lényegében magáénak is vallotta, nemcsak a romániai dolgozó magyarság, de a legfürgébben a még tegnap a valóságot tagadó passzivitás vezéreiből is, akik máról holnapra megalakították (az ősi szász népszövetség formájára) a romániai magyarság életszerveit koordinálni hivatott nyílt, aktív társadalom-politikai csúcsszervezetet, a Magyar Szövetséget.

S ezzel tulajdonképpen teljesítettem is azt a politikai munkát, melyet – a magyar kultúra elkötelezett hivatásos munkásként – nem politikai ambícióból, de a romániai magyarság életszüksége kényszerűségéből vállaltam volt.

De tudtam azt, hogy a kisebbségi élet realitásával számoló és a radikális demokráciát vállaló kalotaszegi – tehát vidéki – magyarok politikai szervezete nem lehet birtokában azoknak az adottságoknak (tekintélynek), melyek hatására a maga mikroszervezetét – a bizonyosan életre ébredő nacionalista-revíziós reakcióval szemben – országos szervezetté tudná kiépíteni. (A reakció hamarosan meg is alakította a maga Magyar Nemzeti Pártját.) Viszont az is nyilvánvaló volt, hogy a kalotaszegi robbantás által ütött résen keresztül most már lehetővé vált az országossá szervezés funkcióját teljesíteni képes kolozsvári központ kiépítése.

S ha már ezt így megláttam – mielőtt még a magam kulturális (és kultúrpolitikai) munkaterületére vonulnék vissza – lelkiismereti kötelességemnek tartottam vállalni még: egyrészt egy, a tömegeink politikai aktivitásának ébrentartását és demokratikus szemléletének erősítését szolgáló s főleg falusiakhoz szóló politikai népűjság indítását, másrészt a kolozsvári országos központnak is a megszervezését.

A kolozsvári szervezést néhány munkatársam (Zágoni István újságíró, Cseh József Pata utcai öreg ácsmester, Berki József Magyar utcai és Szilágyi János hídelvei hóstáti földművesek, Marosán Pál monostor-kétvízközi kőműves-mester és mások) közvetlen segítségével hathavi (július–december), jórészt terepmunkával végeztük el. A kolozsvári országos központi szervezet a kalotaszegi Erdélyi Néppárt kiegészített programjával és nevének Magyar Néppártra módosításával, 1922. január 15-én tartotta meg alakuló közgyűlését.

Közben már 1921 novemberében útjára indítottam a *Vasárnap* című politikai népűjságot.*

// *Csatári Dániel *A Vásárhelyi Találkozó* (Bp., 1967) című dolgozatának néhány, ezzel kapcsolatos téves megállapítását kénytelen vagyok itt a valóságnak megfelelően rektifikálni. A *Vasárnap* életre hívását kizárólag Zágoni István és Paál Árpád barátaim biztatásával én kezdeményeztem (a Bihar megyei Belényes községbeli Zágoni Dezsőt akkor még nem is ismertem) és a Lapkiadó nyomdának egy fedezeti váltómra adott hitelével, a csupán névleges „Kaláka” címén én voltam a kiadója is. De én voltam a szerkesztője, illusztrálója és jórészt írója is. A technikai szerkesztésben, adminisztrációban és expedícióban, a terjesztésben és propagálásban önkéntesen ingyenes segítségemre voltak a *Keleti Újság* szerkesztőségbeli, kiadójabeli és a Lapkiadó nyomdabeli munkás bajtársaim.

Benedek Elek főszerkesztői címmel csupán munkatársa volt a lapnak. Szentimrei Jenő csak 1922 őszétől kezdve volt a lap kizárólagos szerkesztője, amikor is a lap tulajdonjogát is neki adtam át. [*Kós Károly jegyzete.*] //

A kolozsvári néppárt megalakulásával teljesítettem azt, ami az én csekély erőmből kitelt és amire lelkiismeretem kötelezett: az ébresztést, az útmutatást és a politikai aktivitás elsődleges munkaszervének, a romániai dolgozó magyarok demokratikus politikai szervezetének életre hívását. Ezt mertem vállalni és meg is tudtam csinálni: az építés, a szervezés munkáját. De már a kész szervezetben való jó vezérkedéshez hiányzott a politikai tudásom és gyakorlati tapasztalatom,

valamint a szükséges anyagi s társadalmi fundamentumom, és mindenekfelett nem volt hozzá sem kedvem, sem gusztusom.

Erre a posztra tehát igyekeztünk megtalálni és beültetni az arra alkalmas, a szükséges anyagi és szellemi kellékekkel rendelkező, valamint az azt ambicionáló személyiségeket. Így a kalotaszegi Erdélyi Néppárt elnöki posztjára én magam javasoltam és kértem fel dr. Albrecht Lajos tekintélyes hunyadi ügyvédet s egykori vármegyei politikai vezetőembert, s aki azt kitűnően be is töltötte (sajnos: egy éven belül meghalt). Az országos Magyar Néppárt kolozsvári elnöki tisztére az egykori Kossuth-párti képviselőt, a népszerű Kecskeméthy István teológiai professzort én is javasoltam és támogattam (sajnos, ez az ötlet nem vált be). A közben Albrecht Lajos halálával megürült kalotaszegi (járási) szervezet vezetését kértemre Deutsek-Pásztai Géza hunyadi ügyvéd-barátom vállalta.

Így most már lehetővé vált, hogy tevékenységemet az aktív politikai front első vonalából áttelepíthessem a front *második* vonalába. Ami számomra [a korábban] elindult politikai népszerűségcskám a magyar falusi nép kedvvel olvasott, szívesen vásárolt, s hamarosan a maga lábán megállani tudó független lapjává fejlesztésének megoldandó feladatát jelentette ugyan, de ugyanakkor tartalékkolt számomra annyi szabad munkaidőt is, hogy előkészíthettem igazi – építészeti, grafikai, sőt írói – hivatásom munkaterületére való fokozatos visszatelepülésem útján ez ideig bizonytalan életégzisztenciámnak szilárd alapokra való átépítését.*

// *Mint építész ebben az évben (1922) készítettem a belényesi kaszinó-épület, a vistai, valamint a bikali ref. templomok (középkori műemlékek) restaurálása, bővítése és toronyépítése, s végül a kolozsmonostori ún. kálvária-templom haranglábja terveit. (E terveim közül a két utóbbi: a bikali templomé és a kolozsmonostori haranglábé meg is valósult.)

Mint grafikus ugyanennek az esztendőnek a második felében készítettem el *Erdélyi kövei* címen tervezett képeskönyvecském 30 darab linómetszetből álló képanyagát. Ezt a könyvecskémet aztán házilag összeeszkábált – amolyan ősi Gutenberg-típusú – kézínyomdámon 1922–1923 telén Sztánán 200 példányban kinyomtattam, befűztem, bekötöttem és felkínáltam az erdélyi könyvbarátoknak. Egy hónapon belül az összes példányokat fel is vásárolták. [*Kós Károly jegyzete.*] //

Nyár közepe táján (1922) a *Vasárnap* már tudta fedezni bevételeiből a kiadásait (szedés–nyomás, papír, expedíció), valamint egyetlen személyből (belőlem) álló szerkesztőségének igen szerény dotációját, sőt törlesztette a kezdeti időszakában előlegezett nyomdai hiteleit is. (Ezenkívül más költség nem is terhelte a lapot.)

A lap sorsa tehát egyelőre rendben lett volna, viszont én nagy gondban voltam, hogy miként tudhatok eleget tenni a *Vasárnap*ot szerkesztő és adminisztráló munkámon és az időközben vállalt építész (tervezés és kivitelezés) kötelezettségeimen kívül sztánai minigazdaságomban a nyárral elkerülhetetlenül nyakamba szakadó kaszálás, aratás, behordás, őszi szántás, vetés, ültetés munkálatainak is.

Ekkor sodorta a Sors utamba Szentimrei Jenő barátomat és politikai elvtársamat, s vele az én nagy problémámnak véleményem szerinti legjobb megoldási lehetőségét.

Szentimreivel utoljára még a télen találkoztam Szatmáron, ahol ő az év eleje óta (1922) – felmondva a *Keleti Újság* szerkesztőségében addig elfoglalt reszortszerkesztői állását – egy Szatmáron akkor elindított új napilap szerkesztői pozícióját töltötte be (tudtommal Markovits Rodion barátunk csalta oda nagyobb posztra és nagyobb fizetésre). Ezt tudtam róla eddig, amikor is itt Kolozsvárt a nyomdában felkeresett, s elmesélte, hogy az ő szatmári lapját a város régi újságja, a *Szamos* lehengerelte, megbuktatta és így ő, a most facér újságíró, hazajött Kolozsvárra, hogy itt valahogy elhelyezkedjék. Próbálkozott Weisz Sándornál (*Keleti Újság*) és Grois Lászlónál is (*Ellenzék*), de se itt, se ott nem volt számára egyelőre elfogadható üres poszt. Viszont Zágoni István (a *Keleti Újság* szerkesztője) javasolta neki, próbálkozzék a *Vasárnap*nál, mert úgy tudja, hogy egyéb természetű elfoglaltságom következtében nagyon is rászorulnék már a segítségre. Hát ő ezért keresett most meg engem.

Nem sokat gondolkoztam, s hamarosan meg is egyeztünk: Szentimrei átveszi tőlem a szerkesztést azonnal, én megtartom az adminisztrációt magamnak addig, amíg a „Lapkiadó”-nál kiegyenlíthetem a „Kaláka” kiadó még fennálló adósságát, illetve visszakapom az én fedezeti váltómat Weisz Sándortól.

Ami aztán ősszel meg is történt: a váltómat visszakaptam, mire a most már tehermentes, tehát független *Vasárnap* tulajdonjogát is átadtam Szentimreinek, azzal a meggyőződéssel, hogy így az a lehető legaraválőbb, nálamnál hozzáértőbb újságíró szakember kezébe került.

Ezzel végre azt is megérhettem, hogy magyar dolgozóink érdekében szükségből vállalt aktív politikai munkakötelezettségemnek e második – közvetett – frontszolgálatából is felszabadulva, visszavonulhattam a politikai *tartalékba*, vagyis teljes munkaerőmet most már élethivatásom eredeti, szakmai területére: a kultúra (illetve a kisebbségi kultúrpolitika) munkaterületére koncentrálhattam.

Nem sokkal ezután, ennek az évnek végén történt, hogy a Néppárt és a Nemzeti Párt Országos Magyar Párt néven fuzionált, ami Balogh Edgár barátom mai megállapítása szerint az én első politikai bukásom volt. [Utalás Balogh Edgár: *Kös-köszöntő* című cikkének megállapítására. Lásd *Korunk*, 1968. 12. sz. p. 1762–66. – K. P.] Viszont az én akkori és mai véleményem szerint is, a párt demokratikus felépítése és paritásos vezetése feltételével kötött fúzió nem volt politikai vereség (annál kevésbé az én politikai bukásom, akinek e fúzió létrehozásában csupán statisztika-szerepem volt), de a honi magyarság életjogaiért való egységes küzdelem érdekében szükséges és helyes politikai cselekedet volt. Hogy aztán a Néppárt részéről jóhiszeműen megkötött fúziónak eredménye hamarosan a párton belüli demokrácia visszaszorulása, sőt látszólagos megsemmisülése lett, annak oka, hogy egyrészt a párt konzervatív szárnya tisztességtelenül nem állotta, sőt cinikusan magtagadta a fúzió feltételeinek érvényesülését, másrészt a demokratikus balszárny vezetőinek (Kecskeméthy István és társai) inaktivitása és politikai járatlansága nem tudta kikényszeríteni a feltételek respektálását.

De ha a fúzió nem volt és nem is lehetett az én politikai bukásom, viszont az balfogásom volt, hogy a *Vasárnap* életsorsát a még tapasztalatlan Szentimrei Jenőre bízta. Mert az én barátomnak első dolga volt, hogy összehozta a „Haladás Rt.” újságkiadót és annak anyagi fundamentumán falusi népünknek tőkétől független demokrata politikai orgánumát a városi kispolgárság családi lapjává felfejlesztve *Vasárnapi Újság* címen indította útjára 1923 év elején. (Szegényes és szomorú elégtételemmel szolgált, hogy ez a nagyot akaró lapvállalkozás rövid másfél esztendei tengődés után végelgyengülésben meghalt.)

A kívül látszólag egységes Magyar Párton belül a konzervatív jobboldal kíméletlen agressziója rövid időn belül kiváltotta a demokratikus elemek ellenzékét, mely a maga vezérét az Erdély-szerzte ismert, nagy tekintélyű Bernády Györgyben vélte megtalálni. (Bernádyt még 1910-ben ismertem meg személyesen és nagyra becsültem, mint Marosvásárhelynek korszerű városépítő-fejlesztő polgármesterét.)

Történt aztán, hogy 1924 december elején üzent nekem Bernády (a szóbeli üzenetet, Bernády levelével együtt Deutsek-Pásztai Géza hozta Marosvásárhelyről), hogy ő az ellenzékét immár elég erősnek véli nemcsak a párton belüli demokrácia érvényesülésének nyílt követelésére, de annak kiharcolására is, amire a legközelebbi alkalom adva van a párt december 14-re Brassóba összehívott közgyűlésén. Viszont e közös célunk megvalósítása érdekében döntően szükséges a kalotaszegi szervezet megfelelő képviselőinek részvétele is. Kéri tehát, hogy erre a gyűlésre jöjjenek el én is Brassóba.

Annak az esztendőnek (1924) folyamán a különböző munkaterületeken való vállalásaim állandóan szaporodtak és év végére éppen tetéződtek.* Ha tehát igen kellemetlen is volt számomra ez a váratlanul a politikai küzdelembe való beleelegetedésre szólító üzenet akkor, amikor már két esztendeje múlt, hogy kikapcsolódtam a romániai magyar politikai munkából, melynek életrehozásában és munkába állításában a magam részét annak idején érzésem szerint becsületesen leszolgáltam, a további szövevényes gyakorlati munkájához pedig sem tehetséget, sem kedvet nem éreztem magamban, mégis, dolgozóinkkal való predestinációs sorsközösségem arra kötelezett, hogy most, kivételesen, Bernády hívásának eleget tegyek.

// *1924-ben készítettem mint *építész*: a hunyadi református parókia, a Ferenczy Gyula sztanai nyaralóháza, a feleki román műemléktemplom restaurálási, bővítési és toronyépítési tervrajzait,

valamint Csulak Samu orvos sepsiszentgyörgyi lakóházi terveit és végeztem helyszíni művezetését is; mint *grafikus* év vége felé: *Kaláka kalendárium 1925* című képeskönyvecskémet (linómetszet-illusztrációit, szedését, nyomását, kötését) sztánai műhelyemben. Ugyanebben az esztendőben terveztem, alapoztam és szerveztem az Erdélyi Szépmíves Céh könyvkiadóvállalatát, valamint írtam már *Varjú nemzetség* című regényemet is. [*Kós Károly jegyzete.*] //

S ez volt az én második – jóhiszemű – politikai balfogásom.

Mert bizony, Brassóban csúfos vereséget szenvedett az erdélyi magyar politikai erkölcs: kiderült, hogy Bernády „ellenzéke” nem volt ott, vagy ha ott volt, vezére nélkül nem mert megmukkanni; tudniillik: Bernády *maga nem volt ott* (rossz nyelvek pletykálták utóbb, hogy időközben az ellenzéki vezérkedését felcserélte egy magyarpárti szenátorsággal. Ami vagy igaz volt, vagy nem: „de mortuis nil, nisi bene”! [halottakról semmit, hacsak jót nem]). Úgy, hogy a demokrata ellenzéket csupán mi, két kalotaszegiek képviseltük – láthatóan, és vállaltuk is – érezhetően. Szegény Pásztai Géza a maga súlyos vádbeszédét félig sem mondhatta el, mert belefojtották a szót. Mire azt mondtam neki: „Gyerünk innen, itt nekünk nincsen keresni valónk...” És Bernádyt azóta messze elkerültem.

Siettem haza, ahová visszavárt az én jövőendő életem útját nagyrészt meghatározó és néhány évi előzetes próbálkozás tanulsága nyomán előkészített tervem; egy bármilyen tőkétől vagy külső befolyástól mentes, kizárólagosan erdélyi magyar szépirodalmat kiadó vállalatnak immár esedékes gyakorlati megvalósítása céljából még ebben az esztendőben (1924) elvégzendő befejező (adminisztratív és szervező) munka minden terhe és felelőssége.

(Emellett – egészen mellékesen – dolgoznom kellett még a kalotaszegi *Varjú nemzetség* krónikájának jó ideje megkezdett írásán is.)

De ez a munkám nem volt hiábavaló; ezt a csatámat megnyertem. Az Erdélyi Szépmíves Céh két világháború közötti könyvtermelése (elfogulatlan szakemberek értékelése szerint) az egyidejű magyarországi irodalomtermelés átlagával legalább egyszintű, de attól eltérő problémáival és sajátos erdélyi szemléletével önállóan érvényesülő erdélyi magyar irodalmat jelent és jellemzi (és a *Varjú nemzetség* is megjelent 1925-ben).

Azonkívül, hogy a brassói gyűlés undorító ízű, keserves tapasztalatainak számbavétele után egykori néppárti elvbarátaimmal egyetértően nyomban kijelentettük, hogy: a „Magyar Párt reakciósan konzervatív, sőt népellenes osztálypolitikájával szemben a párton belül is ragaszkodunk népi demokratikus álláspontunkhoz”, a magunk részéről semmiféle akciót nem kezdeményeztünk. Nekem arra nem is lett volna időm, mert egész fizikai és szellemi energiámat és minden gondomat igénybe vette az Erdélyi Szépmíves Céh biztos talpra állítása, vagyishogy a megfelelő tartalékalapon kívül annyi szabad forgótökével is rendelkezék a vállalat, mely felmenti bármilyen hitel igénybevételétől.

De a mi kezdeményezésünkre nem is volt szükség, mert a falusi és városi kisemberek felé hangoztatott nacionalista demagógia fedezete alatt mindinkább a földbirtokos-történelmi és tőkés-nagypolgári osztályok érdekvédelmi szervévé tolódó Magyar Párt tagságában nélkülünk is megszületett a demokratikus reformokat igénylő ún. *reformmozgalom*, melynek látható élharcosa és propagandistája a kolozsvári *Ellenzék* közismert publicistája, Krenner Miklós (Spectator) volt. Tudni kell azonban, hogy Krenner politikai „spiritus rectora”, s a lap nem látható, de tényleges „intendánsa” Bánffy Miklós volt, aki az eszes, nagy műveltségű, széles látókörű és rafinált diplomata fölényével mélységesen lenézte korlátolt műveltségű, szűk látókörű, politikus mágnástársát: Bethlen György pártelnököt. S azt is jó volt tudni, hogy Bánffy ifjúkori jóbarátjának majd képviselő bajtársának, a polgári reálpolitikus Bethlen Istvánnak volt romániai politikai bizalmi embere, viszont Bethlen György a magyar kormány félhivatalos konzervatív-revizionista politikai szerveinek és intézményeinek szubvencionált védelme volt. A reformcsoport mozgólódásáról természetesen tudtam,

s azt is, hogy Krennerék keresték és megtalálták a kapcsolódás útját Kecskeméthy Istvánhoz, aki akkor az egykori Néppárt népi demokrata elveinek hűségében megmaradt és köréje csoportosult kolozsváriakat képviselte.

Hogy közös megbeszéléseiken mit tárgyaltak, terveztek és mit sütöttek ki, nem tudom, mert brassói tapasztalataim úgy elriasztottak a politikával való közvetlen érintkezéstől, hogy azokon nem vettem részt. Viszont nem tudtam megtagadni Bánffy Miklósnak azt a kérését, hogy Nagyváradon, Aradon és Temesvárt – ahol nekem is valóban voltak régi politikai elvtársaim és régi meg újabb ismerőseim is – keressen fel és vegyen számba azokat a tekintélyes személyeket, sajtót és közéleti tényezőket, akik vállalják a Magyar Párt demokratikus megreformálása céljával Kolozsvárt alakult reformmozgalomban való közvetlen vagy közvetett részvételt. Ebben a pusztán tájékozódó politikai expedícióban való részvételt tehát vállaltam és teljesítettem.

S aztán ugyancsak nem tudtam visszautasítani régi politikai elvtársamnak: Telegdi Józsefnek külön levélbeli baráti meghívását a politikai reformmozgalom Telegdre összehívott ún. bizalmas tanácskozására. Emlékezetem szerint 15–20-an gyűltünk akkor ott össze, de lehet, annál többen is voltunk. A résztvevőkből a kolozsváriak egy részén (a Krenner-csoport és az egykori néppártiak vezetőin és Weisz Sándoron) kívül csupán a vásárhelyi ún. „vörös grófra”, Toldalaghy Mihályra, az aradi Zima Tiborra és egy váradi lapszerkesztőre (emlékezetem szerint Szűcs volt a neve) emlékszem, a többi résztvevőnek sem a hovatartozását, sem a nevét nem jegyeztem meg.

A megbeszélés folyamán kiderült, hogy a Magyar Párt reformját illetően a résztvevők véleménye nagyon különböző. Voltak – és nem is kevesen –, akik megelégedtek volna azzal, hogy a párt biztosítsa parlamenti képviselőinek és szenátorainak kontingensében a paritást. Volt olyan vélemény (az enyém is), hogy a baloldali koalíció – igaz a tudatában és közvéleményt formáló eszközeinek (sajtó) birtokában – figyelmeztesse a Magyar Párt vezetőségét, hogy teljesítse a négy esztendővel ezelőtti fúzió feltételeként megállapított és vállalt, de időközben megtagadott kötelezettségeit. Máskülönben számolnia kell a következményekkel. Volt aztán a kettő közötti több-kevesebb kompromisszumos javaslat (a Krenneréké is), és volt egy radikálisan szélsőséges, a mostani vezetőség eltávolítását javasoló vélemény is... S az emberek beszéltek, szavaltak kifogyhatatlanul, de a különböző véleményeket és javaslatokat nem sikerült közös nevezőre juttatni és a gyűlés résztvevői azzal utaztak haza Telegdről, amivel hazulról idejöttek volt.

Krennerék ezután még tartottak néhány gyűlést, megbeszélést, de hogy azokban mire jutottak, nem tudom, mert a telegdi kivételes vendégszereplésem után véglegesen elszakadtam a mozgalomtól, mely végül is egyetlen pozitív eredményképpen azt vívta ki, hogy néhány ambiciózus „reformistának” helyet szerzett a pártvezetőségben, ami természetesen a párt lényegén, jellegén jótányt sem változtatott.

Ezzel a sovány (sőt, csupán formális) „eredménnyel” szemben a mozgalomnak súlyosan negatív következménye volt, hogy a párt – melynek addig nem volt közvetlen tulajdonú sajtója – megvásárolta Erdély addig legelterjedtebb, legtekintélyesebb, eredetileg a radikális polgári demokráciát képviselő, s a mi „kalotaszegi” néppárti politikánkat kezdettől fogva támogató kolozsvári *Keleti Újság* tulajdonosának, a „Lapkiadó Rt.”-nek részvénytöbbségét, annak igazgató-tulajdonosától, a „reformista” Weisz Sándortól (akinek a vásár egyik feltételeként pártvezetőségi helyen kívül parlamenti képviselőiséget is juttatott – egy ciklusra). S természetesen kidobta a szerkesztőségéből annak baloldali politikai exponenseit, a *Kiáltó szó*-beli szerzőtársaimat: Paál Árpád publicistát és Zágoni István politikai szerkesztőt, akiket aztán – egyidejű hiábavaló próbálkozás után – a nyomorúság a legsötétebb reakció janicsárszolgálatába sodort. (Paál Árpád a hírhedt nagyváradi Pacha püspök lapjának lett a szerkesztője, Zágoni István repatriált és ott Rákosi Jenő *Budapesti Hírlapjának* lett a munkatársa.)

A Krenner-csoport reformmozgalmának szinte megszegyenítő „pozitív vívmánya” és súlyosan negatív következménye kényszerítette ki az én utolsó fellépésemet a hazai magyar pártpolitika

porondján abban a nyilatkozatban, melyben néhány elvtársammal egyetértésben kijelentjük hogy: dolgozó magyar tömegeink életsorsával való sorsszerű elkötelezettségünk tudatában és lelkiismeretünk parancsára a néptől elszakadt Magyar Pártból kilépünk, és – az egységbontás súlyos vádját is vállalva – dolgozó népünk életérdekeit szolgáló politikai munkánkat a visszaépítendő demokratikus Magyar Néppártban fogjuk végezni. (Emlékezetem szerint körülbelül ez volt nyilatkozatunk lényege.)

Nyilatkozatunknak önmagában nem volt (nem is lehetett) közvetlenül „tömegmozgósító” eredménye (mint ahogy annak idején nem volt a *Kiáltó* szónak, majd 1937-ben a Vásárhelyi Találkozóknak sem). Ezért kissé csodálkoztam az én politikai tevékenységemet egyébként is túlságosan nagyra becsülő Balogh Edgár testvérem erre vonatkozó megrovásán, hogy „Kós Károly a politikus másodszor is alulmaradt.” [Lásd Balogh Edgár: *Kós-köszöntő*, in: *Korunk*, 1968. 12. sz. p. 1762–66. – *Kós Károly megj.*] Mert hiszen a nyilatkozat még nem volt csata, melyben egyik fél felül, a másik meg alul marad. (Mint volt az én brassói, meggondolatlanul vállalt csatám, melyben valóban alulmaradtam volt!)

Viszont azért ezen nyilatkozatunknak – ha nem is mozgósított tömegeket – megvolt az eredménye, mert: 1. a pártból való kilépésünk dokumentálta elszakadásunkat a Krenner-csoporttól, mely egy táblencsért cserében letette a demokratikus reformok kivívásáért felvett fegyverét; és 2. a Néppárt – bevallom: könnyelmű felelőtlenséggel beígért – újjáépítésének bejelentése figyelmeztette a Magyar Párt urait, hogy a hazai magyarság életterületén való gazdálkodásukról el is kell majd számolniuk a népnek.

Nyilatkozatunk ezt adta tudtára azoknak, akiket az illetett, s ennél többet – legalább a magam részéről – nem kívántam, nem is várhattam tőle.

Hogy aztán e nyilatkozatunkat nem követte a beígért párt-újjáépítés valóban tömegmozgósító munkája (mint ahogy annak idején követte a *Kiáltó* szót a kalotaszegi tömegmozgósítás; viszont nem követte tömegmozgósítás a Vásárhelyi Találkozót), azért valóban és elsősorban én vagyok felelős, aki akkor már (1927) három éve – az annak idején szükségből vállalt politikai munkafeladatom teljesítése után – visszavonultam az aktív politika arénájából (a brassói kiugrásom és a Krenner-mozgalomban való statisztá-vendégszereplésem a szabályt megerősítő kivételek voltak csupán), és a honi közélet más (kulturális) életterületein vállaltam és teljesítettem munkát, abban a meggyőződésben, hogy eredeti élethivatásom munkaterületén végzett megfelelő építő-szervező tevékenységemmel eredményesebben szolgálhatom népünk életszükségeit (és a magam, jobbról-balról sokak által kritizált, de kiirathatatlanul belém gyökerezett „transzilván” ideológiáját), mint politikusi ambíció és szükséges felkészültség nélkül a sok hájjal megkent, konok, alaposan felkészült és berendezkedett magyarpárti ellenféllel való közvetlen, ádáz, de hiábavalónak is bizonyulható politikai tusakodással.

Ezzel a nyilatkozattal aztán végződött is az én két világháború közötti politikai vállalásaimnak ez a második – vendégszereplési – szakasza is.

Kedves Barátaim!

Ezt a levélnek indult írásomat még ez év február havában kezdettem el. Egyszerű válasznak szántam és hálás köszönetnek a *Korunk* szerkesztő kollektívájának a *Kiáltó* szó és a hunyadi népgyűlés fél évszázados évfordulójáról megemlékező és arra engem – e két eseménynek talán ma már egyetlen még élő részesét és tanúját – emlékeztető meleghangú, baráti levelére.

De emlékeztető levelek akaratlanul is feltámasztotta emlékezetemben a régen eltemetett és jórészt elfelejtett múltat, s benne a mi közvetlen 1919 utáni, tehetetlenség letargiájába ájult életünket. S amikor abban a félszázad előtti erdélyi magyar világban találkoztam egykori fiatal magammal – aki eleve csupán a magyar kultúrának elkötelezett építőmunkás voltomban, politikai felkészültség és tapasztalat nélkül vállalni merészelttem a magyar tömegek ébresztésének és a romániai új valóságban

való útmutatásának politikai munkájában a magam élenjáró részét – nem tudtam megállani, hogy ennek az én múltbeli énemnek azt a politikai kitérő útját most – bár így papiroson – újra be ne járjam a *Kiáltó* szóval való kezdetétől a búcsúzó *Nyilatkozattal* való végéig. De fáradt, vén ember létemre ez hosszú és nehéz út volt. Sokszor kellett útközben megpihennem, sokszor azért megállanom, hogy emlékezetemből előkaparjam: hogy is volt tovább, és sokszor el is tévedtem, s újra kellett igazodnom, hogy a régi útra visszatáljak.

S amikor aztán utam végére értem, megint csak megállottam és azon gondolkoztam máig, hogy vajon elküldjem-e Nektek ezt az írásomat, mely ebben a formájában (tartalmában és terjedelmében) már nem annyira egy barátainknak írott köszönő válaszlevél, mint inkább a magam számára való visszavetítése egykori politikai exkurziómnak azért, hogy most félszázad távlatából lehetőleg elfogulatlanul megállapíthassam: mi volt abban helyénvaló, hasznos, értékes és esetleg eredményes is, és mi volt helytelen, haszontalan, értéktelen – tehát eredménytelen. És ha – hosszas habozás után – most mégis elküldöm, kérek, fogadjátok azt annak, aminek indult: egy Hozzátok írt magánlevelemnek, emlékező viszonzásul a Tőletek kapott emlékeztető baráti levélre.

Kívánok Nektek mindnyájatoknak jó egészséget és vagyok őszinte baráti üdvözlettel

Kós Károly

Kolozsvár, 1971. május 24.

[Kós 1971: 1501–1512]

■

EMLÍTETTÜK MÁR: a (közel)jövőre bízzuk a nagy Kós-monográfia anyagának összehordását, amelyben tevékenységének eddig kevésbé értékelt oldalait kell majd megmutatni – elsősorban a politikai téren végzett munkájára gondolunk. Kiváló előny és körülmény e (leendő) tanulmány számára, hogy nem a marxi–lenini zsinórmérték szerint kell majd megszerkeszteni... Ehhez az *épülethez* az alábbiakban egy *téglával* kívánunk hozzájárulni.

Kós politikai tevékenységének részletes elemzésekor feltétlenül ki kell majd térni a Magyar Párt szerepére, a párt és az ellenzék viszonyára. Ráadásul egy alapvető játékszabályt is be kell majd tartani (történészek számára talán fölösleges ezt külön kihangsúlyozni): az adandó válaszok keresésekor és megfogalmazásakor nem szabad föltenni a „mi lett volna, ha...” kérdést. Mert ha Bánffy és Bethlen megértik egymást, ha egységesen lépnek föl... (A példát nem véletlenül mondjuk, mai politikusainknak üzenünk vele és általa!) – Mi lett volna? Nem tudhatjuk, mert a történelem kereke csak előre forog. Annyit azonban a tények ismeretének jelenlegi állapotában is meg lehet fogalmazni, hogy az ellentét e két ember között, *akkor és ott* megvolt. Ez Kós szövegeinek összevetéséből is kiderül. Nézzük csak miként ír Bánffyról és miként emlékezik Bethlen Györgyre:

„Bánffy Miklós ma egyike legmagyarabb, de mindenesetre legerdélyibb íróművészeinknek. – Kisbán Miklós [Bánffy írói álneve – K. P.] »Naplegendá«-ja nem is olyan régen nagy dolog volt. De elbeszélései között olyanok akadnak (*Farkasok*), melyeknek olvasásakor fel kell sóhajtanunk: Kár, hogy az író, aki úgy ismeri ezt a mi világunkat, nem ír többet.

Igaz! Most fogadta el egy drámáját a Magyar Színház. Mikor van ideje ennek az embernek az írásra?

De ezenkívül rajzol és fest. Értsük meg, magyar művész urak, nemcsak fest – ez ma már majdnem közönséges dolog –, de rajzol is. Tud rajzolni! És ez ma nagy dolog Hunniában.

De ezenkívül szenvedélyes automobilozó, elsőrendű vadász. Kitűnően biliárdozik. Sőt egy időben veszedelmesen kártyázott is.

Mikor ért reá ez az ember, hogy jogot hallgasson, vizsgát tegyen, hivatalban dolgozzon? Nem tudom. Mert most mindössze 39 esztendő.

És végül most rendet akar csinálni az Operaháznál és a Nemzeti Színháznál. Hisszük, hogy ez sikerülni fog neki. De siessen is Bánffy Miklós, mert itt Erdélyben is szükség volna reá erősen.

Vagy talán közbe ráér erre is? Lehet. Csodálatos ember a Bánffy Dénes késői utóda: Bánffy Miklós. Igazi erdélyi ember, erős kalotaszegi magyar!

Egy dolgozó mágnás, egy Kolozs megyei mágnás!” [Kalotaszeg, 1912. 7. sz.]

Kós öt-hat évtizeddel később meséli el Bánffy „veszedelmes kártyázását”: „Sokáig emlegették azt a kártyacsatáját a fekete szakállas, földsüket, hírhedt kártyakirályal, az örmény Asbei-jel, amelyen ez a Grand kávéházi kártyaszobában egy éjszaka elnyerte tőle a nagykorúságakor reáíratott kalotaszentkirályi uradalmat (melyet aztán atyja egy kolozsvári bérház és életjáradék ellenében váltott vissza az örménytől, de fia nevére a magáéra íratta vissza).” [Kós 1991: 173–174.] (Hogy mi ebben a „csodálatos”, arról el lehetne elmélkedni... – K. P. magánvéleménye.)

Most nézzük a másik személyt. Kós az imént idézett *Kalotaszegi vállalkozásban* így emlékezik Bánffyra és annak politikai ellenfelére, Bethlen Györgyre:

„... *Bánffy Miklós volt, aki az eszes, nagy műveltségű, széles látókörű és rafinált diplomata* fölényével mélységesen lenézte *korlátolt műveltségű, szűk látókörű, politikus mágnástársát: Bethlen György pártelnököt.*” [Kiemelés tőlem – K. P.]

Ligeti Ernő 1941-ben megjelent könyve, a *Súly alatt a pálma*, viszont teljesen más megvilágításba állítja Bethlen Györgyöt. Nem kívánok állást foglalni a vitában, csupán a vélemények különbözőségét kívántam dokumentálni. Tekintve, hogy Ligeti művéhez nehéz hozzáférni, a teljes – Bethlen Györgyre vonatkozó – jegyzetet idézem:

„Mindinkább bebizonyosodik, hogy Bethlen György személyében az Erdélyi Magyar Párt élére rendkívül komoly és felelősséget teljes mértékben átérző férfiú került. Bethlen György 1913 óta visz szerepet a közéletben, amikor Kolozsvár törvényhatósági bizottságába választották. A Magyar Pártnak 1924 óta alelnöke, 1926 óta pedig elnöke. Tizenhat éven keresztül nemcsak kifelé, de befelé is komoly támadásokkal kellett megküzdenie. A megbízatás, amelyet vállalt, hálátlan volt, mert az embereknek csak látható, lármás sikerek iránt van érzéke, a Magyar Párt pedig az elvi nagy kérdésekben soha meg nem alkuvó magatartása miatt erre nem számíthatott. Bethlen Györgynek mindenestre módjában lett volna pártjának vezérkarát és saját személyét is »népszerűsíteni«. De Bethlen György semmit sem vetett meg úgy, mint a személyi kultuszt, az olcsó tömjénezést, parányi eredményeknek felfújását, részletsikereknek hangos dobra verését. Szinte nyugtalanító szerénységbe visszahúzódva, a kívülről szemlélő felületes benyomásokat szerzett róla, úgy tűnt fel, mint aki nem eléggé »erélyes«, hol pedig úgy, mint akinek »elvei a politikában nem elég hajlékonyak és rugalmasak«. Egyik feltevés sem felel meg a valóságnak. Bethlen György legfeljebb intranzigens [meg nem alkuvó – K. P.] volt, makacs, de magatartásában sok erő rejtett és elveinek vaskövetkezetessége a helyes útírányt igazolta. 22 esztendő távlatából nézve, vajjon ki lett volna alkalmasabb vezéregyéniség nemcsak eredményeket elérni Bukarest felé, de a pártot is jobban összetartani? Ki testesítette meg a munkaszeretetet, az erkölcsi emelkedettséget, a tökéletes pártatlanságot és a kisebbségi álláspont tisztességét jobban? Persze hogy voltak a kisebbségi pártmozgalomnak taktikai tévedései és szerves hibái. Valószínű, hogy Bethlen György is tisztában volt az ezeket korholó bírálatokban megnyilatkozó igazság értékével? Nem egyszer találjuk őt tépelődve, hánykolódva, dilemmák között, saját pártjának foglyaként, megviselt idegekkel. Könnyen gyanakodhatóvá vált az, akinek oly sok oka volt gyanakodni, pesszimistává, akinek pesszimizmusát a munkahelyén megszerzett tapasztalatok meggyökeresítették. Egy kisebbségi népek szorongatott elhelyezkedése a jogi álláspont elismerésére sohasem hajlandó és elvakult többségi nép keretében a dolgok természeténél fogva nem is tehetette lehetővé, hogy Bethlen György minden egyes lépését megmagyarázza a nyilvánosság előtt és megindokolja elhatározásainak lelki hátterét. Mindezt legfeljebb sejteni lehetett. Ha fontos egyáltalában rágódni e kérdés felett – hiszen a kisebbségi politikanak minden cselekménye a nap követelményeihez igazodott és most már

szerencsére túl vagyunk úgy az egyiken, mind a másikon, minden kisebbségpolitikai ige lomtárba került felszabadulásunk sorsdöntő tényével [1941-ben vagyunk! – K. P.] – úgy talán megállapíthatjuk, hogy a pártszervezkedés hiányosságaiért nem lehet Bethlen Györgyöt felelőssé tenni és egyes hiányzó erényeiért nem lehet elhomályosítani azt a tündöklő erényt, amelynek Bethlen képviselője volt: az erkölcsi tudatot és jellemszilárdságot.” [Ligeti: 140–141.]

IGEN NEHÉZ ELDÖNTENI, hogy kinek volt igaza: Kós Károlynak-e vagy Ligeti Ernőnek, Bánffy Miklósnak-e avagy Bethlen Györgynek? A választ nem tudjuk, csak sejtjük: *nézőpont kérdése*... Az eddigiekből viszont az kétségtelenné válik, hogy Kós a Bánffy pártján állt, Ligeti pedig Bethlent tartotta jobb és hatékonyabb politikusnak. (Vesd össze: Szentimrei Jenő a *Brassói Lapok*ban cikkezett „a Bethlen György és Bánffy Miklós közötti kiegyenlíthetetlen ellentétekről.” [Mikó 1941: 166.]) Itt tanok és eszmék, vélemények és vélt vagy valós „igazságok” csatáznak, döntőbíró pedig csak az lehetne, aki a „per” minden egyes iratát, az 1910-től máig megjelent minden erre vonatkozó írást és cselekedetet, azok mozgatóerőit, a kiváltó okokat és az elért eredményeket egyformán ismeri, képes azokat elemezni és helyességükről vagy káros mivoltukról ítélni... Tudomásunk szerint pedig nincs olyan ember, aki ezt *egyedül* meg tudná tenni. – Kérjük, ne várjanak objektív „bírói” döntést. E kötet összeállítója nem vállalkozhat ítélethozatalra. E könyv csupán Kós Károly életének néhány mozzanatát emelte ki, s néhány olyan írását idézte, amellyel kettős célunk volt: egyrészt emlékezni és emlékeztetni kívánunk Erdély utolsó céhes mesterének életművére, másrészt arra biztatjuk az Olvasót, hogy vesse össze a korabeli eseményeket és mai helyzetünket... Arra szólítjuk fel az Olvasót, gondolkozzon el, vonja le a maga számára fontos következtetéseket, s okuljon Kós Károly példáján, példabeszédein. Talán sikerül néhány ingadozó lelket az állandó szellemi és erkölcsi megerősödés, az „építkezés” híveivé tenni...

Útmutatóul és útravalóul egy Mikó Imre-idézetet [Mikó 1941: 165.] nyújtunk át az Olvasónak:

„... kisebbségi sorsban, ahol nem kormányprogramok között kell választani, hanem az a kérdés, hogy megélünk-e vagy elpusztulunk, az irodalomnak is ki kell lépni tárgyilagosságából, amit írónk egy része meg is tett. Egyébként Reményik-Végvári versei, Kós Károly *Varju nemzetsége*, Tamási Ábelje vagy Nyíró József *Uz Bencéje* több önbizalmat, életkedvet és erdélyi öntudatot adott a magyarság elesettejének, mint akárhány kortesbeszéd vagy interpelláció.”

KÖTETÜNK VÉGÉN, a Mester sírjára helyezendő fehér krizantém mellé Kemény János baráti sorait idézzük, amellyel az ötvenéves Kós Károlyt köszöntötte. Címe: *Áldozatos élet*. A neves író és mecénás hetven évvel ezelőtt papírra vetett gondolatai méltóképpen emlékeznek meg Kós Károly példamutató, szép életéről.

„Azok közé az emberek közé tartozik ő, akik, ha önmagukért élnének csupán, elérhetnének a földi élet kényelmes csúcspontjaira, de mivel szívüket, tehetségüket, egész életüket odaajándékozták a mi népünknek s a vele való sorsközösséget *önként* vállalták, az önkéntes áldozatban önmaguk életét elégetik, hogy mindaz a belső gazdagság, ami bennük felhalmozódott, felszabadulva rászállhasson azokra, akikért lemondtak arról az emberi jogról, hogy önmagukért éljenek. Túl a kortárs szemével alig megmérhető, művészi kvalitásain, *ezért az áldozatos életéért* szeretem Kós Károlyt. És hálával telek el, amikor arra gondolok, hogy engem, s mindnyájunkat, akik hódolattal állunk meg az erdélyi szellem alkotásai előtt, ezen az érzésen felül megajándékozott néhány csodálatos szépségű könyvvel, rajzokkal, metszetekkel, épülettervekkel, melyek, mint templomai és iskolái az ő szerelmét dokumentálják az iránt a föld iránt, melyhez ugyanakkor, amikor mások elhagyták, ő áldozatos lélekkel visszatért.”

[*Helikon*, 1933. 10. sz.]

ⁱ Az eredeti szövegben ez olvasható: „szervezkedjünk *át* a munkára”, de tekintve, hogy a szövegben elég sok a betűkihagyás és az „át” szó előtt is indokolatlanul nagy szóköz van, föltételezhető, hogy a szedésből kiesett a *h* betű, s „át” helyett „hát” olvasandó; a mondat értelmezése is az utóbbi változat mellett szól. Több idézetben [pl. *Mikó* 1941: 20.; *Mikó* 1976: 7.; *Pomogáts*: 46.] is „át” szerepel, a *Romániai magyar irodalmi lexikon* viszont a javított sort közli [*RoMIL* 3: 11.], sőt az egyik helyen így olvasható: „szervezkedjünk *tehát* a munkára” [*Kántor–Láng–Réthy*: 11.]. Köztes megoldásként maradjunk a közölt változattal: „szervezkedjünk hát a munkára”.

Tompa László
Őszi üdvözet

Kós Károlynak

Itt rőt, s lila most körül minden erdő –
De tavaszkékje nem kékebb az égnek.
Erdőalban, kék ég alatt megállva,
Mostanság, testvér, sokszor megidézek!

És látlak. Te is így lesed az erdőt,
Sztánán, hol annyi halom fut halomnak.
Látsz-e ott most kis piros lángokat, mondd,
Amint a földből itt-ott föllobognak?

Én láttam egyszer... Oh, még soha erdőt
Oly csodás őszi pompában ragyogni!
Azt hittem akkor, hogy a magam őszi
Pompája is még éppen úgy ragyog ki!

De rossz- emlékü évek megcsufoltak,
Rám kinvihar jött, füst és szikra szállott –
S ma az ujlás minden hite nélkül,
Száz üszkös sebbel, kifosztottan állok.

Azonban hagyom – életből kidőlt az
Élőnek hagyjon utat, ne zavarja!
Tudom, magad is mennél már, te, Erdély
Legnyugtalanabb, izgága magyarja!

Hát menj is, izgass, irj, perelj, riassz, hogy
Tetőinket új kor szelei rázzák!
Ős-szépet építs, majd mondd el tovább is,
Gál Jankóék hogy szántják a barázdát –

S közben, ha tévedsz – vagy ha nem is – és kapsz
Jutalmul itt-ott gáncsot és szidalmat:
Meg se állj, tudva, hogy szidottan is csak
Magyar vagy és meg is maradsz magyarnak.

Benned, ha szólalsz, Erdély lelke szólal –
Lelke a voltak, az időtelennek –
Hangodat hallva: kürtöt hallok olykor,
Mely nekem is még életről izenget.

(1933 október végén.)

FÜGGELÉK

Illusztrációk jegyzéke (baloldalt az oldalszám)

- 5: Kós Károly önarcképe 1928-ból
- 8: Ex libris (*Napkelet*, 1920. szept. 15.)
- 15: Sebes vára a 17. században (*Kalotaszeg*, 1932)
- 25: Boríték-rajz Makkai Sándor: *Ördögcsékér* c. regényéhez (a Báthoriak címere)
- 35: Gelencei templom (linó, *Napkelet*, 1920. okt. 15.); Lakóház terve (rajz 1926-ból)
- 44: A Kelmscott Press emblémája
- 49: A *Megfagyott muzsik* címlapja (1907)
- 53: Kós Károly „kódex-írása” (*Régi Kalotaszeg*, 1911)
- 57: Illusztráció a *Székely balladákból* (1909)
- 60: Kézírásos oldal (*Atila királról ének*, 1909)
- 61: Rajz (*Atila királról ének*, 1909)
- 69: A *Ház* címlapja (1909)
- 73: Régi ház a Bazár-negyedben (rajz, *Sztambul*, 1918)
- 77: A *Kalotaszeg* címlapja (1912. 12. sz.)
- 79: Két rovatcím rajza (*Kalotaszeg*, 1912)
- 81: Rajzolt cím (*Kalotaszeg*, 1912. 9. sz.)
- 85: Ill. Kárpáti Aurél – Vajda László: *Kőműves Kelemen* c. drámájához (linó, 1916)
- 89: A *Napkelet* címlapja (1921. 11. sz.)
- 93: A *Vasárnap* utolsó számának címfeje (az I. évf. 1923. III. 21. téves, helyesen: III. évf. 1923. I. 21.). (1923)
- 95: Egy oldal a *Kaláka kalendárium*ból (1924)
- 99: „Erdély Anno 1625” (linó, *Kaláka kalendárium*)
- 105: Az Erdélyi Szépművészeti Céh emblémái különböző évekből
- 111: Az *Erdélyi Helikon* címlapja (1934. nov.)
- 117: Az *Utunk* címfeje (1947. márc. 1.)
- 118: Az *Utunk* 20 éves évfordulójára készített rajz (*Utunk*, 1966. 25. sz.)
- 123: Áprily Lajos verskötetének címlapja (1926)
- 126: A Varjúvár távlati képe
- 131: Névre szóló ex libris egy amatőr-kiadású ESzC-kötetből (1935)
- 139: Ex libris Székely Béla (1922)
- 145: Ex libris Mátyás Vilmos
- 153: Ill. Kádár Imre: *Bujdosó ének* c. kötetéből (1925)
- 159: Ill. Áprily Lajos: *Vers vagy te is* c. kötetéből (1926)
- 167: Ill. Tamási Áron: *Ördögváltozás Csíkban* c. elbeszéléshöz (*Erdélyi Helikon antológiája*, 1927)
- 173: Ill. Tabéry Géza: A *tűzmadár* c. regényéből (1926)
- 181: Ill. Karácsony Benő: *Pjotraska* c. regényéből (1928)
- 189: Ill. Karácsony Benő: *Pjotraska* c. regényéből (1928)
- 203: Ill. Ligeti Ernő: A *kék barlang* c. regényéből (1927)
- 219: Ill. Bartalis János: *Hajh, rózsafa* c. kötetéből (1926)
- 228: Iniciálé a *Napkelet*ből (1920)
- 230: Záródísz a *Székely balladákból* (1909)

(A rajzokat és metszeteket különböző kiadványokból másoltuk, tehát nem az eredetieket reprodukáltuk. Emiatt – érthető módon – a képek minősége nem tökéletes. De úgy éreztük, hogy ha a képfeldolgozás folyamán elektronikus eszközökkel „kicsinosítjuk” a képeket, akkor az legalább

olyan durva beavatkozás lett volna, mint egy régi bronzszobor patináját festéssel eltüntetni. – *Szerk. megj.)*

Életrajzi áttekintés

1883. december 16-án született Temesvárott, ahova édesapját időlegesen áthelyezték. Édesapja: Kósch Károly, m. kir. távírdatiszt, édesanyja: Sivet Szidónia. A kis Károly másodikként született, testvérei: Malvin, Szidónia, Aliz.
- 1887-ben a család Nagyszebenbe költözött, ahol
- 1889 szeptemberében kezdte el iskolai tanulmányait.
- 1892-ben édesapját visszahelyezték Kolozsvárra, ahol az Erdélyrészi Posta- és Távírda Igazgatóságnál dolgozott nyugdíjazásáig. Kós Károly a negyedik elemi osztálytól kezdődően a Református Kollégium diákja.
- 1900 nyarán – gimnazista barátaival – első ízben járta be Kalotaszeg egyes falvait. Figyelmét ekkor keltette fel a jellegzetes kalotaszegi építészet.
- 1901-ben érettségizett. Ez év tavaszán ismerte meg későbbi feleségét. Mivel betegsége (tífusz) miatt tanulmányait meg kellett szakítania, csak
- 1902-ben iratkozott be a M. kir. József-Műegyetem általános mérnöki szakára. Ezt a szakot szülei kívánságára választotta, de két év elvégzése után,
- 1904 őszén átiratkozott a műegyetem építészeti szakára, ahol elismerték első tanulmányi évét. Nyaranként tanulmányúttal felérő túrákat tett Erdély különböző vidékeire.
- 1906-ban a Magyar Építőművészek Szövetségének (MÉSz) hagyományos évi pályázatán második díjat nyert *Kútház* című tervével. A pályadíj „lehetővé tette, hogy nyáron bejárhattam Torockót, az aranyoszeiki falukat, eljutottam a Kis-Küküllő völgyének néhány ősi székely falujába is...” [Kós 1991: 62.]
- 1907-ben készítette el évfolyamtársával, Csorna Dezsővel első nagyobb szabású pályaművét (*Kettős műteremház magyaros stílusban*), mely a MÉSz pályázatán első díjat nyert. Ez évben szerezte meg építésmérnöki oklevelét. Diáktársaival olaszországi tanulmányúton vett részt, hazatérése után Pogány Móric építész mellett dolgozott.
1908. márc.– aug. között Maróti Géza szobrász, épületdíszítő iparművész és építész irodájában dolgozott. „Ha visszagondolok az én rajzoslegény háromnegyed esztendőmre, hálás vagyok sorsomnak, hogy életutam elején Pogányhoz és Marótihoz vezetett. Mert hiszem, hogy alig tanulhattam volna meg azt más építészeti irodákban, amit ennél a két építészembernél. – Mindketten a századelő legkiválóbb magyar művészei közé és a Lechner Ödön utáni építésznezmedékben a magyar stílustörekvések elismerten élenjáró úttörői közé tartoztak. Mindkettőjükben nagyra becsültem a kiváló és öntudatos művésztehetséget, és megismertem bennük a józan életű, törhetetlen akaratú, makacs türelmű és kitartású munkásembert, aki bízva a maga – és csak a maga – erejében és tehetségében, habozás, félelem és megalkuvás nélkül nézett szembe az élettel, és egy pillanatig sem kételkedett a végső sikerben. – Nagy tanulság volt számomra ez a két ember, és hasznos figyelmeztetés életem jövőendő útján.” [Kós 1991: 90.]
- 1908-ban megtervezte szülei családi házát (Kis udvarház műteremmel), melyet két évvel később építettek föl Kolozsvár külvárosában, a Brétfűben.
- 1908–1914 tervező-kivitelező tevékenységének virágkora (építészeti tervein kezdetben felváltva Kósch vagy Kós szerepel, 1910 után csak a Kós szignót használta). E hat esztendőben tervezte meg – egyedül vagy volt kollégáival, barátaival – azokat az épületeket, amelyek időtállóan hirdetik Kós tehetségét, őrzik iskolateremtő stílusjegyeit. A nagyobb tervek és munkák: róm. kat. templom (Zebegény, 1908, társtervezők: Jánuszky Béla, Györgyi Dénes); ref. parókia és imaház (Óbuda, 1908, társtv.: Zrumeckzy Dezső); Székesfővárosi Állatkert, pavilonok (Bp., 1909–10, társtv.: Zrumeckzy Dezső); Közüzemek és lakóházak (Marosvásárhely, 1909); Folyovits János, városi főjegyző villája (Kvár, 1910; társtv.: Thoroczkai Wigand Ede); Városmajor utcai iskolaegyüttes (Bp., 1910; társtv.:

Györgyi Dénes); Székely Nemzeti Múzeum és múzeumőri lakóházak (Sepsiszentgyörgy, 1911); Wekerle munkás- és tisztviselőtelep központjának kialakítási terve (Bp., Kígyósziget, 1912); ugyanott ikerház, utcaáthidalással (társt.: többekkel, 1912); ref. templom (Kvár, Monostori út, 1912 [az 1914-ben tervezett parókia és kántori lakás nem épült fel]); vármegyei közkórház-komplexum (Sepsiszentgyörgy, 1914; a háború miatt csak részben épült föl).

1909-ben telket vásárolt Sztánán, melyre a következő évben tavasztól őszig felépíttette a Varjúvárat.

Eredetileg nyaralónak szánták, de végül a család állandó lakhelyéül szolgált. „Mindig sok munkám volt, s ha Kolozsvárról leráztam annak robotos részét, futottam vissza Sztánára: pihentető, megújító otthonomba, igazi alkotó munkahelyemre.” [Beke: 12.] – „Kereken 30 esztendeig, 1914-től 1944-ig voltunk megszakítatlanul sztánai lakosok. S ha most visszagondolok arra az időre, úgy érzem, sőt tudom, ez a három évtized volt életem legeszebb, legtermékenyebb, legeredményesebb és emberileg legboldogabb korszaka.” [Marosi 1974: 10.]

1910-ben a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaságban székfoglaló előadást tartott *Nemzeti művészet* címmel. „... amikor bevégezve felolvasásomat, megkaptam a szokványos, udvarias tapsot, és az elnök a számukra hasznosnak és értékesnek minősített székfoglalót megköszönte Kós Károlynak, az építésznek, egyúttal arra kérte Kós Károlyt, az író, hogy olvassa fel számukra ráadásul *Atila királtról* szóló költeményét...” A ballada felolvasása után „megbolydult a terem: az emberek felállottak és hosszas, dörgő tapsukkal úgy ünnepeltek, ahogy azóta soha és sehol sem. De nem az építész. Nem ám, hanem a mesemondó nótafát. Biz egy kicsit rosszul esett, de tanulságul ezt megjegyeztem akkor...” [Kós 1991: 108–110.]

1910-ben feleségül vette Balázs Idát, a türei református pap leányát. Gyermekük: Balázs (1912–1967), mezőgazda; András (1914–), szobrász; Zsófia (1916–1990), színművész; Károly (1919–1996) néprajzkutató.

1911-ben a *Magyar Építőművészet* 5. száma közölte a *Régi Kalotaszeg* című, nádtollal írt és rajzokkal illusztrált kis könyvének hasonmását. Munkáját a Magyar Mérnök és Építész Egyesület Czigler-éremmel jutalmazta.

1912 január–márciusában Sztánán kiadta a *Kalotaszeg* című hetilapot. A lapban Sebesi Kiss Ádám néven novellát közölt (*Emberek a havas alatt*). – Ez idő tájt Budapesten, a Werbőczy utcában építészeti irodát tartott fenn.

1913 őszén Zrumeczky Dezsővel egy hónapos tanulmányutat tett Erdélyben.

1914-től a sepsiszentgyörgyi kórház építkezését vezette.

1915-ben katonai kiképzésre hívták be Lugosra, de – az építkezés folytatásának ürügyén – néhány hónapra fölmentették.

1916-ban ismét behívták, ezúttal Nagyszebenbe, de jóakarói ismét kieszközölték számára a fölmentést.

1916 decemberében Budapesten (Lechner Jenővel, Pogány Móriccal és Györgyi Dénessel közösen) megtervezte és elkészíttette IV. Károly király koronázási ünnepségének díszletterveit. – „A koronázási ünnepség sikerül is fényesen, a díszítésekről a külföldi sajtó is elismeréssel ír, azonban Bánffy Miklós egy-egy kitüntetéssel vélte letudni a művészek honoráriumát. Így kapta meg Kós a Ferenc József-rend Lovagkeresztjét – díjmentesen.” [Varró 1973: 64.]

1917 elején az Isztambulban működő Magyar Tudományos Intézet építészeti munkatársává nevezték ki, ahol 1918 nyaráig dolgozott. Ez idő alatt részletes monográfiát írt a városról (*Sztambul*). Budapesten megbízták József főherceg vadászkastélyának megtervezésével, a rajzok elkészültek, de a háború miatt az épülethez hozzá sem fogtak.

1918 őszén a Károlyi-kormány a budapesti Iparművészeti Főiskola tanárává nevezte ki. Önéletrajzában így ír az ezt követő döntésről: „Választanom kellett tehát: a biztos és szép professzori egzisztenciát és építészeti tevékenységem újrafelvételének jó reményességét – *ott túl*, Budapesten, vagy egzisztenciám teljes bizonytalanságát és a magam meg családom osztozását Erdély magyar népének ismeretlen jövőjének sorsában – de *itt*. A döntés nehéz volt. Végül is ezt írtam az Iparművészeti Főiskola egykori igazgatójának, Groh Istvánnak: »... hiszem, hogy Erdélyben nagyobb szükség lesz reám, mint Budapesten...« És *itt* maradtam.” [Kós 1969: 13.] – A háború végeztével, a „wilsoni »önrendelkezés« szellemében hozzálát gyakorlati megvalósításához –

- 1919 tavaszán megszervezte a Kalotaszegi Köztársaságot, mely egy fél év leforgása alatt Erdély harmadik liliputi »köztársasága« volt. [...] Kós elméleti »köztársasága« eltűnt a történelmi események forgatagában, mielőtt még konkrét formát ölthetett volna.” [Varró 1973: 71.]
- 1920-ban Szentimrei Jenő hívására a *Keleti Újság* és a *Napkelet* képzőművészeti munkatársa lett; ő gondoskodott a Lapkiadó Rt. csaknem valamennyi termékének grafikai kivitelezéséről. „Az impériumváltozás utáni első években – miután tervező építész munkára legalább egyelőre még kilátásom sem lehetett – a legkülönbözőbb munkaterületeken s alkalmi munkákkal teremtettem elő a mindennapi kenyérre valót. Voltam műszaki rajzoló, nyomda-grafikus, illusztrátor, plakátrajzoló, újságíró, házilag előállított képes könyvkuriózumok írója, illusztrátora, szedője, nyomtatója, könyvkötője és elárúsítója. És voltam kertész-földműves is. Végül újra próbálkoztam a szépirodalommal! 1921-ben [...] a lap karácsonyi melléklete számára megírtam – és illusztráltam – első kisregényemet (*A Gálok*).” [Kós 1969: 14.]
- 1921–1938 között, Erdély területén a következő jelentősebb épületeket, felújításokat, bővítéseket tervezte: Viola Kornél lakóháza (Kvár, 1921); ref. templom /restaurálás, toldás, új torony/ (Magyarbikal, 1922); harangláb a Kálvária telkére (Kvár, Monostor, 1922); Iris porcelángyár épületei (Kvár, 1923); Sodronyiparművek munkáslakásai (Aranyosgyéres, 1923); Csulak Samu orvos lakóháza (Sepsiszentgyörgy, 1924); gör. kat. templom (Sztána, 1924); ref. parókia (Bánffyhungad, 1924); gör. kat. templom /restaurálás, toldás, új torony/ (Erdőfelek, 1924); Szentimrei Jenő lakóháza (Sztána, 1924); ref. leánygimn. (Sepsiszentgyörgy, 1926); Simon Gerő lakóháza (Csucs, 1926); gör. kat. templom (Kispetri, 1927); ref. műv. ház (Nagybacon, 1927); ref. parókia és imaterem (Bodos, 1928); ref. parókia és imaterem (Erősd, 1928); gör. kat. templom /felújítás, módosítás/ (Erdőfalva, 1928); népiskola, tanítólakással (Marosvécs, 1928); gör. kat. templom (Fejérd, 1928); műv. ház (Mákófalva, 1929); ref. elemi isk. (Sepsiszentgyörgy, 1929); Bethlen Gábor tanítóképző gyakorló elemi iskolája (Nagyenyed, 1931); Csíky János dr. szanatóriuma (Gyilkos-tó, 1932 [1986-ben leégett]); ref. koll. tanári lakóháza (Sepsiszentgyörgy, 1932); ref. leányinternátus (uo., 1932 [utólag lebontva]); ref. imaház (Brassó, 1934 [ennek a helyén épült fel a Reménység Háza, 1993 körül]); ref. templom és tanterem (Bábony, 1935); ref. egyházmegye mezőgazdasági majorja és földművelési iskolája (Bábony, 1936 [az iskola nem épült föl, a major pedig 1944-ben elpusztult]); ref. műv. ház (Körösfő, 1936 [1990 után átépítették]); ref. templom /restaurálás/ (Bonchida, 1936); Bánffy-kastély /restaurálás/ (Bonchida, 1936 [1944-ben elpusztult]); ref. templom (Ketesd, 1937); Csíky János dr. lakóháza (Gyergyószentmiklós, 1937); ref. elemi iskola és tanítói lakás (Nagykapus, 1938).
- 1921 januárjában *Kiáltó szó* címmel röpiratot szerkesztett, amelyet Paál Árpád és Zágoni István egy-egy hasonló indíttatású írásával közösen adtak ki, mely „az impériumváltozás valóságának tudomásul vételével egyidejűleg bejelentette a Romániához csatolt magyarság igényét a maga emberi és nemzettársadalmi életjogának elismertetésére és megvalósítására. Ezt nyomon követte a hívó szavunkra 1921 júniusában Bánffyhungad piacára összesereglett népgyűlés, mely megalakította a romániai magyar nép első, radikálisan demokrata politikai szervezetét, az Erdélyi, illetve későbbi nevén Magyar Néppártot. – E kezdeti sikeres, de jórészt csupán Kalotaszeg magyar népét befoglaló megmozdulás élő erőtenyezővé érlelésének és országos kiszélesítésének érdekében most már intenzíven be kellett kapcsolódnom a politikai publicisztikába is, és kiegészítésül, néhány politikai bajtársam támogatásával,
- 1922-ben [pontosabban: 1921 novemberében] megindítottam, szerkesztettem és adminisztráltam a *Vasárnap* című képes politikai népszerűsítő is.” [Kós 1969: 14.]
- 1922-ben sztánai kis könyvműhelyében elkészítette *Erdély kövei* című képes albumát.
- 1923-ban, a *Vasárnapi Újság*ban (júl. 1.) megjelent a *Guild of Handicraft* című tanulmánya, melyben Kós építész és művészi credójának forrásairól értekezik.
- 1924-ben egy fillér nélkül, pusztán a magyar közönség látatlanban előlegezett bizalmának anyagi hitelével sikerült „életre hívnunk és munkába állítanunk könyvkiadó szervünket, az Erdélyi Szépművészeti Céhet (melyet kollektívám bizalmából indulásától kezdve végig igazgattam). [Kós 1969: 14.] „A hat alapító: Kós Károly, Kádár Imre, Ligeti Ernő, Nyíró József, Paál Árpád és Zágoni István.

A Céh alapításának időszakában szinte valamennyien a kolozsvári *Keleti Újság*, az akkori idők egyik leghaladóbb eszméket képviselő lap kitűnő tollú, de kis keresetű munkatársai.” [Marosi 1979: 9.]

1925-ben még egy szobával bővítették a Varjúvárat. – Megjelent a *Varju nemzetség* című történelmi regénye.

1926-ban Marosvécsen részt vett az ún. helikoni íróközösség első találkozásán, amelyen „az írócsoport a Céh mögé sorakozott”. [Kós 1969: 14.]

1928 májusában útjára indult az *Erdélyi Helikon*, az Erdélyi Szépmíves Céh havonta megjelenő szépirodalmi folyóirata. Az 1944 szeptemberéig megjelenő folyóiratnak Kós Károly volt a felelős szerkesztője (1932. jan.-tól szerkesztő is).

1928-ban a Minerva kiadónál megjelent *A lakóház művészete* című illusztrált tanulmánykötete.

1929-ben az ESzC kiadta az *Erdély* c. kultúrtörténeti vázlatát.

1930-ban „Szolnay Sándor festőművész barátommal életre hívtuk és 1944-ig igazgattuk a romániai magyar képzőművészek szabad érdekvédelmi és termelő szervét, a Barabás Miklós Céhet is...” [Kós 1969: 14.] A kolozsvári Sétátérre műcsarnokot tervezett a BMC számára (felépült 1943-ban), amelyet a második világháborúban bekövetkezett sérülés nyomán kisebb módosításokkal állítottak helyre.

1932-ben megjelent *Kalotaszeg* című kötete, s ebben a *Budai Nagy Antal históriája*.

1934-ben a kalotaszegi ref. egyházmegye főgondnokává választották. A marosvécsi kastélyban fölláttatták az általa tervezett Kuncz Aladár-emlékasztalt.

1937-ben, a budapesti Vígszínház – Bánffy Miklós rendezésében – színre vitte a *Budai Nagy Antal* című drámáját, melyet még ugyanabban az évben Kolozsvárott is bemutattak.

1937: testvéreinek, Szidóniának nyaralót tervezett Sztánára (az állomás épülete mellé).

1938-ban Baumgarten-díjat kapott a négy évvel korábban megjelent *Az országépítő* című regényéért.

1938-re elkészült a Kereszthegy tetejére épített Varjúutanya. Ez volt sztánai gazdaságának központja, ide költöztette fel dolgozószobáját is a lenti Varjúvárból.

1940 őszen kinevezték a kolozsvári Mezőgazdasági Főiskola mezőgazdasági építészet tanárává; munkásságáért Corvin-koszorúval tüntették ki.

1942-ben, Kolozsvárott, építészeti tevékenységét bemutató kiállítást rendeztek.

1940–44 közötti fontosabb munkák: Kalot Székely Népfőiskola (Csíksomlyó, 1941); községháza és jegyzői lakás (Gyerővásárhely, 1942); Kovács László dr. háza (Kvár, Ady Endre u., 1942); títustervek az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCsA) számára (Kvár, Nagyiklód, 1943); ref. templom (Nagyiklód, 1943 [befejezés előtt eladták a gör. keleti egyháznak, teljesen átépítették]); Mátyás király szülőházának restaurálási terve (Kvár, 1943).

1942: a budapesti Nemzeti Színház bemutatta be *Az országépítő* című regényéből írt *István király* című drámát.

1943: a lillafüredi írókonferencián elhangzott felszólalásában „a magyar kormánykörök németbarát kalandorpolitikáját és a nép érdekeitől teljesen idegen szovjetellenes háborút bélyegezte meg”. [Varró 1973: 177.]

1944: újabb építészeti szakkönyvei jelentek meg: *A székely nép építésze és Gazdasági építészet*.

1944 októberében „aztán újra választanom kellett: költözöm-e a főiskolával együtt Keszthelyre, vagy itthon maradok? Most is az utóbbit választottam. S miután a háborús vihar nyomán felborult életrendben a felszabadult huliganizmus sztánai otthonunk elhagyására kényszerített (hogy aztán azt háborítatlanul kirabolhassa, sőt részben el is pusztíthassa), Kolozsvárra menekültünk be, ahol pedig a háború, a régi világgal együtt, elseperte volt már minden addig való munkahelyemet és munkalehetőségemet is [...], itt kellett 62 esztendő koromban, mindenemből kifosztottan, előlről kezdenem az életépítést.” [Kós 1969: 18.] – „A zsandár támadt reánk, és ő hozta reánk a gárdákat. El kellett fussunk. Csak úgy, a rajtunk való gúnyában. Semmit a házból ki nem hozhattunk. S gyalog bé Kolozsvárra... És aztán prédáltak és romboltak: házat, pajtát, mindent. És elhordtak bútort, gabonát, állatokat. Az maradt meg, amit ma itt látott. Ez a két kicsi ló, a szekér s holmi, amit ez az ember, aki itt most velem van s akkor nálunk volt, el tudott lopni a tolvajok elől... Ennyi az egész. S most én is

Kolozsvárt várom a rendet és békességet.” [Kós Károly: Ezerkilencszáznegyvennégy. In: *Kós* 1969: 283.]

1945-ben az újjáalakult kolozsvári Mezőgazdasági Akadémia dékánjává nevezték ki. Kiadták a *Falusi építészet* c. kötetét.

1945 utáni tervei (épületek, restaurálás, bővítés): kultúrház és szövetkezeti bolt (Györgyfalva, 1945); Balla Mihály lakóháza (Magyardécse, 1945); ref. templom /restaurálás, bővítés, új torony/ (Szék, 1946); ref. templom /restaurálás, bővítés/ (Körtvélyfája, 1947); ref. templom (Kvár, Irisztelep, 1948); ref. templom (Siklód, 1948 [felépült 1990–94 között]); (Szamosújvár, 1948); ref. parókia (Nagypetri, 1953); Kós András szobrász-tanár műterme (Kvár, 1956); Benedek Károly lakóháza (Sepsiszentgyörgy, 1957); ref. parókia (Farnas, 1960); ref. parókia (Magyardécse, 1960); ref. parókia (Misztótfalu, 1961); ref. parókia (Kalotaszentkirály, 1961); ref. templom /meglévő épület átalakítása/ (Brassó, 1963); ref. parókia (Désfalva, 1965); ravatalozó (Sepsiszentgyörgy, 1965); ref. parókia (Kolozskara, 1967); ref. parókia (Baca, 1967).

1946–48 között a Magyar Népi Szövetség mandátumával nagy nemzetgyűlési képviselő, a *Világosság* című kolozsvári napilap belső munkatársa.

1952-ben a Mezőgazdasági Főiskola tanáraként nyugállományba vonult. Hozzákezdett régi tervének valóra váltásához – a Kolozsvári György és Márton, a híres 14. századi szobrász-testvérpárról szóló történeti regényéhez –, de a műből csupán egy részlet készült el, *Nagyurak* címmel (lásd in: *Kalotaszegi krónika*, 1973).

1958-ban, 75 születésnapja alkalmából a Munka Érdemrend I. fokozatával tüntették ki.

1963-ban, szívinfarktusa után, három hónapig kórházban kezelték.

1966-ban a Budapesti Műszaki Egyetem díszdoktorává avatták.

1968-ban, 85 születésnapja alkalmából a Kulturális Érdemrend I. fokozatával tüntették ki.

1973. január 3-án meghalt a felesége, s ő gyermekeihez költözött.

1973 decemberében töltötte be kilencvenedik életévét. Ez alkalomból az ország irodalmi és közéleté meleg szeretettel fordult az író felé, a sajtó a legnagyobb elismerés hangján méltatta munkásságát. Életművéért romániai (Augusztus 23. érdemrend) és magyarországi (az MNK Elnöki Tanácsa a gyémántokkal ékesített zászlórend I. fokozata) kormánykitüntetésekert kapott. – Kiadták a *Kalotaszegi krónika* című válogatást és hasonló kiadásban a *Székely balladákat*.

1977. augusztus 24-én halt meg kedves városában, Kolozsvárott. A Farkas utcai templomból ezrek és ezrek kísérték utolsó útjára, a Házsongárdi temetőbe.

BIBLIOGRÁFIA

Felhasznált könyvészet

- Áprily* = Áprily Lajos: Az író. *Igaz Szó*, 1968. 11. sz. p. 643–647.
- Bajor* = Bajor Andor: „Ki mondjon igazat, ha nem az ember?” Beszélgetés Kós Károllyal. *Igaz Szó*, 1968. 11. sz. p. 635–641.
- Beke* = Beke György: Tolmács nélkül. Interjú 56 íróval a magyar–román irodalmi kapcsolatokról. Buk., 1972, Kriterion Könyvkiadó. 638 p.
- Benkő* = „A legjobb élet, amit magamnak el tudtam képzelni.” Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal. Kós Károly rajzaival és metszeteivel. Buk., 1978, Kriterion Könyvkiadó. 145 p., ill.
- Cseke* = Cseke Péter: Vigyázó torony. Beszélgetések Debreczeni Lászlóval. Buk., 1995, Kriterion Könyvkiadó. 189 p., ill.
- Dávid–Marosi–Szász* = Dávid Gyula – Marosi Péter – Szász János: A romániai magyar irodalom története. Tankönyv a 12. osztály számára. Buk., 1979, EDP. 332 p., ill.
- Debreczeni* = Debreczeni László: A grafikusművész. In: *Igaz Szó*, 1968. 11. sz. p. 650–665.
- Gábor* = Gábor Dénes: Szépmíves könyvművészünk. In: Kós Károly egyetemessége. Kvár, 1996, Tinivár Kiadó. p. 87–98.
- Gall* = Anthony Gall: Kós Károly műhelye. – The Workshop of Károly Kós. Tanulmány és adattár. – Essays and Archives. (Kétnyelvű kiadás.) Írta és összeállította ~. Bp., 2002, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. 527 p., ill.
- Kántor–Láng–Réthy* = Kántor Lajos – Láng Gusztáv: Romániai magyar irodalom 1944–1970. A könyvészeti adalékot összeállította Réthy Andor. Második, javított kiadás. Buk., 1973, Kriterion Könyvkiadó. 500 p., ill.
- Kós 1921* = Kós Károly: Kiáltó szó Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyarságához. In: Kós Károly – Zágony István dr. – Paál Árpád dr.: Kiáltó szó. + A magyarság útja. + A politikai aktivitás rendszere. Kvár, é. n. [1921], Lapkiadó és Nyomdai Műintézet Rt. 48 p.
- Kós 1962* = Kós Károly: A Kalotaszeg főmunkatársa. *Korunk*, 1962. 9. sz. p. 1069–1071.
- Kós 1969* = Kós Károly: Hármaskönyv. Szépirás, publicisztika, grafika. Buk., 1969, Irodalmi Könyvkiadó. 597 p., ill.
- Kós 1971* = Kós Károly: Kalotaszegi vállalkozás. *Korunk*, 1971. 10. sz. p. 1501–1512.
- Kós 1973* = Kós Károly: Kalotaszegi krónika. Hét írás. A bevezető tanulmányt Varró János írta. Buk., 1973, Kriterion Könyvkiadó. 518 p., ill.
- Kós 1979* = Kós Károly [grafikái]. (Reprodukciók.) Bp., 1979, Corvina. 4 p. + 12 tábla. [A 12 füzetlen lapból álló album ismertető szövegét Székely András írta.]
- Kós 1983* = Kós Károly: A havas. Válogatta, előszóval és függelékekkel ellátta Varró János. Kvár, 1983, Dacia Könyvkiadó. 287 p.
- Kós 1991* = Kós Károly: Életrajz. Közzéteszi Benkő Samu. Bp.–Buk., 1991, Szépirodalmi Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó. 253 p., ill.
- Kós 2000* = Kós Károly levelezése Czine Mihállyal. Bp., 2000, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága. 201 p.
- Krizsó* = Krizsó Kálmán: Feljegyzések Kós Károlyról. *Korunk*, 1968. 8. sz. p. 1257.
- Ligeti* = Ligeti Ernő: Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban. Kvár, é. n. [1941.], Fraternitas Rt.
- Marosi 1974* = Közelképek. Húsz romániai magyar író. Az interjúkat készítette Marosi Ildikó, fényképezte Erdélyi Lajos. Buk., 1974, Kriterion Könyvkiadó. 119 p. + 22 p. fotó.
- Marosi 1979* = A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944). Közzéteszi Marosi Ildikó. 1–2. kötet, Buk., 1979, Kriterion Könyvkiadó. 439 + 491 p.
- Mikó 1941* = Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig. Bp., 1941, Studium.
- Mikó 1976* = Mikó Imre: Akik előttem jártak. Buk., 1976, Kriterion Könyvkiadó, 352 p.

Mózes = Mózes Huba: Sajtó, kritika, irodalom. Buk., 1983, Kriterion. 176 p.

Nagy = Nagy Elemér: Az építő Kós Károly. Bp.–Kvár, 1995, Balassi Kiadó – Kós Károly Alapítvány – Polis Kiadó. 154 p., ill.

Pál 1983 = Pál Balázs: Kós Károly. (2. kiadás) Bp., 1983, Akadémiai Kiadó. 35 p., ill.

Pomogáts = Pomogáts Béla: A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája. Bp., 1983, Akadémiai Kiadó. 206 p.

RoMIL = Romániai magyar irodalmi lexikon. 1–4. kötet. Buk. (–Kvár), 1981, 1991, 1994, 2002; Kriterion (–Erdélyi Múzeum-Egyesület). 650, 743, 713, 787 p.

Sas–Bihari = *** Kós Károly emlékezete. Születésének 100. évfordulójára. Szerk. és utószó: Sas Péter. Előszó: Bihari József. Szentendre, 1984, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Pest Megyei Művelődési Központ és Könyvtár. 153 p., ill.

Sas–Tordai = *** Kós Károly képeskönyv. Gyűjt., vál., szerk. és az összekötő szöveget Tordai Zádor írásaiból összeállította Sas Péter. Bp., 1985, Múzsák Közművelődési Kiadó. 168 p., ill.

Vajk = Kós Károly válogatott bibliográfia. Összeállította és a bevezetőt írta Vajk Ilona. Bp., 1994, Országos Idegennyelvű Könyvtár. 193 p. + 18 portré. [1175 tétel; K. K. művei; K. K.-ról szóló irodalom; név-, cím-, tárgy- és földrajzi mutatókkal]

Varró 1973 = Varró János: Kós Károly, a szépíró. Kvár, 1973, Dacia Könyvkiadó. 200 p., 33 fotó. (Kismonográfia sor.) [Ennek a monográfiának a rövid változata olvasható in: *Kós* 1973.]

Varró 1983 = Varró János: Előszó (p. 5–32.) és Függelék (p. 282–287), in: *Kós* 1983.

Kós Károly kötetben, különnyomatban megjelent művei
(A jegyzék nem tartalmazza a folyóiratokban fellelhető írásokat.)

1. Kézzel írt, rajzos művei

- Székely balladák.** [Emlékirata szerint (*Kós* 1991: 87.) 1906/07 telén rajzolta; a jegyajándéknak szánt munka ajánlása: „Idának – Károly Kolozsvár, 909. június 19.” *Tart.*: Fogarasi István, Júlia szép leány, Kádár Kata, Kőmíves Kelemenné, Barcsai, Pálbeli szép Antal, Molnár Anna, Bíró szép Anna c. balladákat. – Hasonmás kiadás: Buk., 1973, Kriterion Könyvkiadó, 42 p. – Ez utóbbiról újabb másolat készült: Bp., 1988, Artunion.]
- Erdélyország népének építése.** [Kézírásos és rajzolt könyv, fodorvászomban kötve (a borítóra hímzett címváltozat: Erdélyország népének építészete); 1907/08 telén készült el, *A Ház* c. építészeti folyóirat (1909) tavaszi és őszi száma teljes egészében lehozza a szöveges részt, bőséges rajzos anyaggal illusztrálva. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kézirat alapján, 1996-ban a budapesti Balassi és a kolozsvári Polis Könyvkiadó készített hasonmás kiadást. A könyvecske anyaga még megjelent a köv. kötetben: „Kőből, fából házat... igékből várat”. In *Memoriam Kós Károly 1883–1983*. Bp., 1983, Magvető Kiadó.]
- Atila királról ének.** [Kézzel írt, rajzokkal illusztrált kis könyv. 24 p. Hasonmását 1909-ben a *Magyar Építőművészet* 9. száma közölte, különnyomatként a budapesti Athenaeum is kiadta. Erről 24 oldalas hasonmás kiadás készült: Bp., 1989, Hunnia Kiadó kft. – A Kiss Árpád vezette sepsiszentgyörgyi Jókai nyomda az 1946-os esztendőre *Székely Naptárt* adott ki, amely „hasonmásban újraközölte Kós Károly *Atila királról ének* c. kézíratos művét, amelyből különnyomat is készült” (*RoMIL* 3: 41.). Ezt az adatot igazolja a Tóth Kálmán–Gábor Dénes: *Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949*. (Kvár, 1992, Erdélyi Múzeum-Egyesület) c. kiadvány 1945/139. sz. tétele (p. 26.): „Kós Károly: Atila királról ének. 3. kiadás, Sepsiszentgyörgy, 1945, Jókai ny. kiad. 21 lev.” Ugyanott a *Székely Naptár az 1946. évre* száma: 1945/255. (p. 33.) – A ballada Kós által nyomtatott változatát lásd alább, a 2. csoportban.]
- Régi Kalotaszeg.** [Nádtollal írt és rajzokkal illusztrált könyv. 58 p. Hasonmását 1911-ben a *Magyar Építőművészet* 5. száma közölte; ua. évben, különnyomatként a budapesti Athenaeum is kiadta. A munkát a Magyar Mérnök és Építész Egyesület Czigler-éremmel jutalmazta. – Újabb kiadás

(újraszedett szöveggel, kinagyított illusztrációkkal): Bp., 1988, Metrum. 64 p. – A szövegből vett részleteket több emlékkötet is tartalmaz.

Testamentum és agrikultura. Anno: nagy háború 1915. [Kézzel írott és illusztrált kiadvány. 32 p. Szövegét a Budapesti Műszaki Egyetem (BME) építészhallgatóinak emlékkötete (Kós Károly 1883–1977. Bp., 1983 /bővített kiadás: 1988/) is tartalmazza, hasonmását 1997-ben adta ki a Gazda Kiadó (lásd a 3. csoportban).]

Könyv a lovakról. A. D. 1938. [Kézzel írott, illusztrált könyv; faragott fatábla borítóval, bőrrel kombinált, lakattal zárható kötésben. 150 p. – Részletek in: Kós Károly 1883–1977; bővített kiadás, Bp., 1988, BME.]

2. A sztánai nyomdában készített kiadványok

Erdély kövei. Sztána, 1922. [31 linómetszet, kísérő szöveggel. Kézi szedés, nyomás, fűzés, kötés. Az utolsó azonos a *Beszélnék Erdély kövei is c. írással* (in: *Napkelet*, 1920. 3. sz.).]

Atila királról ének. Sztána, 1923. 28 p. [Az 1909-ben készült kézzel írt ballada újabb kiadása. Saját kézi szedés, nyomás, fűzés, kötés; linómetszetekkel illusztrálva.]

Kaláka kalendárium 1925 esztendőre. Sztána, 1924. [84 p.] [Kézi szedés, nyomás, fűzés, kötés.]

3. Hivatásos nyomdákban készített kötetek, különnyomatok (A kéziratos művek újabb kiadásait lásd az 1. csoportban.)

Sztambul. Várostörténet és architektúra. Bp.–Konstantinápoly, 1918, Franklin. 160 p., ill. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet közleményei, 4–6 füzet. – Teljes 2. kiadása nincs, csak szemelvények találhatók, pl. in: *Kós* 1969.

Kós Károly – Zágonyi István dr. – Paál Árpád dr.: **Kiáltó szó. + A magyarság útja. + A politikai aktivitás rendszere.** Kvár, é. n. [1921.]; Lapkiadó és Nyomdai Műintézet Rt. 48 p. = *Kós* 1921.

Varju nemzetség. Krónika. Kvár, 1925, ESzC. 227 p., ill. – Újabb kiadás: Kvár, 1930 (1932, 1934) Minerva; Bp., 1934 (1935, 1937) Révai Rt.; Buk., 1955 (1963) ÁIMK (egy kötetben a Budai Nagy Antal históriája kisregénnyel); Bp., 1957, Zrínyi Kiadó; Buk., 1966, Ifjúsági Könyvkiadó (bev. Szócs István); Kvár, 1977, Dacia Könyvkiadó (bev. Mikó Imre); Bp., 1984, Szépirodalmi; Buk.–Kvár, 1998, Kriterion Könyvkiadó (bev. Szilágyi Júlia; a kötet még *tart.*: A Gálok; Budai Nagy Antal históriája); Bp., 2001, Magyar Könyvklub. – *Lásd még in: Kós* 1969, *Kós* 1973. [A cím, különböző kiadások és források más és más formában – Varju-nemzetség, Varjú nemzetség, Varjú-nemzetség – közlik, az eredeti, helyes alak: *Varju nemzetség*.]

A lakóház művészete. Kvár, 1928, Minerva. 32 p. + 16 tábla. [Szövege azonos Az ember és otthona c. tanulmánnyal (in: *Páosztortűz*, 1928. 14. és 15. sz.).]

Erdély. Kultúrtörténeti vázlat. Kvár, 1929, ESzC. – Újabb kiadás: Bp., 1929, Genius; Bp., 1933 (1934), Révai Rt.; Kvár, 1934, ESzC (az Erdélyi Szépművéses Céh 10 éves jubileumára kiadott díszkiadás; erről hasonmás kiadás is készült: Bp., 1988, Szépirodalmi Könyvkiadó).

A székelly ház. Kvár, 1929, Minerva. 13 p., ill. [Különnyomat ex: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929.]

A Gálok. (Kisregény és három elbeszélés.) Kvár, 1930, Minerva. 108 p., ill. [*Tart.*: A Gálok. + Kidőlt a kereszt; 1919; A havas.] – Újabb kiadás: prózaválogatásokban (pl. Hármaskönyv, 1969; Kalotaszegi krónika, 1973; A havas, 1983). [A négy írás együtt csak az első kiadásban található.]

Kalotaszeg. Kvár, 1932, ESzC. 174 p., ill. [A könyv történelmi–néprajzi tanulmányok valamint irodalmi szintű történelmi tablók keveréke. A kötet három könyvre tagolódik (Letelepedés és népi kialakulás; Evolúció és revolúció; A kálvinista Kalotaszeg), a 2. könyv tartalmazza a *Budai Nagy Antal históriája* című kisregényt, amelyet Kós utóbb drámává is átdolgozott.] – Újabb kiadás: Kvár, 1938, Minerva (az ESzC 10 éves jubileumára kiadott díszkiadás); Bp., 1938, Révai Rt. – Szemelvények in: *Kós* 1969.

Az országépítő. Történeti regény. Kvár, 1934, ESzC. 1–2. köt. 183 + 261 p. [A regényből írt drámát a budapesti Nemzeti Színház mutatta be 1942-ben; *István király* címmel a gyulai Várszínház is bemutatta, 1971-ben; a színjáték nem jelent meg nyomtatásban, csak néhány részletét közölték.] – Újabb kiadás: Bp., 1934 (1938), Révai Rt.; Bp., 1983, Helikon Kiadó; Kvár, 1992, Erdélyi Híradó Lap- és Könyvkiadó; Bp., 1992, Nemzeti Könyvesház Alapítvány és Kiadó; Bp., 1993 (2000), Magyar Könyvklub.

Budai Nagy Antal. Színjáték. Kvár, 1936, ESzC. – Újabb kiadások: Kvár, 1947, Józsa Béla Athenaeum (rövidített szöveg, rendezői utasításokkal); Buk., 1958, Állami Kiadó (végleges szöveg, a szerző előszavával és illusztrációival); Buk., 1963, Irodalmi Kiadó (4. jav. kiadás, egy kötetben a kisregénnyel); in: *Kós* 1973; in: *Kós* 1983. – Ösbemutató: Vígsház, Bp., 1937. jan.

István király. (Dráma.) – *Lásd: Az országépítő.*

A székely nép építészete. (Építészeti tanulmány.) Bp., 1944, Mérnöki Továbbképző Intézet. 36 p., ill.

Gazdasági építész. Erdély népi gazdasági építészete. (Tanulmány.) Kvár, 1944, Minerva. 37 p., ill. (Kiadja centenáriuma alkalmából az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület; különnyomat az *Erdély mezőgazdasága* c. könyvből.)

Budai Nagy Antal históriája. Kisregény. Kvár, 1945, Méhkas Diákszövetkezet. [Elbeszélésként először a *Kalotaszeg* c. kötetben jelent meg, 1932-ben; önálló címként az 1945-ös kiadás az első.] – Újabb kiadás: Buk., 1955 (1963), ÁIMK (egy kötetben a *Varju nemzetséggel*); Buk., 1963, Irodalmi Kiadó (egy kötetben a színjátékkal); in: *Kós* 1969; in: *Kós* 1973; in: *Kós* 1983; in: *Varju nemzetség*. Buk.–Kvár, 1998, Kriterion Könyvkiadó;

Falusi építész. Kvár, 1946, Józsa Béla Athenaeum. 91 p., ill. (Hasznos könyvtár sor.)

A kollektív gazdaság üzemi épületberendezése. Buk., 1954, Állami Kiadó. 29 p., ill. (Különnyomat Az *agronómus kézikönyvéből*.)

Mezőgazdasági építész. Buk., 1957, Mezőgazdasági és Erdészeti Állami Könyvkiadó. 171 p., ill.

3.1. Válogatott címek az 1960 utáni kiadásokból

(Az alábbi kötetek egy része válogatást tartalmaz az életműből, de ide soroltuk a vele készített interjúkötetet, a hagyatéka alapján összeállított életrajzot és egy levelezés-kötetét is.)

Kós Károly: **Hármaskönyv.** Szépirás, publicisztika, grafika. Buk., 1969, Irodalmi Könyvkiadó. 597 p., ill. [Tart.: Balogh Edgár: Előszó. + Önéletrajzom (1968); Sztambul (szemelvények, 1918); Ibrahim müteferrika (1918); Guild of Handicraft (1923); Ady Endre szülőföldjén (1927); Ady Endre és Kalotaszeg (1928); Papp Aurél művészete (1928); Új építőművészet (1930); Erdélyi képzőművészek együttes kiállítása (1930); Kisebbségi irodalmunk szelleme (1931); Még mindig lehet így? (1931); Az építész és az író (1932); Könyv-, irodalom- és író-válság (1932); Koronázási emlékeim (1932); Kalotaszeg (szemelvények, 1932); Márton és György (1934); Énekes madár (1936); Találkozásaim Móricz Zsigával (1939); Tanya a hegyen (1940); Kérdeztek: válaszok (Én és az írás. + Ars poetica. + Író, írás, kritika. 1963); A havas (1930); Ezerkilencszáznegyvennégy (1948); A Gálok (1921); Budai Nagy Antal históriája (1932); Varju nemzetség (1925)] = *Kós* 1969.

Kós Károly: **Kalotaszegi krónika.** Hét írás. A bevezető tanulmányt Varró János írta. Buk., 1973, Kriterion Könyvkiadó. 518 p. ill. [Tart.: Varró János: A szépíró Kós Károly. + A Gálok (kisregény, 1921); Varju nemzetség (krónika, 1925); A havas (emlékezés, 1930); Budai Nagy Antal históriája (kisregény, 1932); Az országépítő (részlet, 1934); Budai Nagy Antal (színjáték, 1936); Nagyurak (részlet, 1954).] = *Kós* 1973.

„A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni.” Benkő Samu beszélgetései Kós Károssal. Kós Károly rajzaival és metszeteivel. Buk., 1978, Kriterion Könyvkiadó. 145 p., ill. [Tart.: A diskuráló Kós Károly; Délelőtti beszélgetés grafikáról, könyvművészetről; Beszélgetés 1973 nyárutóján a földművelésről; Őszi beszélgetés Erdély köveiről; Beszélgetés a sakkturáiról; A költőkről.] = *Benkő*.

- Kós Károly: **A havas**. Válogatta, előszóval és függelékkel ellátta Varró János. Kvár, 1983, Dacia Könyvkiadó. 287 p. [Tart.: Varró János: A százéves Kós Károly elbeszéléseiről. + Kós Károly: A szebeni havasok között; A Gálok; A havas; Budai Nagy Antal históriája; Nagyurak (regényrészlet); Budai Nagy Antal (színjáték). + Függelék: Életrajzi és könyvészeti adatok.] = *Kós* 1983.
- Kós Károly: **Életrajz**. Közzéteszi Benkő Samu. Bp.–Buk., 1991, Szépirodalmi Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó. 253 p., ill. = *Kós* 1991.
- Kós Károly: **Testamentum és agrikultúra**. Válogatás a szerző életművéből. Az előszót írta Mészáros József. Kvár, 1997, Gazda Kiadó. 130. p. ill. [Tart.: Mészáros József: A föld szerelmese. + Kós Károly: Testamentum és agrikultúra; Kós Károly: Tanya a hegyen; Benkő Samu – Kós Károly: Beszélgetés 1973 nyárutóján a földművelésről; Kós Károly: A Gálok; Kós Károly: A havas; Veress István: Nyolcvanhétévesen így emlékszem rá; Kós Károly: Testamentum és agrikultúra (fakszimile; 32 számozatlan oldalon)]
- Kós Károly levelezése Czine Mihállyal**. Bp., 2000, A Magyar Nyelv és Kultúra nemzetközi Társasága. 201 p. [Tart.: a levelezésen kívül még hét Czine-írást.] = *Kós* 2000.

Kós Károlyról szóló irodalom

Bibliográfia + Monográfiák

- Vajk Ilona: **Kós Károly válogatott bibliográfia**. Összeállította és a bevezetőt írta ~. Bp., 1994, Országos Idegennyelvű Könyvtár. 193 p. + 18 portré. [1175 tételt tartalmazó leírás (saját művei és róla szóló irodalom), név-, cím-, tárgy- és földrajzi mutatókkal.] = *Vajk*
- Pál Balázs: **Kós Károly**. Bp., 1971, Akadémiai Kiadó. 35 p., 16 tábla. (Architektúra sor.) – Második kiadás: uo., 1983. = *Pál* 1983
- Varró János: **Kós Károly, a szépíró**. Kvár, 1973, Dacia Könyvkiadó. 200 p., 33 fotó. (Kismonográfia sor.) = *Varró* 1973
- Nagy Elemér: **Az építő Kós Károly**. Bp. – Kvár, 1995, Balassi Kiadó – Kós Károly Alapítvány – Polis Kiadó. 154 p., ill. = *Nagy*
- Anthony Gall: **Kós Károly műhelye. – The Workshop of Károly Kós**. Tanulmány és adattár. – Essays and Archives. (Kétnyelvű kiadás.) Írta és összeállította ~. Bp., 2002, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. 527 p., ill. = *Gall*

Emlékkötetek, tanulmányok

(Csak azokat a publikációkat vettük föl, amelyek Vajk Ilona bibliográfiájának kiadása után jelentek meg.)

- Kós Károly egyetemessége felé**. Tanulmányok, cikkek, emlékezések, levelek és dokumentumok. Az anyagot összegyűjtötte Finna Géza. Az előszót írta Mészáros József. Marosvásárhely, 1995, Kós Károly Alapítvány. 128 p. ill. [Tart.: Mészáros József: Kós Károly egyetemessége; Benkő Samu: Marosvásárhely és Kós Károly; Czine Mihály: Őrző a strázsán; Balogh Ferenc: Kós Károly építészeti stílusáról; Uő: Kós Károly műemlékvédelmi tevékenységéről; Keresztes Gyula: Az építész Kós Károly Marosvásárhelyen; Kántor Lajos: Válasz történelmi kihívásokra; Szabó Zsolt: A politikus Kós Károly (két melléklettel: Levél a balázsfalvi gyűlésről /1911. szept. 4./; Az Erdélyi Néppárt programja /1921/); Balogh Edgár: Bővülő Kós-képlet; Péntek János: Kós Károly írói nyelve és a kalotaszegi népnyelv; Kányádi Sándor: Kós Károly arcképe alá; Gábor Dénes: Szépmíves könyvművészünk; Murvai Béla: Pán dicsfénye – Kadmosz vetése (Kós Károly történelemszemlélete); Nagy Pál: Kós Károly „az életépítő”; Szemlér Ferenc: Álomtalan. Kós Károly halálára; Sas Péter: A levélíró Kós Károly; Levél Kós Károlytól (Közzéteszi Oláh Tibor); Kós Károly levelei Bernády Györgyhöz (Közzéteszi Gaál Kornélia).]
- Kós Károly egyetemessége**. Tanulmányok, emlékezések, levelek és dokumentumok. Szerkesztette és az előszót írta Mészáros József. Kvár, 1996, Tinivár Kiadó. 159 p. ill. [Az előbbi kötet javított és

bővített kiadása. Az első kiadáshoz képest még *tart.*: Tompa László: Őszi üdvözet Kós Károlynak;
Veress István: Nyolcvanhétévesen így emlékszem rá; Kós Károly: Kiáltó szó.]